قرآني هدايت

(انساني زندگيءَ جي مقصدن، سقلائتي زندگيءَ جي تصورن، اعليٰ اخلاقي قدرن ۽
روزاني معمولات جي حسناڪين متعلق خلقڻهار جي موڪليل هدايت مان چونڊ آيتن جي
تشريح، جنهن ۾ انسان لاءِ ٻنهي جهانن جي ڪاميابيءَ جون سوين صورتون نروار ٿيل آهن)

مرتب

مولانا محمد سليمان طاهر انڊڙ

حڪمتِ قرآن اِنسٽيٽيوٽ

قرآني هدايت

مرتب: مولانا محمد سليمان طاهر انڊڙ

پهريون ڇاپو: ڊسمبر 2009ع
ڪمپوزر: فهيم احمد سولنگی
ڇپيندڙ: ذکی سنز، کراچی
ڇپائيندڙ: حڪمت قرآن انسٽيٽيوٽ، کراچی

خط و ڪتابت لاءِ
حڪمتِ قرآن اِنسٽيٽيوٽ
6 سنڌي جماعت ڪو آپريٽو سوسائٽي، جوڳي موڙ بس اسٽاپ
نيشنل هاءِ وي ڪراچي 75030
فون: 021-35000278
موبائل: 03132707097

سٽاءُ

قرآن سمجهڻ ۽ پهچائڻ لاءِ آهي 5
دلين تي مهر ڪڏهن لڳندي آهي؟ 9
قرآن جو پيغام 10
علم جي فضيلت 11
صبر ۽ نماز 12
نجات جو بنياد 12
يهودين جو ڪردار 13
طرف يا ڏسون مقدس نه آهن 14
قرآن جي پڙهڻ جو حق 14
پيغمبرن جي وصيت 15
هرڪو پاڻ ذميوار 16
صبر ۽ شڪر 17
شهيد جيئرا آهن 18
محبت ڪنهن سان ڪجي؟ 19
انڌي تقليد 20
قصاص ۾ زندگي 20
روزي جو فلسفو 21
روزي مان مقصد آساني آهي نه ڪي سختي 22
دعا جو فلسفو 23
رسمن جي زنجير 24
فتني کي مِٽائڻ لاءِ جنگ 25
الله جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ 26
دين ۽ دنيا جو ميلاپ 27
هڪ جامع دعا 27
حڪمران جو غرور 28
سمورا انسان هڪ جماعت ۾ 29
وڏيڪ سرمايو 29
حڪمرانيءَ جو حق 30
مدافعت سنّت الله ۾ شامل 31
دين ۾ زبردستي نه آهي 32
احسان نه رکو 33
شيطاني وسوسو 34
علم ۽ حڪمت 35
فلاح ۽ سعادت جو انتظام 36
عدل وارو معبود 36
نيڪيءَ جي ڪمال جو مرتبو 37
اهو خدا جو پهريون گهر 38
تقويٰ جا تقاضا 40
اسلامي اتحاد 41
يهودي ڀلائي کان ڏور 42
ايمان وارن جون صفتون 43
غلطيءَ کان پوءِ 44
اهڃاڻن جو مطالعو 45
صورت يا حقيقت 46
رسالت جو مرتبو 46
سائنسي علم 47
ٽي هدايتون 49
يتيمن جا حق 50
اخلاقي روڳ 51
پشيمانيءَ جي پڪ 52
حسد جا قسم 53
بهترين صحبت 53
قرآن ۾ غور ڪرڻ 54
چڱي ۽ بُري سفارش 55
مؤمن جو قتل 56
سچي شاهدي 57

عيب ڳولڻ 58
واعدي جي پابندي 59
هڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ جو بنياد 60
زندگيءَ جو ڪامل قانون 61
ايمان ۽ عمل 62
عدل ۽ انصاف 63
ٻانگ 64
فرد ۽ معاشرو 65
قرآن جو انقلاب پيدا ڪندڙ اثر 66
شراب ۽ جوا 67
مرڻ کان پوءِ 68
آخرت جو عقيدو 69
بُتن کي ٻه گاريون نه ڏيو 70
مجبوريءَ جي حالت ۾ 71
خداوندي نيابت (نائب هجڻ) 72
عملن جي تور ۽ ماپ 73
انصاف ۽ وچٿرائي واري واٽ 73
وقت مقرر آهي مهلت نه ملندي 73
دعا جا آداب 74
مسلمانن ۾ ايڪو ۽ اتحاد 75
قرآن حڪيم جون خصوصيتون 76
فرعون جو لاش 77
روزيءَ جو مسئلو 78
ماپ، تور ۾ گهٽتائي 79
قيامت جو زلزلو 80
دل جو عمل 81
وڏائي ۽ غرور 82
گفتار ۽ رفتار 83
سچ چوڻ 83
قرآن جي منڪرن جي ذهنيت 85
خير ۽ شر 86
خوف ۽ اميد جي وچ تي 87
امن سان گڏيل زندگي 88
گارگند 89
اسلامي زندگي گهارڻ 89
عادلانه معاشي نظام 91
مائٽن کي تبليغ 92
فرعون جي سرڪشي 93
انسان جي حالت 94
تزڪيه نفس 95
عملن ۾ اختلاف 95
پيغمبر عليه السلام تي انعامات خداوندي 96
پيغمبر جي مقام جي بلندي 97
انسان جي بهترين صورت 97
شب قدر 98
هڪ تعليم ۽ هڪ پيغام 99
عملن جو ڏسڻ 99
انسان جي ناشڪري 100
گهٽائي جي طلب 100
ڪاميابي جا اصول 101
دولت جو پڄاري 102
ڪعبة الله جي حفاظت 103
خوشحالي ۽ امن امان 103
عبادت جو ڏيکاءُ 104
خير ڪثير جو ملڻ 105
خالص توحيد 105
جسماني نقصانن کان پناهه حاصل ڪرڻ 106
روحاني نقصانن کان پناهه حاصل ڪرڻ 107

قرآن سمجهڻ ۽ پهچائڻ لاءِ آهي

قرآن مطابق زندگي گذارڻ واري مقصد جو هڪ ضروري ۽ اهم حصو هيءُ آهي ته آسپاس جي ماڻهن تائين اُن جو پيغام پهچايو. الله جي رسول ﷺ تي جيئن ئي پهرين وحي نازل ٿي ته پاڻ سڳورن ﷺ ان کي ٻين ماڻهن تائين پهچائڻ جي ذميداري محسوس ڪري ورتي. ٻي وحي ”قُمۡ فَاَنۡذِرۡ“ جو حڪم ڪنيو آئي. ٻيو ته ڪيترن ئي هنڌن تي رسول ﷺ جن تي اهو واضح ڪيو ويو ته قرآن کي پهچائڻ، ان کي ٻڌائڻ ۽ ان جي تشريح ڪرڻ توهان جو اولين فرض ۽ توهان جي زندگيءَ جو مشن آهي.

(الانعام: 19، الفرقان: 1، الانعام: 105، المائده 67، الاعراف: 157)

پاڻ سڳورن ﷺ جي پيروڪار ۽ الله جي ڪتاب جي حامل هئڻ جي حيثيت سان ساڳيو ئي مشن هاڻ اسانجي ذميداري آهي. اسان وٽ قرآن جي موجودگيءَ جي تقاضا آهي ته اسين ان کي پهرين پاڻ سمجهون ۽ پوءِ ٻين تائين پهچايون. قرآن ٻُڌڻ جو مطلب هيءُ آهي ته اهو ٻين کي به ٻڌايون. اهو اسانکي سڄي انسانيت تي پڌرو ڪرڻ گهرجي. ٻڌائڻ گهرجي ۽ لڪائي رکڻ نه کپي.

”اهل ڪتاب کي اهو وعدو به ياد ڏياريو جيڪو الله کانئن ورتو هو ته توهان کي ڪتاب جي تعليمات ماڻهن تائين پهچائڻي پوندي. اها ڳجهي نه رکندؤ. پر هُنن ڪتاب کي ڇڏي ڏنو ۽ ٿورڙي ملهه تي ان کي وڪڻي ڇڏيو، ڪيڏو ڪڌو ڪاروبار آهي جيڪو ڪن ٿا.“ (آل عمران: 187)

جيڪڏهن توهان جي دل ۾ هٿن ۾ ڪا ڏياٽي آهي ته ان جي روشني ڦهلجڻ گهرجي. جيڪڏهن توهانجي اندر ۾ ڪو پنيٽ پڙڪي رهيو آهي ته ان جو سوجهرو ٻاهر نڪري ٻين تائين پهچڻ گهرجي... جيڪي ماڻهو وقتي دنياوي مقصدن ۽ فوري فائدن کي ترجيح ڏيندي ائين نٿا ڪن، اهي حقيقت ۾ پنهنجو پيٽ باهه سان ڀري رهيا آهن.

”سچ اهو آهي ته جيڪي ماڻهو الله تعاليٰ جي نازل ڪيل حڪمن کي معمولي فائدن تي قربان ڪن ٿا، اهي هڪ وڏي تباهيءَ جو پاڻ پنهنجي هٿن سان انتظام ڪري رهيا آهن. قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ ساڻن ڪونه ڳالهائيندو، نه وري کين پاڪ ڪندو. اهي الله جي لعنت جا حقدار هوندا. (البقره - 174)

” جيڪي ماڻهو اسانجي نازل ڪيل تعليمات کي لڪائين ٿا، ان جي باوجود ته اسان سڀني انسانن جي رهنمائيءَ جي لاءِ ان کي پنهنجي ڪتاب ۾ بيان ڪري چڪا آهيون، پڪ ڄاڻو ته الله پڻ مٿن لعنت وجهي ٿو ۽ سمورا لعنت وجهڻ وارا به مٿن لعنت وجهن ٿا.“ (البقره: 159)

”البت جيڪي اها روش ڇڏي ڏين ۽ پنهنجي طرز عمل ۾ سڌارو آڻين ۽ جيڪو ڪجهه لڪائيندا هئا، ان کي پڌري پٽ بيان ڪن ته کين معاف ڪري ڇڏيندس.“ (البقره - 160)

” پر جيڪڏهن اهي اُن ئي حالت ۾ مري ويا ته مٿن سڀ جو سڀ لعنت وجهندا. جن ماڻهن ڪفر جو رويو اختيار ڪيو ۽ ڪفر جي حالت ۾ ئي مري ويا ته انهن تي الله، فرشتن ۽ سمورن انسانن جي لعنت هجي.“ (البقره: 161)

”باقي رهيا اهي ماڻهو جيڪي الله جي عهد ۽ پنهنجن قسمن کي معمولي قيمت تي وڪڻيو ڇڏين ته انهن جو آخرت ۾ ڪوبه حصو ڪونهي. الله قيامت جي ڏينهن ساڻن ڪونه ڳالهائيندو، نه انهن ڏانهن ڏسندو، نه کين پاڪ ڪندو.“

(آل عمران: 77)

هاڻي پنهنجو پاڻ کي ڏسو، اڄوڪن مسلمانن کي ڏسو! هِن حقيقت جي باوجود ته ڏينهن رات لکين ماڻهو قرآن جي تلاوت ڪن ٿا پر ان سان ڪوبه فرق ڪونه ٿو پوي. ماڻهن جا حال اهي ئي ساڳيا! صورتحال ۾ ڪو فرق ڇو نٿو اچي؟ ان ڪري جو، يا ته اسين اِن کي پڙهون ٿا پر سمجهون نٿا. جيڪڏهن سمجهون به ٿا ته اِن کي تسليم نٿا ڪريون. جيڪڏهن زبان سان مڃون ٿا ته پوءِ ان تي عمل نٿا ڪريون، يا جيڪڏهن عمل ڪريون ٿا ته صرف اُن جي هڪ حصي تي عمل ڪريون ٿا ۽ ٻئي حصي کي وري رد ڪريون ٿا. يا جڏهن اسين ان کي پڙهڻ يا ان جي ڪنهن حصي تي عمل ڪرڻ ۾ مصروف هوندا آهيون ته ساڳئي وقت اسين ان کي لڪائڻ ۽ اُن جي روشني ٻي دنيا تائين نه پهچائڻ جو ڪڌو ڏوهه ڪري رهيا هوندا آهيون:

”منجهائن ڪي اڻ پڙهيل آهن جيڪي الله جي ڪتاب کي صرف پنهنجين خواهشن جو مجموعو سمجهن ٿا ۽ فقط پنهنجي وهم و گمان تي هلندا پيا وڃن. پوءِ هلاڪت ۽ تباهي آهي انهن ماڻهن جي لاءِ جيڪي هٿ ٺوڪي شريعت ٺاهين ٿا، پوءِ ماڻهن کي چون ٿا ته اها الله وٽان آئي آهي ته جيئن ان جي ذريعي ٿورڙو ملهه حاصل ڪري سگهن. (البقره: 78: 79)

”پوءِ ڇا اوهان ڪتاب جي هڪ حصي تي ايمان آڻيو ٿا ۽ ٻئي حصي کان انڪار ڪريو ٿا؟ پوءِ اوهان مان جيڪي ماڻهو ائين ڪن انهن جي سزا اِن کانسواءِ ڇا آهي ته دنيا جي زندگيءَ ۾ ذليل ۽ خوار ٿيندا رهن ۽ آخرت ۾ پڻ شديد عذاب ڏانهن سڏيا وڃن.“ (البقره: 85)

اسانجي ذهنن ۾ تر جيترو به شڪ نه هئڻ گهرجي ته جيستائين اسين قرآن جا پرچارڪ هئڻ جي سڀ کان اهم ذميداري ادا نٿا ڪريون جيڪا اُن جو حامل هجڻ ۽ ان کي پڙهڻ جي ڪري اسان تي عائد ٿئي ٿي، تيستائين اسين قرآن جو حق هرگز ادا نٿا ڪري سگهون. بي عزتيون، ذلتون، ڌڪا ٿاٻا ۽ جيڪا اٿهوند اسانجي حصي ۾ آئي آهي اها صرف قرآن ۽ ان جي سونپيل مشن ڏانهن اسانجي روين جي ڪري آئي آهي.

الله تعاليٰ قرآن سان ڪن قومن کي زوال ته ڪن کي وري عروج عطا ڪندو آهي. ”ڪاش اهي توريت، انجيل ۽ ٻين ڪتابن تي (سچائيءَ سان) قائم هجن ها جيڪي سندن رب جي طرفان انهن ڏانهن اُماڻيا ويا هئا ته ضرور انهن لاءِ مٿان رزق وسي ها ۽ هيٺان (زمين مان) نعمتون ملن ها.“ (المائده: 66)

اسين قرآن جي باري ۾ ڪيترو به اعليٰ علمي معيار حاصل ڪري وٺون، ان جي مڪمل ۽ حقيقي معنيٰ سمجهڻ ۽ دريافت ڪرڻ ۾ اوستائين ڪامياب نٿا ٿي سگهون جيستائين اسين قرآن جي عملي اطاعت نٿا ڪريون.

رسول الله ﷺ جن پنهنجي صحابه ڪرام کي فرمايو: ”توهان ۾ اهڙا ماڻهو به هوندا جڏهن توهان پنهنجين نمازن جي سندن نمازن سان، پنهنجن روزن جي سندن روزن سان، پنهنجن نيڪ عملن جي سندن نيڪ عملن سان ڀيٽ ڪندؤ ته اوهان کي پنهنجا اعمال صفا اُڇاترا محسوس ٿيندا. اهي قرآن پڙهندا هوندا پر اهو سندن نڙيءَ کان هيٺ نه لهندو.“ (بخاري)

دلين تي مهر ڪڏهن لڳندي آهي؟

اِنَّ الَّذِيۡنَ كَفَرُوۡا سَوَآءٌ عَلَيۡهِمۡ ءَاَنۡذَرۡتَهُمۡ اَمۡ لَمۡ تُنۡذِرۡهُمۡ لَا يُؤۡمِنُوۡنَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوۡبِهِمۡ وَعَلٰى سَمۡعِهِمۡ‌ؕ وَعَلٰٓى اَبۡصَارِهِمۡ غِشَاوَةٌ‌ ۡ وَّلَهُمۡ عَذَابٌ عَظِيۡمٌ ﴿٧﴾

”بيشڪ جن ماڻهن ڪفر کي اختيار ڪيو آهي، انهن جي حق ۾ برابر آهي تون کين ڊيڄارين يا نہ ڊيڄارين، اُهي ايمان نہ آڻيندا. الله سندن دلين تي مُهر لڳائي آهي ۽ سندن ٻڌڻ تي ۽ انهن جي اکين تي پردو آهي ۽ انهن لاءِ وڏو عذاب آهي.“

(سوره البقره آيت 7)

هيءَ آيت قرآن حڪيم جي هڪ مشهور آيت آهي ۽ سوچ ويچار نہ ڪرڻ ڪري ماڻهن کي گهڻو ڪري هن جي سمجهڻ ۾ ڏکيائي آڏو آئي آهي. ڳالهہ ٻولهہ اصل ۾ يهودين بابت ٿي رهي آهي. اهي ظالم ڄاڻي واڻي حقيقتن کان منهن موڙيندا هئا. انهن کي اهي نشانيون چڱي طرح معلوم هيون، جيڪي توريت نبي آخر الزمان بابت بيان ڪيون آهن. پر ان هوندي بہ اهي انهن علامتن ۽ دليلن تي غور ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئا. ۽ الله تعاليٰ جو قاعدو اهو ئي آهي تہ جيڪي ماڻهو پنهنجي عقل ۽ بينائي کان ڪم نہ ٿا وٺن تہ هو سندن دلين تي آهستي آهستي قفل لڳائي ڇڏيندو آهي. اهي ڪن رکندا آهن پر ٻڌندا نہ آهن ۽ اکيون رکندا آهن پر ڏسندا نہ آهن.

ارشاد رباني آهي تہ ”اي رسول! تون کين ڊيڄارين يا نہ ڊيڄارين اهي ايمان نہ آڻيندا“، ان جو مطلب هي نہ آهي تہ الله تعاليٰ نہ ٿو گهُري تہ اهي ايمان آڻين. هڪ آهي الله تعاليٰ جو علم، ٻي آهي سندس مرضي، انهن ٻنهي ۾ وڏو فرق آهي. ان جو مثال هن طرح آهي تہ هڪ طبيب، تپ دق ۾ ٽئين درجي ۾ پهتل بيمار بابت هي ٻڌائي تہ اهو بچي نہ سگهندو. هن جو اهو مطلب نہ آهي تہ طبيب جي خواهش بہ اها آهي تہ هي بيمار چڱو ڀلو نہ ٿئي. هن تہ پنهنجي ڄاڻ جي آڌار تي اسان کي ٻڌايو تہ ان ۾ سندس مرضي يا خواهش کي ڪو بہ دخل نہ آهي.

هن آيت مان سبق هي مليو تہ الله تعاليٰ جي ڏنل عقل ۽ بصيرت کي هميشہ ڪم ۾ آڻجي. سمجهڻ جي معاملي ۾ دل جا دروازا بند نہ ڪرڻ گهرجن نہ تہ خطرو آهي تہ ڪڏهن آهستي آهستي الله تعاليٰ حق کي قبول ڪرڻ واري صلاحيت ۽ لياقت کسي نہ وٺي.

قرآن جو پيغام

يَآاَيُّهَا النَّاسُ اعۡبُدُوۡا رَبَّكُمُ الَّذِىۡ خَلَقَكُمۡ وَالَّذِيۡنَ مِنۡ قَبۡلِكُمۡ لَعَلَّكُمۡ تَتَّقُوۡنَ ۙ﴿٢١﴾

”اي انسانو! عبادت ڪريو پنهنجي پالڻهار جي جنهن اوهان کي پيدا ڪيو ۽ اوهان کان اڳ وارن کي بہ. عجب نہ آهي جو اوهين پرهيزگار بنجي وڃو!“ (البقره آيت 21)

قرآن حڪيم جي هن ننڍڙي آيت ۾ اسان لاءِ غور ۽ فڪر جون ڪيتريون ئي نشانيون لڪل آهن. سڀ کان اڳ ۾ هن رباني ارشاد جي خطاب واري انداز تي ڌيان ڏيو. قرآن ”يَآ اَيُّهَا النَّاسُ“ اي انسانو! چئي خطاب ڪيو آهي، هيئن نہ چيو تہ اي عربو! هن مان معلوم ٿيو تہ قرآن جو پيغام سڀني انسانن لاءِ آهي. هن ۾ عرب، غير عرب ۽ اوير ۽ اولهہ واري جو ڪو بہ امتياز نہ آهي. اهو خطاب رڳو انهن ماڻهن جي نالي نہ آهي جيڪي قرآن جي لهڻ مهل ان جا مخاطب هئا بلڪ هي انهن ماڻهن جي نالي بہ آهي جيڪي ان کان پوءِ دنيا ۾ آيا ۽ اچا قيامت تائين دنيا ۾ ايندا رهندا.

ٻي غور جي لائق هيءَ ڳالهہ آهي تہ قرآن پنهنجي دعوت جو بنياد توحيد کي قرار ڏنو آهي. ان فرمايو: ”اي انسانو! پنهنجي پالڻهار جي عبادت ڪريو.“ توحيد ڄڻ تہ اصل الاصول آهي، جنهن تي پوري زندگيءَ جي عمارت جي تعمير هجڻ گهرجي. جيڪڏهن اهو پيڙهہ جو پٿر ئي غلط آهي تہ پوءِ ڇپاڙيءَ تائين اها پڪ ڏنگي هلي ويندي. اهو ئي سبب آهي جو آخر زماني جي نبي حضور نبي ﷺ جن تائين جيترا انبياء دنيا ۾ آيا آهن، انهن سڀني سڀ کان اڳ ۾ عقيدي توحيد تي ايمان آڻڻ جي دعوت ڏني آهي ۽ قرآن حڪيم تہ ايستائين چيو آهي تہ ٻيا سڀ گناهہ معاف ٿي سگهن ٿا باقي شرڪ جو گناهہ معاف ٿيڻ وارو نہ آهي، ڇوتہ ان سان زندگيءَ جي پيڙهہ ئي ڏنگي ٿي ويندي آهي.

ٽين ڳالهہ سمجهڻ لاءِ اها آهي تہ هيئن نہ فرمايو ويو تہ پنهنجي پالڻهار تي ايمان آڻيو، ان کي مڃو پر ارشاد هي ٿيو تہ ان جي عبادت ڪريو. جنهن جو اهو مطلب آهي تہ جهان جي پالڻهار کي رڳو مڃڻ ئي ڪافي نہ آهي، ان جي عبادت ڪرڻ بہ ضروري آهي ۽ عبادت رڳو پوڄا پاٺ يا پوڄڻ جي ڪن رسمن جو نالو نہ آهي. اها هڪ خاص طرح جي زندگي گهارڻ جو نالو آهي. مطلب تہ پنهنجي پوري زندگيءَ کي خدا وندي هدايتن مطابق مضبوط ڪريو. رڳو مسجد ۾ ان جا بندا نہ ٿيو. مسجد کان ٻاهر بہ ان جي بندگي ڪريو، گهر ۾ بہ ان جا فرمانبردار رهو ۽ بازار ۾ بہ پنهنجي خواهشن جي جاءِ تي ان جي راضپي کي سامهون رکو. انفرادي معاملن ۾ بہ ان کان رهنمائي پرايو ۽ اجتماعي مسئلن ۾ بہ انهيءَ جي ئي تعليمات تي عمل ڪريو. اِهو آهي سڀني انسانن لاءِ قران جو پيغام، توحيد جو پيغام، عبادت جو پيغام، اُهو پيغام جو، ٻنهي جهانن ۾ اسان جي ڇوٽڪاري ۽ سر بلنديءَ جو ضامن آهي.

علم جي فضيلت

وَعَلَّمَ اٰدَمَ الۡاَسۡمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمۡ عَلَى الۡمَلٰٓـئِكَةِ ۙ فَقَالَ اَنۡۢبِـئُوۡنِىۡ بِاَسۡمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ
اِنۡ كُنۡتُمۡ صٰدِقِيۡنَ ﴿٣١﴾

”۽ الله تعاليٰ آدم کي سيئي نالا سيکاريا پوءِ انهن کي ملائڪن جي آڏو پيش ڪيو پوءِ فرمايو ته ٻڌايو انهن جا نالا، جيڪڏهن اوهين سچا آهيو (البقره آيت 31)

جڏهن الله تعاليٰ پهرئين انسان حضرت آدم عليه السلام کي پيدا ڪيو ۽ ڪيس پنهنجي خلافت سان سرفراز فرمايو ته ملائڪن کي ان تي حيرت ٿي، انهن جي سمجھ ۾ نه اچي سگهيو ته انهن جي هوندي ڪنهن ٻي مخلوق جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ هن حيرت کي هٽائڻ ۽ مَلائڪن تي انسان جي فضيلت کي پڌري ڪرڻ لاءِ الله تعاليٰ اهو علمي مقابلو ڪرايو جنهن جو بيان هن آيت ۾ آهي.

اُن فرمايو: اسان انهن سڀني شين جا نالا جيڪي زمين جي خلافت وقت انسان جي حڪم هيٺ اچڻ واريون هيون، آدم کي سيکاريا ۽ ملائڪن کي چيو ته اوهين انسان تي فضيلت رکو ٿا ته ٿورو انهن شين جا نالا ته ٻڌايو؟ ان تي ملائڪن پنهنجي هيٺائيءَ جو اظهار ڪيو ۽ ان طرح حضرت انسان جي فضيلت پڌري ٿي سامهون آئي.

هن مان معلوم ٿيو ته اسلام ۾ علم جو ڇا مرتبو آهي. ان وٽ هي اهو شرف آهي جنهن ڪري خاڪي آدم کي ملائڪن جي نوري مخلوق تي فضيلت حاصل ٿي. اهو ئي سبب آهي ته پاڻ انسانيت جي استاد حضور نبي اڪرم ﷺ جن به علم کي وڏي اهميت عطا فرمائي آهي. ڪائنات تي سندن هي وڏو احسان ڪير وساري سگهي ٿو؟ جو قرآن جي لهڻ وقت پهرين وحي ”اقرأ“ جو هو يعني پڙهه — وري آنحضرت ﷺ جن جو علم کي دوست رکڻ جو هي حال هو جو پاڻ علم جا مجسما ٿي به ”رَبِّ زِدْنِيْ عِلْمًا“ علم جي واڌاري جون دعائون گهرندا هئا. انهيءَ جو ئي نتيجو هو جو تاليف، تصنيف ۽ ڪاغذ، قلم جو استعمال جيترو مسلمانن ۾ رهيو آهي اوترو ڪنهن ٻي قوم ۾ نه رهيو آهي. يورپ جو علم ته گذريل ڏيڍ ٻن صدين جي پيداوار آهي. حضور اڪرم ﷺ جن کان پوءِ ارڙهين صدي عيسوي تائين، جيترا ڪتاب عربي زبان ۾ لکيا ويا آهن اهي ٻين تمام زبانن جي گڏيل انگ کان وڌيڪ آهن. جڏهن اندلس ۾ مسلمانن جي حڪومت هئي ته رڳو ان جي سرڪاري ڪتب خاني جي فهرست چاليهن جلدن جي هئي. آيت مان هي سبق مليو ته انسان جي فضيلت جو اصل راز علم ۾ لڪل آهي. هي اها وصف آهي جا ڪيس ملائڪن کان بلند ڪري ٿي. تڏهن مسلمانن تي لازم آهي ته اهي علم پرائڻ ۾ هر طرح وقف ٿي وڃن.

صبر ۽ نماز

وَاسۡتَعِيۡنُوۡا بِالصَّبۡرِ وَالصَّلٰوةِ ؕ وَاِنَّهَا لَكَبِيۡرَةٌ اِلَّا عَلَى الۡخٰشِعِيۡنَ ﴿٤٥﴾ الَّذِيۡنَ يَظُنُّوۡنَ اَنَّهُمۡ
مُّلٰقُوۡا رَبِّهِمۡ وَاَنَّهُمۡ اِلَيۡهِ رٰجِعُوۡنَ ﴿٤٦﴾

”۽ صبر ۽ نماز کان مدد گهُرو ۽ اها بيشڪ ڳري آهي، مگر عاجزي ڪندڙن تي ڳري نه آهي، جن کي هن ڳالهه جو به خيال رهي ٿو ته کين پنهنجي پالڻهار سان ملڻو آهي ۽ هن ڳالهه جو به ته کين ان ڏانهن واپس ٿيڻو آهي.“ (البقره آيت 46)

ايمان جي واٽ تي هلڻ ٻارن جي راند نه آهي. ان ۾ به چار نه پر ڪيترا سخت مرحلا ايندا آهن. مسلمان هجڻ جو اعلان ڪرڻ ڄڻ ڪيترين پابندين کي قبول ڪرڻ ۽ ڪيترين مشڪلاتن کي دعوت ڏيڻ آهي.

قرآن حڪيم فرمايو ته هن صورتحال ۾ جڏهن وڪ وڪ تي اوهانکي مدد جي ضرورت پوندي ته اوهان کي صبر ۽ نماز کان مدد حاصل ڪرڻ گهرجي. ڇو ته هي اها ڍال آهي جو اوهان کي هر وقت آفت کان بچائيندي ۽ هر آزمائش ۾ محفوظ رکندي. رهي اها ڳالهه ته صبر ۽ نماز جون خوبيون پاڻ ۾ ڪيئن پيدا ڪجن. ان لاءِ فرمايو ويو: هن لاءِ ٻن ڳالهين کي ياد رکو! هڪ هيءَ ته اوهان جي محنت بيڪار نه ويندي. اوهان کي پنهنجي رب کان ان تي انعام ملي رهندو. ٻي ڳالهه هيءَ ته جيڪڏهن اوهان هي عادت پيدا نه ڪندؤ ته اوهان کي ياد رکڻ گهرجي ته هڪ نه هڪ ڏينهن اوهان کي پنهنجي رب جي حضور ۾ حاضر ٿيڻو آهي ۽ ان تي اوهان کي پڪڙ ٿيندي ته اوهان زندگيءَ جي ڪوشش ۾ پنهنجي اندر صبر ۽ نماز جي عادت ڇو نه وڌي.

جديد نفسيات جو چوڻ آهي ته ڪنهن عمل لاءِ ٻه ئي محرڪ ٿي سگهن ٿا: رغبت ڏيارڻ يا ڊيڄارڻ. قرآن حڪيم پنهنجي هن ارشاد ۾ وڏي اجر جي خوشخبري ٻڌائي رغبت به ڏياري آهي ۽ پڪڙ جو بيان ڪري ڊيڄاريو به آهي ۽ جنهن ڳالهه لاءِ اَسان جي نفسيات مطابق هن نموني جو ڪلام اختيار ڪيو ويو آهي ان ۾ خدا ۽ رسول جو فائدو نه آهي. اسان جو پنهنجو فائدو آهي. ڇا ڪو آهي جو اهڙي رحيم ۽ ڪريم آقا جي اڻ ڪٿ رحمتن جي وسعتن جو اندازو لڳائي سگهي؟

نجات جو بنياد

اِنَّ الَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا وَالَّذِيۡنَ هَادُوۡا وَالنَّصٰرٰى وَالصّٰبِـئِيۡنَ مَنۡ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالۡيَوۡمِ الۡاٰخِرِ
وَعَمِلَ صَالِحًا (البقره 62)

جن شخصن پيغمبر اسلام ﷺ تي ايمان آندو، اُهي هجن يا اُهي شخص

جيڪي يهودي آهن، يا نصاريٰ يا صابي (يا وري ڪي ٻيا جيڪي ڪنهن گروه بندي ۾ هجن) مگر جو شخص به الله تي ۽ آخرت تي ايمان رکندو هجي ۽ ان جا عمل به بهتر هجن ته اهو پنهنجي ايمان ۽ عمل جو اجر پرودگار وٽ حاصل ڪندو. ان تي نه ته خوف هوندو نه وري ڪنهن قسم جو خطرو.

هن آيت پاڪ ۾ هڪ بنيادي ڳالهه جو اعلان ڪيو ويو آهي ته نيڪ بختي ۽ نجات جو تعلق فقط ايمان ۽ عمل سان ڳنڍيل آهي. نسل خاندان ۽ مذهبي گروه بندي جو ان ۾ ڪو به دخل ڪونهي. يهودي جڏهن ايمان ۽ عمل ڪان هٽي ويا ته ڪين نسب ۽ نسل ڪوبه فائدو نه ڏنو نه وري يهودين جي گروه بندي ڪو فائدو پهچايو. سنَّت الله (خدا جي قانون) اهو نه ڏٺو ته هي ڪير آهن؟ ۽ ڪهڙي گروه سان تعلق رکن ٿا. فقط اهه ڳالهه ڏٺي وئي ته هنن جو عمل ڪهڙو آهي، جڏهن هو آزمائش ۾ پورا نه لٿا ته ڪين مردود ۽ ملعون بڻايو ويو. يهودين جي گمراهي اها هئي ته هو نمائشي طرح دين تي عمل ڪندا هئا ۽ بدعملي لاءِ حيلا گهڙيندا هئا. اها خرابي ۽ بدعملي جيڪڏهن ڪنهن ٻئي مذهبي گروه ۾ پيدا ٿي وڃي ته انهن جي نجات ڪيئن ٿي سگهي ٿي. فقط ڪنهن گروهه بندي ۾ هئڻ سان سعادت حاصل نه ٿيندي.

يهودين جو ڪردار

وَمِنۡهُمۡ اُمِّيُّوۡنَ لَا يَعۡلَمُوۡنَ الۡكِتٰبَ اِلَّاۤ اَمَانِىَّ وَاِنۡ هُمۡ اِلَّا يَظُنُّوۡنَ ﴿٧٨﴾ (البقره 78)

يهودين ۾ جيڪي اڻ پڙهيل آهن اهي پنهنجي ڪتاب ۽ دين جي متعلق فقط سَڌن ۽ خواهشن جي پيروي ڪن ٿا ۽ هو خوش عقيدت ۾ مبتلا آهن.

يهودين جا عالم دين فروش آهن ۽ هو جعلي مسئلا بڻائي انهن کي ڪتاب ڏانهن منسوب ڪندا آهن، عوام جو حال اهو آهي ته هو وهمن ۽ آرزوئن ۾ رڌل رهن ٿا. بدعملي ۽ بدڪرداري ڪان پوءِ به سمجهن ٿا ته هو ڇوٽڪارو حاصل ڪندا.

يهودين جي عالمن ۽ عوام جي ڪردار کي ان ڪري چٽي طرح بيان ڪيو ويو آهي ته مسلم امت کي سمجهاڻي ڏني وڃي ته جيڪڏهن اوهان جي عالمن جو ڪردار به يهودين جهڙو هوندو، دين کي ماڻڪن تي مٿائڻ جو رويو رهندو ۽ عام ماڻهو دين جي بنيادي ڳالهين تي عمل ڪرڻ جي بجاءِ خواهشن ۽ تمنائن کي دين سمجهندا رهندا ته سندن حشر يهودين ڪان مختلف نه هوندو.

”سنت الله“ ۾ ڪڏهن به تبديلي ناهي ايندي!

طرف يا ڏسون مقدس نه آهن

وَ لِلّٰهِ الۡمَشۡرِقُ وَالۡمَغۡرِبُ ۚ فَاَيۡنَمَا تُوَلُّوۡا فَثَمَّ وَجۡهُ اللّٰهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيۡمٌ

”۽ الله جو ئي آهي اوڀر به ۽ اولهه به، پوءِ اوهين جيڏانهن به منهن ڦيريو اتي الله جي ئي ذات آهي. الله وڏي وسعت وارو آهي. وڏي علم وارو آهي.“ (سوره البقره آيت 115)

ٻنهي جهانن جي سردار رسول، حضور نبي اڪرم ﷺ جن جي بعثت ڪان پوءِ، مسلمان ڪجهه وقت تائين ته پنهنجي پهرئين قبلي بيت المقدس ڏانهن مُنهن ڪري نماز پڙهندا رهيا، پر نيٺ اهو وقت اچي ويو، جڏهن مسلمانن ۾ يڪجهتي ۽ مرڪزيت قائم ڪرڻ لاءِ الله تعاليٰ خانه ڪعبه کي سندن قبلو مقرر ڪيو. ان تي اهل ڪتاب طرحين طرحين جا اعتراض شروع ڪري ڏنا، جن ۾ هڪ هي به هو ته ”خانهءِ ڪعبه“، قبلو ڪيئن بڻجي سگهي ٿو؟ جڏهن ته اِهو اوڀر ۽ اولهه ڪنهن به مقدس ڏس ۽ طرف ۾ نه ٿو پئي.

اسلام جي ظهور ڪان اڳ، انسانيت جن طرحين طرحين جي وهمن ۽ بڪواسن ۾ ڦاٿل هئي. انهن ۾ هڪ ڳالهه هيءَ به هئي جو مختلف طرفن (Directions) کي مقدس قرار ڏئي ڇڏيو هو. سڄ کي پوڄڻ جي عقيدي هيٺ آهستي آهستي اها ڳالهه عام ٿي وئي ته جڏهن ته سڄ اوڀر ڪان اڀري ٿوءِ اولهه ۾ لهي ٿو، ان ڪري اهي ٻيئي طرف مقدس آهن. قرآن حڪيم پنهنجي هن ارشاد ۾ انهيءَ جاهلاڻي عقيدي کي رد ڪيو آهي. ان فرمايو: ”لِلّٰهِ الۡمَشۡرِقُ وَالۡمَغۡرِبُ“، اوڀر هجي يا اولهه الله لاءِ ئي آهن. عربي قاعدي جي لحاظ ڪان ”لِلّٰهِ“ وارو لام اختصاص جو لام آهي. مطلب ته انهيءَ لاءِ ئي خاص آهن، ان جي ملڪيت ۽ ان جي مخلوق آهن ۽ الله تعاليٰ اهڙي وسعت وارو آهي جو ان ۾ اوڀر ۽ اولهه سڀ سمائجي وڃي ٿو، پر هو ڪٿي به نه ٿو سمائجي، هو جسم ڪان پاڪ آهي. ان لاءِ هڪ ٻن طرفن کي خاص سمجهڻ جهالت ۽ شرڪ جي ڳالهه آهي. فرمايو ويو: ”اَيۡنَمَا تُوَلُّوۡا فَثَمَّ وَجۡهُ اللّٰهِ“ - جيڏانهن به منهن ڦيريندؤ اتي ان جي ذات جو جلوو نظر ايندو. وري فرمايو ويو ته وسيع هجڻ سان گڏوگڏ هو ”عليم“ به آهي. اهو بهتر ڄاڻي ٿو ته قبلو ڪهڙو هجي. ان جي هر ڪم ۾ حڪمت ۽ مصلحت هوندي آهي. ان ڪري اوهان جو اهو ڪم نه آهي ته اوهين ان تي اعتراض ڪريو. اوهان جو فرض هي آهي ته اوهين ان جي حڪمت آڏو ميڄا جو ڪنڌ جهڪايو.

قرآن جي پڙهڻ جو حق

اَلَّذِيۡنَ اٰتَيۡنٰهُمُ الۡكِتٰبَ يَتۡلُوۡنَهٗ حَقَّ تِلَاوَتِهٖ

”جن ماڻهن کي اسان ڪتاب ڏنو آهي، اهي ان کي ائين پڙهندا جيئن انجي

پڙهڻ جو حق آهي.“ (سوره البقره آيت 121 جو ٽُڪرو.)

هن پاڪ آيت ۾ ڪن اهل ڪتاب جي واکاڻ ڪئي وئي آهي جو اهي پنهنجي آسماني ڪتاب توريت کي پڙهندا هئا ۽ ائين پڙهندا هئا جيئن پڙهڻ جو حق آهي. هن مان انهن مؤمنن جي واکاڻ بہ نڪري آئي، جيڪي هن آخري ۽ مڪمل آسماني ڪتاب جي پڙهڻ واري حق ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

قرآن حڪيم جي تلاوت اسان جي دين ۾ اعليٰ درجي واري عبادت ڳڻي ويندي آهي. حضور ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن فرمايو آهي تہ قرآن جي تلاوت مهل هڪ هڪ اکر تي ڏهن ڏهن نيڪين جو ثواب ملندو آهي. هڪ ٻئي ارشاد ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جن قرآن جي تلاوت کي الله تعاليٰ سان ڳالهائڻ نهرايو آهي. فرمايو اٿن تہ جيتري دير ٻانهون قرآن جي تلاوت ۾ رڌل رهندو آهي تہ الله تعاليٰ ان ڏانهن رحمت جي نظر ڪندو رهندو آهي. پر ظاهر آهي تہ اهي ڀلايون ڪامل طرح ان شخص کي ملنديون آهن جيڪو صحيح معنيٰ ۾ ڪلام پاڪ جي تلاوت جو حق ادا ڪندو آهي.

قرآن پاڪ جي پڙهڻ جو حق ڇا آهي؟ هن سوال جو جامع جواب ڏنو وڃي تہ هيئن چوڻو پوندو تہ اهو حق ٽن پاڱن ۾ ورهايل آهي. ظاهر جو حق، باطن جو حق ۽ عمل جو حق. ظاهر جو حق هي آهي تہ قرآن حڪيم کي لفظي صحت سان پڙهيو وڃي ۽ حرفن کي انهن جي صحيح مخرج مان ڪڍڻ جو ملڪو پيدا ڪجي. باطن جو حق هي آهي تہ لفظن جي ادائيگي سان گڏوگڏ انهن جي معنيٰ سمجهڻ جي بہ ڪوشش ڪئي وڃي، اها بہ ڄاڻ رهي تہ جيڪي پڙهي رهيو آهيان ان جو مطلب ڇا آهي ۽ هي ڪلام پاڪ مون کان ڪهڙي ڳالهہ جي گهُر ڪري رهيو آهي. هن مقصد لاءِ پاڻ ان ٻوليءَ کي پرائجي جنهن ۾ قرآن حڪيم لٿو آهي، پوءِ تہ اهو سوني تي سهاڳي وانگر آهي، پر جي ان جي همت نہ ساري سگهجي تہ ان سلسلي ۾ اعتبار جوڳن ترجمن ۽ تفسيرن مان مدد وٺڻ گهرجي. ڪلام پاڪ جي تلاوت جو ٽيون حق اهو آهي تہ ان کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان پوءِ ان تي عمل ڪيو وڃي، ڇو تہ ان جي نزول جو مقصد تڏهن پورو ٿئي ٿو جڏهن انفرادي ۽ اجتماعي زندگيءَ ۾ ان کان روشني پرائي وڃي.

اسان جي شخصي ۽ قومي نجات ۽ ڇوٽڪاري جو دارومدار هن ڳالهہ تي آهي تہ اسين قرآن حڪيم جي تلاوت جي انهن ٽنهين حقن کي ڪيستائين ادا ڪيون ٿا.

پيغمبرن جي وصيت

وَوَصّٰى بِهَآ اِبْرٰهٖمُ بَنِيْهِ وَيَعْقُوْبُ ۭ يٰبَنِىَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّيْنَ فَلَا تَمُوْتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُّسْلِمُوْنَ ۭ﴿١٣٢﴾ (سوره البقره آيت 132)

”۽ ابراهيم عليه السلام انهيءَ جي وصيت ڪئي پنهنجي پٽن کي ۽ (ان طرح) يعقوب عليه السلام بہ تہ اي منهنجا پٽڙؤ! بيشڪ الله تعاليٰ اوهان لاءِ دين کي چونڊيو آهي پوءِ ائين نہ ٿئي جو اوهين مرڻ مهل مسلمان کان سواءِ ڪجھ ٻيا هجو.“

قرآن حڪيم جي هيءَ آيت پنهنجي مفهوم ۽ پيغام جي لحاظ کان وڏي جامع آيت آهي. هن ۾ سڀ کان اڳ اهو ٻڌايو ويو آهي تہ دنيا ۾ حضور نبي اڪرم ﷺ جن تائين جيترا انبياء ڪرام آيا آهن انهن سڀني جي دعوت اسلام کان سواءِ ٻيو ڪجھ نہ هئي — حضرت ابراهيم عليه السلام هجي يا حضرت يعقوب عليه السلام، حضرت موسيٰ عليه السلام هجي يا حضرت مسيح عليه السلام انهن سڀني جو دين هڪ هو. ان ڪري هر مسلمان جو فرض آهي تہ هو انهن سڀني تي ايمان آڻي، سندن احترام کي پنهنجي دل ۾ جاءِ ڏئي ۽ هن ڳالهہ کي چڱيءَ طرح پنهنجي ذهن ۾ ويهاري تہ جيڪڏهن هن الله تعاليٰ جي ڪنهن بہ نبي يا رسول جو انڪار ڪيو تہ ڄڻ ان حضور نبي اڪرم ﷺ جن سميت سڀ جو انڪار ڪيو. هن آيت ۾ ٻي ڳالهہ اها ٻڌائي وئي آهي تہ انبياء ڪرام عليهم السلام جي پنهنجي پوئلڳن کي آخري وصيت اها هئي تہ — خبردار! جڏهن اوهان وٽ موت اچي تہ اسلام يعني الله جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ جي حالت ۾ اچي. هن جو مقصد اهو آهي تہ موت لاءِ ڪوبہ وقت مقرر نہ آهي. ڪهڙي خبر تہ ڪڏهن اچي. ان ڪري زندگيءَ جو هڪ هڪ پل دين خداوندي هيٺ گهاريو تہ جيئن جڏهن بہ موت اچي تہ خدا پاڪ جي تابعداريءَ ۽ فرمانبرداريءَ جي حالت ۾ اچي.

ڳڻپ جي ڄاڻو، ماڻهن جو چوڻ آهي تہ دنيا ۾ هر منٽ جي اندر هڪ سؤ ماڻهو مرندا آهن ۽ ڏينهن رات جي چوويهن ڪلاڪن ۾ ڏيڍ لک ماڻهو ٿي ويندا آهن. ڪنهن کي سڌ آهي تہ ڪنهن جونالو، ڪڏهن ان ڏيڍ لک واري لسٽ ۾ اچي ٿو؟ ان ڪري ڏاهپ هن ۾ آهي تہ اسين هلندڙ حياتيءَ کي غنيمت ڄاڻون ۽ ان کي الله جي اطاعت ۾ گهارڻ جي ڪوشش ڪريون.

هرڪو پاڻ ذميوار

تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَّا كَسَبْتُمْ ۚ وَلَا تُسْـَٔــلُوْنَ عَمَّا كَانُوْا يَعْمَلُوْنَ ﴿١٣٤﴾

اها هڪ امت هئي جيڪا گذري وئي، جيڪو هُن عمل ڪيو اهو ان سان لاڳو رهندو توهان لاءِ اهو هوندو جيڪو توهان عمل ڪيو. اوهان کان انهن جي عملن متعلق پڇا نہ ڪئي ويندي. (البقره 134)

قانون الاهي هي آهي تہ هر شخص ۽ جماعت کي اهو ڀوڳڻو پوندو جيڪو هن عمل ڪيو، هڪ جي نيڪي ٻئي کي بچائي نہ ٿي سگهي ۽ ٻئي جي بدعملي ڪنهن

لاءِ نقصان ڏيندڙ ناهي.

انسان لاءِ قدامت پرستي جو ڦاهو هڪ مشڪل مرحلو آهي، ان کان جان نٿو ڇڏائي سگهي. ان جي وڪڙن ۾ ڦاٿل رهندو آهي. هو ماضي جي انسانن ۾ گم رهي ٿو، پراڻا طريقا هن لاءِ مقدس بڻجي وڃن ٿا. هندو هزارن سالن کان بت پرستي جي چڪر مان نہ نڪري سگهيا آهن. پراڻا افسانا هنن جي پيرن ۾ زنجير بڻجي ويا آهن. مسلمانن جا بہ فرقا انهي جهڳڙي مان جان نٿا ڇڏائي سگهن تہ سقيفہ ۾ خلافت جي مسئلي تي جيڪو فيصلو ٿيو هو، اهو صحيح هو يا غلط؟

قرآن مجيد بنيادي ڳالهہ فرمائي ٿو تہ ”تِلۡكَ اُمَّةٌ قَدۡ خَلَتۡ“ اهو هڪ گروه هيو جيڪو گذري چڪو انهن جا فيصلا انهن سان توهان پنهنجي عملن ڏانهن توجهہ ڪريو. پنهنجون حالتون تبديل ڪريو، اوهان جا عمل ئي تبديلي جو بنياد بڻندا ۽ ماضي جا جهڳڙا اوهان کي ڪو فائدو نہ پهچائيندا.

صبر ۽ شڪر

فَاذۡكُرُوۡنِىۡۤ اَذۡكُرۡكُمۡ وَاشۡكُرُوۡا لِىۡ وَلَا تَكۡفُرُوۡنِ ﴿۱۵۲﴾ يٰۤاَيُّهَا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوا اسۡتَعِيۡنُوۡا بِالصَّبۡرِ وَالصَّلٰوةِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِيۡنَ ﴿۱۵۳﴾ (سوره البقره آيت 152، 153)

”پوءِ مون کي ياد ڪندا رهو مان بہ اوهان کي ياد ڪندس ۽ منهنجو شڪر ادا ڪريو ۽ منهنجو انڪار نہ ڪريو. اي ايمان وارؤ! صبر ۽ نماز سان مدد گهرو. بيشڪ الله صبر ڪندڙن سان گڏ آهي.“

قرآن حڪيم جي هنن ٻن آيتن ۾ صبر ۽ شڪر، ذڪر ۽ صلواة جي تلقين ڪئي وئي آهي، اسان وٽ عام طرح صبر جي نصيحت ان وقت ڪئي ويندي آهي جڏهن ڪو ماڻهو عاجز ۽ لاچار ٿي وڃي ۽ ان لاءِ صبر کان سواءِ ڪو ٻيو ڏڳ باقي نہ رهي. ان وقت چوندا آهن تہ صبر کان ڪم وٺ“! قرآن حڪيم ۽ خود عربي ٻوليءَ جي لحاظ کان اها معنيٰ صحيح نہ آهي. ”صبر“ جي اصل معنيٰ آهي ثابت قدم (اڏول) رهڻ. دل جي قبضي ۾ اچڻ بدران دل کي قابو رکڻ. ان ڪري ”الصبير“ ڪڪر جي اُن ٽڪر کي چوندا آهن جو گهڻي دير تائين هڪ جاءِ تي بيٺو رهي. اهڙي طرح ”قابل غور“ عربن وٽ اُن ڏڻ جو نالو آهي جو صبح جو چرڻ نڪري ۽ سانجهيءَ جو پوري طرح چڱي حالت ۾ گهر واپس اچي.

ٻيو لفظ ”شڪر“ آهي. هن جو مطلب اسان وٽ اهو ورتو ويندو آهي تہ جڏهن الله کان ڪا نعمت ملي، زبان سان الحمدلله چيو وڃي. شڪر جي بجا آڻڻ ۾ يقيني طرح هي بہ شامل آهي. پر شڪر رڳو اهو نہ آهي. ان جو مفهوم گهڻو وسيع آهي. ان

جي اصل معنيٰ اها آهي تہ الله تعاليٰ جي ڏنل نعمتن کي ان جي ٻڌايل واٽ پٽاندڙ ڪم آڻجي. اهو ئي سبب آهي تہ ان جي مقابل زير بحث آيت ۾ ”ڪفر“ جو لفظ استعمال ٿيو آهي. يعني ڪنهن نعمت جو انڪار ۽ ناشڪري. هي فرمايو ويو آهي تہ اوهان کي جيڪي نعمتون ڏنيون ويون آهن تن کي صحيح جاءِ تي خرچ ڪريو. جيڪڏهن انهن کان غلط ڪم وٺندؤ تہ اهو الله جو انڪار ۽ ان جي ناشڪري ٿيندي.

هنن آيتن جو ٽيون سبق هي آهي تہ جڏهن انسان تي ڪا ڏکيائي اچي يا هو آزمائش ۾ ڦاسي پئي تہ ان کي گهبرائڻ نہ گهرجي. ان کي الله جي ياد ۽ نماز کان مدد وٺڻ گهرجي. الله جي آڏو جهڪڻ سان دل کي هڪ عجيب اطمينان ۽ سڪون ملندو آهي ۽ هو هن يقين ۽ ايمان سان ڀرجي ويندو آهي تہ مان اڪيلو نہ آهيان. الله مون سان گڏ آهي- ۽ اهو پڌرو آهي تہ جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن سان گڏ هجي تہ پوءِ دنيا جي وڏي ۾ وڏي طاقت بہ ان کي ڪا تڪليف پهچائي نہ ٿي سگهي.

شهيد جيئرا آهن

وَلَا تَقُوۡلُوۡا لِمَنۡ يُّقۡتَلُ فِىۡ سَبِيۡلِ اللّٰهِ اَمۡوَاتٌ ؕ بَلۡ اَحۡيَآءٌ وَّلٰـكِنۡ لَّا تَشۡعُرُوۡنَ ﴿۱۵۴﴾

۽ جيڪي الله جي واٽ ۾ قتل ٿين تن کي مئل نہ چئو پر اهي تہ جيئرا آهن، البت اوهان ان کي سمجهي نٿا سگهو. (البقره آيت 154)

جهاد اسلام ۾ سڀ کان وڏي عبادت آهي. ائين تہ ان جا ڪيترا ئي قسم آهن: قلم سان جهاد، زبان سان جهاد، مال ۽ وقت سان جهاد، پر سڀ کان پلو جهاد اهو آهي جنهن ۾ هڪ مؤمن پنهنجي جان بہ الله تعاليٰ جي حضور ۾ نذر ڪندو آهي پر ان هوندي بہ ان جو احساس هي هوندو آهي تہ:

جان دی، دی ہوئی اسی کی تھی،
حق تو یہ ہے کہ حق ادا نہ ہوا

شهادت جو هي اهو بلند مقام آهي، جنهن ڪري حق جي واٽ ۾ شهيد کي عام مرڻ وارن جي ڀيٽ ۾ هيءَ امتيازي حيثيت ڏني وئي آهي جو نہ تہ ان کي ڪفن ڏنو ويندو آهي، اهي انهن رت وارن ڪپڙن ۾ دفن ٿيندا آهن جن ۾ شهيد ٿيا هئا ۽ نڪي ڪين غسل ڏنوويندوآهي. ڇو تہ هاڻي اهي ان منزل ۾ داخل ٿي چڪا جتي اهي پاڻ پاڪائي جا مجسما آهن. رڳو اهونہ، قرآن حڪيم ان کان بہ اڳتي وڌي ويو آهي ۽ چئي ٿو تہ شهيد ٿيندڙن کي مئل نہ چئو جو اهي جيئرا آهن. باقي دنيا وارا انهن جي هن حياتيءَ کي سمجهڻ کان قاصر آهن. شهادت کان پوءِ اها زندگي ڇا آهي؟ قرآن حڪيم ان جو تفصيل بيان نہ ڪيو آهي. البت ايتري ڳالهہ ٻڌائي آهي تہ ان جي اها

حياتي اسان جي دنيا واري زندگيءَ کان وڌيڪ قوت واري آهي. قرآن حڪيم جي ئي ارشاد پٽاندڙ شهيدن کي ان زندگيءَ ۾ باقاعدي رزق ملي ٿو ۽ کين اهڙي انعام ۽ عزت سان نوازيو ويندو آهي، جوسندن خواهش اها هوندي آهي ته اهي وري وري دنيا ۾ وڃن ۽ وري وري شهادت جي پوشاڪ سان سرفراز ٿين.

شهيدن جي هي زندگي ته اها آهي جنهن کي اسان هن مادي دنيا ۾ سمجهي نه ٿا سگهون، پر سندن زندگيءَ جو هڪ پهلو هي به آهي جو دين حق لاءِ جان ڏيڻ کان پوءِ انهن جو لاڳاپو قوم جي اجتماعي زندگيءَ کان ڪڏهن به ٽٽڻ وارو نه ٿو ٿئي. سندن ياد ۽ سندن قرباني، روشني ۽ هوا وانگر فضا ۾ گهري ٿي وڃي ٿي ۽ دنيا جي ڪا به طاقت، سندن قدمن جي ڇڏيل نقشن کي مٽائي نه ٿي سگهي.

شهادت جي هن بلند مرتبي تي حضرت سيدنا حسين ؓ فائز ٿيا هئا. ظاهري نگاهن سان ڏٺو وڃي ته ڪامياب يزيد ٿيو، پر دل جي اکين سان ڏسڻ وارا ڄاڻن ٿا ته يزيد ميسارجي ويو، پر حسين ؓ ۽ سندن پاڪباز ساٿي اڄ به جيئرا آهن.

محبت ڪنهن سان ڪجي؟

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَشَدُّ حُبًّا لِّلّٰهِ (البقره 165)

”جيڪي شخص الله تعاليٰ تي ايمان آڻيندا آهن، انهن جي سخت محبت فقط الله تعاليٰ سان هوندي آهي.“

الله سبحانه وتعاليٰ تي ايمان ۽ الله سائين سان محبت، اهي ٻئي شيون هڪ ٻئي سان لازمي طرح ڳنڍيل آهن. جيڪڏهن الله تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن ٻي هستي سان به ايتري ئي محبت ڪئي وڃي ۽ اهڙي گهري چاهت سان ان تي ايمان آندو وڃي ته ڄڻ اوهان الله تعاليٰ سان گڏ ٻي هستي کي به ان جهڙو قرار ڏنو. ان سبب توحيد جو عقيدو ڊانوان ڊول ٿي ويو. مؤمن جي سڃاڻپ ۽ ان جي خصوصيت ته اها آهي ته هو الله سبحانه وتعاليٰ سان سيني کان وڌيڪ محبت ۽ چاهت رکي. جڏهن ته مشرڪن جي عادت اها هوندي آهي ته هو الله تعاليٰ جي ذات مقدس کان سواءِ مخلوق مان ڪيئي اهڙيون هستيون بڻائيندا آهن جن سان الله تعاليٰ کان وڌيڪ محبت جو اظهار ڪندا آهن ۽ هو انهن ۾ رُڌل رهندا آهن اهڙي محبت ڪي ئي انهن لاءِ غيرالله جي عبادت قرار ڏنو ويو. اهوئي حقيقت ۾ شرڪ آهي.

انڌي تقليد

وَاِذَا قِيْلَ لَهُمُ اتَّبِعُوْا مَآ اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوْا بَلْ نَتَّبِعُ مَآ اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَآءَنَا (البقره 170)

”جڏهن انهن کي چيو ويندو آهي ته الله تعاليٰ جي هدايت جي پيروي ڪريو ته چوندا آهن ته نه، اسان ته فقط پنهنجي وڏن جي رستي هلنداسون. اسان ان رستي کي ڇڏڻ وارا نه آهيون.“

ڪنهن به قوم ۾ بنيادي گمراهيءَ بلڪ عالمگير گمراهي اها هوندي آهي ته هو قدامت پرستي ۽ توهم پرستي ۾ مبتلا ٿي ويندي آهي. اهي هر قسم جي هدايت ۽ روشني جي سامهون اچڻ جي صورت ۾ اهوئي جواب ڏيندا آهن ته اسين ان رستي کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه آهيون. جنهن رستي تي اسان جا ابا ۽ ڏاڏا هلندا آيا آهن. اگرچه انهن جا وڏڙا جاهل ۽ رستي کان ڀٽڪيل ڇو نه هجن پر هو اهڙي انڌي عقيدت ۽ جاهلانه تقليد کان هٽڻ لاءِ هرگز تيار نه هوندا هئا.

ان سلسلي ۾ مختلف قومن کائڻ پيئڻ جي شين ۾ وهم پرستي جا رويا ٺاهي ڇڏيا هئا. ارشاد فرمايو ويو ته خوراڪ جون پاڪ ۽ صاف شيون الله تعاليٰ انسانن لاءِ پيدا ڪيون آهن. انهن کي استعمال ڪريو ان ۾ شيطاني وسوسا نه وجهو. اهڙيون قومون ارتقاء جي منزل ڪڏهن به ماڻي نه سگهنديون آهن.

ان ۾ هن حقيقت ڏانهن به اشارو ڪيو ويو آهي ته ايمان جو رستو عقل ۽ بصيرت جو رستو آهي ۽ ڪفر جو رستو انڌي تقليد ۽ آباء پرستي جو رستو آهي. دليل، گواهي ۽ برهان جي موجودگي ۾، گذريل پيشوائن جي قول ۽ عمل کي دليل سمجهڻ ۽ ان کي سند قرار ڏيڻ، هدايت جي راهه ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ آهي. اها شيءِ علم ۽ بصيرت جي نفي آهي.

قصاص ۾ زندگي

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى (البقره 178)

”ايمان آڻيندڙ انسانو! اوهان ۾ جيڪي شخص قتل ڪيا وڃن، انهن لاءِ توهان کي قصاص (بدلي وٺڻ جو حق) جو حڪم ڏنو وڃي ٿو.“

قصاص جو حڪم، حقيقت ۾ انساني مساوات جو اعلان آهي اهو حڪم انسان جي وچ ۾ نسل ۽ شرافت جي گهڙيل تفاوتن جو انڪار آهي. ان ذريعي انساني حقن کي پائمالي کان بچايو ويو آهي. آزاد هجي يا غلام، مرد هجي يا عورت، وڏو هجي يا ننڍو، گهٽ درجي وارو هجي يا مٿاهين درجي وارو، انسان هجڻ جي لحاظ کان

سمورا پاڻ ۾ برابر آهن. ان ڪري قصاص ۾ ڪو به فرق تسليم نه ڪيو ويندو.

اي ارباب دانش! قصاص جي حڪم ۾ توڙي جو ظاهر ۾ هڪ انسان جي هلاڪ ٿيڻ ڪان پوءِ ٻي انسان جي هلاڪت کي گوارا ڪيو ويو آهي پر حقيقت ۾ اها هلاڪت ناهي بلڪ ان ۾ اوهان جي ”زندگي“ آهي قصاص ۾ نفس جي حفاظت آهي، اهو قتل نفس ناهي ان ۾ ئي احترام آدميت ۽ وقار انسانيت جو پهلو اجاگر ٿئي ٿو.

روزي جو فلسفو

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ ﴿۱۸۳﴾

”اي ايمان وارؤ! اوهان تي روزا فرض ڪيا ويا جيئن انهن ماڻهن تي فرض ڪيا ويا هئا جيڪي اوهان کان اڳ هئا — عجب نه آهي جو اوهين متقي بنجي وڃو.“

(البقره آيت 183)

”صوم“ عربي ٻوليءَ ۾ ڪنهن شيءِ جي روڪجي وڃڻ کي چوندا آهن. ان ڪري اهو گهوڙو جيڪو گاهه کائڻ يا هلڻ ڦرڻ کان بيهجي وڃي ان کي صائم چوندا آهن. اهڙي طرح ٻن پهرن کي به صوم چوندا آهن، چو ته ان وقت ائين خيال ايندو آهي ته سج آسمان جي وچ ۾ بيهي رهيو آهي. روزي کي به صوم ان ڪري چيو ويندو آهي جو ان ۾ روزي وارو کائڻ پيئڻ ۽ برن ڪمن ڪرڻ کان روڪجي ويندو آهي.

الله تعاليٰ فرمايو: ”اي ايمان وارؤ! اوهان تي روزا فرض ڪيا ويا جيئن انهن ماڻهن تي فرض ڪيا ويا هئا جيڪي اوهان کان اڳ هئا.“ قرآن حڪيم اهو ان زماني ۾ چيو جڏهن خبرن پهچائڻ جا ڪي ذريعا نه هئا، ڪتب خانا ۽ لائبريريون نه هيون، يونيورسٽيون ۽ ڪاليج نه هئا، پر هن دعويٰ جي سچائي جي هي حالت آهي جو صدين کان به پوءِ وڏن وڏن محققن کي هن جي تصديق ڪرڻي پيئي. انسائيڪلوپيڊيا برطانيڪا ۾ آيل آهي ته روزي رکڻ جي رسم دنيا جي هر مذهب ۽ هر قوم ۾ موجود رهي آهي.(1) قرآن، اڳين ماڻهن وانگر مسلمانن تي روزي کي فرض ٺهرائڻ سان گڏوگڏ هيءَ حقيقت به بيان ڪرڻ ضروري سمجهي ٿو ته روزي کي فرض ٺهرائڻ سان پالڻهار جو مقصد هي آهي ته مسلمانن ۾ تقويٰ (پرهيزگاري) پيدا ٿئي. تقويٰ ڪهڙي شيءِ آهي؟ ان جي بهترين سمجهاڻي رسول الله ﷺ جن جي هڪ صحابيءَ بيان ڪئي آهي — ان کان ڪنهن اهو پڇيو ته ان، پڇڻ واري کي فرمايو ته تون ڪنهن اهڙي سوڙهي واٽ کان لنگهيو آهين جنهن جي ٻنهي پاسن کان ڪنڊن وارا ڏنگر هجن — چيائين هائو،

---

(1) انسائيڪلو پيڊيا برطانيڪا جلد 9 ص 106.

صحابي فرمايو ته ان وقت ڇا ڪندو آهين؟ چيائين ته پنهنجي ڪپڙن کي ڪُنجيندو آهيان ته جيئن ڪنڊن ۾ نه اٽڪن. صحابي رضه فرمايو ته بس. اهائي تقويٰ آهي.

غور ڪيو وڃي ته هي هن دنيا جي زندگي بابت هڪ بهترين مثال آهي. اسان جي زندگيءَ جي واٽ ٻنهي پاسن کان ڪنڊن وارن ڏنگرن سان ڀريل آهي، جيڪڏهن اسين سمجهي سوچي پير نه رکنداسين ته ڊپ آهي ته اسان جي زندگيءَ جي دامن ان ۾ اٽڪي ڇيهون ڇيهون نه ٿي پئي. روزو اسان کي سمجهي سوچي پير رکڻ جي سبق ڏئي ٿو. اسان ۾ نفس کي ضابطي ۾ رکڻ جي طاقت پيدا ڪري ٿو ۽ اسان کي هر پل ۾ آخرت جو حساب ياد ڏياري ٿو.

روزي مان مقصد آساني آهي نه ڪي سختي

يُرِيْدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيْدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰىكُمْ
وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ ﴿۱۸۵﴾

”الله اوهان لاءِ آساني گهري ٿو ۽ اوهان تي سختي ڪرڻ نه ٿو گهري ۽ هي گهري ٿو ته اوهين ڳڻپ پوري ڪريو ۽ هي ته اوهين الله جي وڏائي بيان ڪريو، هن تي جو اوهان کي هدايت ڏنائين. عجب نه آهي جو اوهين شڪر گذار ٿيو. (البقره آيت 185)

روزا اڳين امتن تي به فرض هئا ۽ انهن امتن جي صالحن هن برڪت ڀري عبادت جي برڪتن ۽ رحمتن سان جهوليون ڀريون. پر هيءَ ڳالهه چوڻ انهن بزرگن ۽ صالحن بابت گستاخي نه ليکي ويندي ته نفس جي خواهشن کي روڪڻ لاءِ روزي رکڻ جا اهي طريقا جيڪي اسلام کان اڳ امتن کي سيکاريا ويا هئا، ان ۾ سيکت لاءِ سخت ڪوششون سمايل هيون، انهن ۾ ڏاڍيون پابنديون هونديون هيون ۽ ان جو سبب هي هو جو انسانيت ان دور ۾ ٻاراڻي عُمر کان لنگهي رهي هئي ۽ ٻاراڻي وهيءَ ۾ عام طرح ڪجهه وڌيڪ پابنديون رکيون وينديون آهن. اسان کان اڳ عبادات ۾ وڏاء ڪيو ويو جو ڪن عبادت ڪندڙن آسمان ڏانهن ٻانهون ڦهلايون ۽ پنهنجو پاڻ تي ايترو بار وڌو جو بيٺي بيٺي سندن ٻانهون سُڪي ويون ۽ پکين انهن تي آکيرا ٺاهيا. ڪن سجدي کي ايترو انگهايو جو ساري عمر ان ۾ پيا رهيا. اهڙيءَ طرح روزي رکڻ تي آيا ته سندن بدن سڪي ڪنڊا ٿي پيا. اسلام خاڪي آدم جي شعور جي بلوغت جو اعلان آهي. مولانا محمد علي جوهر سهڻو چيو آهي ته:

جب اپنی پوری جوانی پہ آگئی دنیا
تو زندگی کے لیے آخری نظام آیا

هن بلوغت جو هڪ تحفو هي به هو ته اسلام زندگيءَ جي ٻين شعبن وانگر عبادات ۾ به عدل ۽ توازن جو نظام قائم ڪيو ۽ اسلام جو روزو انهيءَ عدل ۽ توازن جو هڪ سهڻو مثال آهي. قرآن صاف صاف ارشاد فرمايو ته ”روزن سان الله تعاليٰ اوهان کي ايذاء ۽ تڪليف ۾ ڦاسائڻ نه ٿو گهري.“ ان جي لاٽل شريعت جو ته بنياد ئي اهو آهي ته سڀني انسانن لاءِ سهولتون پيدا ڪيون وڃن. اهوئي سبب آهي ته حضور ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ اسر جي ڪاڌي ڪائڻ جي تاڪيد فرمائي ۽ ڪائڻ، پيئڻ کان سواءِ روزي رکڻ کان منع فرمائي. بيمارن، مسافرن ۽ معذورن (عذر وارن) لاءِ خاص رعايتون ڏنيون ويون ۽ پوري ڪوشش ڪئي وئي ته روزانو جي ڪمن ڪارين ۾ روزي ڪري رڪاوٽ نه پئي ۽ ڪو ايئن نه چئي سگهي ته آئون فلاڻو تعميري ڪم هن ڪري نه ڪري سگهيس جو مون کي روزو هو. فرمايو ويو ته اهڙي دين جي عطا ٿيڻ تي لازم آهي ته اوهين پنهنجي پالڻهار جي وڏائي بيان ڪريو ۽ پنهنجي زندگيءَ ۾ وک وک تي ان جي شڪر ادا ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو.

دعا جو فلسفو

وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِيْ عَنِّيْ فَاِنِّيْ قَرِيْبٌ ۭ اُجِيْبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ ۙ فَلْيَسْتَجِيْبُوْا لِيْ وَلْيُؤْمِنُوْا بِيْ
لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُوْنَ ١٨٦

”۽ جڏهن اي رسول! تو کان منهنجا ٻانهان منهنجي باري ۾ پڇن ته (ڪين چئو ته) مان ويجهو آهيان. دعا ڪندڙ جي دعا کي قبول ڪيان ٿو جڏهن اهو مون کان دعا گهري. پوءِ ڪين منهنجي احڪامن کي قبول ڪرڻ ۽ مون تي ايمان آڻڻ گهرجي. عجب نه آهي جو هدايت لهي وڃن.“ (سوره البقره آيت 186)

هن پاڪ آيت جو مرڪزي مضمون دعا آهي. قرآن حڪيم جو اسلوب خاص هي آهي ته جتي اهو الله تعاليٰ جي وڏائي يا ان جي حاڪميت يا سندس غضب کي پڌرو ڪرڻ گهرندو آهي ته اتي هو الله تعاليٰ لاءِ جمع جو صيغو استعمال ڪندو آهي ۽ اهوئي ڪلام جو شاهانه انداز به آهي. بادشاهه ائين ئي خطاب ڪندا آهن. پر جتي هو ٻانهن تي پنهنجي شفقت ۽ رحمت کي بيان فرمائيندو آهي ته اتي واحد جو صيغو استعمال ڪندو آهي. هن پاڪ آيت کي ڏسو! هن ۾ عبادي، عني، فاني، اُجيبُ جيترا لفظ پاڻ لاءِ استعمال ڪيا آهن، اهي سڀ واحد آهن. ان سان پنهنجي ٻانهن تي ان جي خاص ڪرم ۽ عنايت جو ثبوت ملي ٿو. دعا کي انسان پنهنجي ضرورت لاءِ گهرندو آهي. پر الله تعاليٰ ان کي اعليٰ درجي جي عبادت ٺهرايو آهي، اها به سندس مهرباني آهي جو هو پنهنجي ۽ ٻانهي جي درميان ڪوبه پردو رهڻ نه ٿو ڏئي. هو چئي ٿو ته

آئون اوهان کي اوهان جي ساهه واري رڳ کان به ويجهو آهيان، جيڪي گهرڻو آهي، مون کان سنئون سڌو گهرو!

ارشادات نبوي مان پتو پئي ٿو ته انسان جڏهن به ڪا دعا گهرندو آهي ته الله تعاليٰ ٽن ڳالهين مان هڪ ڳالهه ان کي ضرور عطا فرمائيندو آهي: يا ته انهيءَ وقت ان جي دعا قبول ڪئي ويندي آهي يا ان کي آخرت لاءِ ذخيرو ڪيو ويندوآهي يا ان دعا ڪري ان جي ڪا مصيبت ٽاري ويندي آهي.

اوهان دنيا ۾ ڪنهن وڏي ۾ وڏي سخيءَ کي وٺو، ان کان اوهان وري وري گهرو، هو تنگ اچي ويندو، ڪاوڙجي ويندو. پر الله تعاليٰ جو پنهنجي ٻانهن سان معاملو اهڙو آهي جو اوهان ان کان گهرندا رهو، اهو راضي رهندو، گهرڻ ڇڏي ڏيو ته ناراض ٿيندو. اهڙي طرح دنيا ۾ جنهن کان به گهرندؤ ته ان جو نتيجو خواري آهي. الله جي رحمت جو در اهڙو آهي جو جتان به گهرو ته خواري جي جاءِ تي عزت عطا ٿيندي آهي. اڪبرالهه آبادي ڪهڙي نه سهڻي ڳالهه چئي آهي:

خدا سے مانگ جو کچھ مانگنا ہے اے اکبر
یہی وہ در ہے کہ ذلت نہیں سوال کے بعد

رسمن جي زنجير

وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَاْتُوا الْبُيُوْتَ مِنْ ظُهُوْرِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى ۚ وَاْتُوا الْبُيُوْتَ مِنْ اَبْوَابِهَا ۠
وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ١٨٩

”۽ اها ڪا نيڪي نه آهي جو اوهين گهرن ۾ انهن جي پٺئين پاسي کان اچو، البت نيڪي هي آهي جو ڪو شخص تقويٰ کي اختيار ڪري ۽ گهرن ۾ انهن جي دروازن کان ئي اچي ۽ الله کان ڊڄندا رهو ته ڇوٽڪارو لهو.“ (سوره البقره آيت 189)

اسلام کان اڳ دنيا ۾ نيڪيءَ جو تصور خراب نموني ميسجي ويو هو. وڏيڪ تڪليفون سهڻ ۽ انساني پيدائشي سادگيءَ جي ابتڙ، طرحين طرحين رسمن تي عمل ڪرڻ الله جي راضپي جي هٿ ڪرڻ لاءِ ضروري سمجهيو ويندو هو. ايستائين جو نيڪيءَ جي هن تصور هيٺ عبادتن ۾ به ڪن هٿرادو پابندين جو اضافو ڪيو ويو هو.

حج هڪ عظيم الشان عبادت آهي ۽ اهو حضرت ابراهيم عليه السلام جي قرباني واري واقعي جو هڪ بيمثال يادگار آهي. حضور نبي اڪرم ﷺ جن جي تشريف آڻڻ کان اڳ مشرڪ به حج ڪندا هئا، پر ڪجهه غلط رسمون ان ۾ شامل ڪيون ويون هيون. انهن غلط رسمن مان هڪ رسم هي هئي ته جڏهن ڪو شخص حج لاءِ احرام ٻڌندو هو ته پوءِ پنهنجي گهر ۾ اچڻ لاءِ دروازي کي استعمال نه ڪندو هو.

بلڪ پويان پٽ ٽپي گهر ۾ گهڙندو هو، دروازي مان گهڙڻ کي گناهه سمجهندا هئا ۽ پٽ ٽپي اچڻ کي نيڪي ٺهرائيندا هئا.هن پاڪ آيت ۾ هن غلط ذهن جي اصلاح ڪئي وئي آهي. فرمايو ويو: ”نيڪي اها نہ آهي جو اوهين گهرن ۾ انهن جي پٺئين پاسي کان اچو.“ نيڪيءَ جو اصل روح تہ هيءُ آهي جو دلين ۾ خدا جو خوف پيدا ٿئي ۽ انسان هن يقين سان زندگي گذاري تہ ان کي مرڻ کان پوءِ پنهنجي هڪ هڪ قول ۽ عمل جو حساب پنهنجي رب کي پيش ڪرڻو آهي. الله تعاليٰ فرمايو تہ ”گهرن ۾ دروازن کان ئي اچو“، ۽ غلط رسمن جي زنجير پائڻ جي جاءِ تي پاڻ ۾ تقويٰ جي خوبي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو جو اها سڀني نيڪين جو سرچشمو آهي.

هن آيت سڳوريءَ مان هي سبق مليو تہ اسلام غلط رسمن کي مٽائڻ لاءِ آيو آهي. ان ڪري اهو دين ۾ هٿرادو ڳالهين جي وڌائڻ کي بدعت ڄاڻائي ٿو. اسان جو فرض آهي تہ اسين غلط رسمن جي خلاف جهاد ڪريون ۽ معاشري ۾ نيڪيءَ جي صحيح تصور کي عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون.

فتني کي مِٽائڻ لاءِ جنگ

وَاقْتُلُوْهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوْهُمْ وَاَخْرِجُوْهُمْ مِّنْ حَيْثُ اَخْرَجُوْكُمْ وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ

”جتي اوهان کي ملن تہ انهن کي قتل ڪريو، جنهن جڳهہ تان اوهان کي نيڪالي ڏني وئي تہ اُتان انهن کي بہ نيڪالي ڏيو. فتني جو موجود رهڻ قتل کان وڌيڪ نقصان ڪار آهي.“ (البقره 191)

مڪي وارن جي ظلم ۽ زيادتي سبب حج جو رستو مسلمانن لاءِ بند ڪيو ويو عبادت ڪرڻ کان ڏاڍ جي ذريعي روڪيو ويو. اهڙن موقعن تي جنگ ڪرڻ کان سواءِ ڪو بہ رستو نٿو بچي.

جنگ هڪ برائي آهي، مگر غلامي، قبضي ۽ استحصال واري فتني جو قائم رهڻ ان کان بہ وڌيڪ سخت برائي اهي. ان ڪري اهڙي فتني جي وجود کي مٽائڻ لاءِ جنگ کي گوارا ڪيو ويو. مڪي جي قريشن جو فتنو اهو هيو تہ هو ماڻهن کي ڏاڍ ۽ زيادتي سان مجبور ڪندا هئا تہ هو جنهن توحيد کي حق سمجهن ٿا ان کي هو حق نہ سمجهن ۽ شرڪ ڪرڻ تي انهن کي مجبور ڪيو وڃي. دين ۽ عقيدي جي آزادي کي چٿيو ويو. اهو اهڙو فتنو آهي جنهن کي جنگ جهڙي برائي سان ئي مِٽائي سگهجي ٿو. ان ڪري جنگ اهڙن موقعن تي سعادت بڻجي ويندي آهي. فتني ۽ فساد، ظلم ۽ زيادتي، غلامي ۽ ڏاڍ کي اڄ بہ جنگ جي ذريعي مِٽائڻ عظيم نيڪي ۽ جهاد آهي.

الله جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ

وَاَنْفِقُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوْا بِاَيْدِيْكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ۚۖ وَاَحْسِنُوْا ۚ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِيْنَ ﴿١٩٥﴾

”۽ الله جي واٽ ۾ خرچ ڪندا رهو ۽ پنهنجو پاڻ کي پنهنجي هٿن سان هلاڪت ۾ نہ وجهو ۽ چڱا ڪم ڪندا رهو. بيشڪ الله تعاليٰ چڱن ڪمن ڪرڻ وارن کي پسند ڪندو آهي.“ (سوره البقره آيت 195)

هيءَ پاڪ آيت جهاد جي پس منظر ۾ لٿي آهي. ڪيترا سال ظلم ۽ ڏاڍ سهڻ کان پوءِ حضور نبي اڪرم ﷺ جن جي ساٿين کي ڪافرن جي سامهون ترار کڻڻ جي موڪل ملي. قرآن حڪيم چيو تہ سمجهي وٺو! جهاد ۾ رڳو جاني قربانيءَ جي ضرورت نہ ٿي پئي، ان ۾ مالي قربانيءَ جي بہ ضرورت آهي. ان ڪري اهڙي موقعي تي ڪنجوسي نہ ڪجو. مجاهدين جي مدد لاءِ دل کولي خرچ ڪريو.

ان سان گڏ هي شرط بہ وڌو ويو تہ اهو خرچ رڳو الله جي راضپي لاءِ ۽ الله جي واٽ ۾ هجي. ان جو مقصد دنيا وارن کان واهه واهه حاصل ڪرڻ يا پنهنجي امير هجڻ ۽ فياضيءَ کي مشهور ڪرڻ نہ هجي. ڇو تہ اسلام جو اصل الاصول ’اِنَّمَا الْاَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ‘ آهي. الله وٽ اهو نہ ٿو ڏٺو وڃي تہ ڏيڻ واري ڇا ۽ ڪيترو ڏنو. هائو اهو ڏٺو ويندو آهي تہ ان ڪهڙي جذبي ۽ نيت سان ڏنو. ٻين لفظن ۾ الله ۽ رسول الله ﷺ جن وٽ قدر ۽ قيمت (ڪيتري) ڪو انتيءَ جي نہ آهي، ڪيفيت (ڪيئن) (ڪوالٽيءَ) جي آهي.

هتي اها بہ ڇٽائي ٿي وئي تہ جيڪڏهن اوهان ملت اسلاميہ جي سربلنديءَ لاءِ هن مڪيہ مرحلي تي خرچ ڪرڻ کان پاسو ڪيو تہ ان جو نتيجو اهو نڪرندو جو دشمن جا هٿ مضبوط ٿي ويندا. اوهان جي اجتماعي طاقت ڪمزور ٿي ويندي ۽ ان طرح قوم جو هڪ هڪ فرد تباهيءَ ۽ بربادِيءَ جو شڪار ٿي ويندو.

آيت جو خلاصو هي نڪتو تہ اسلام ان جي خلاف نہ آهي تہ دولت ڪمائي وڃي، هو تہ حلال جي ڪمائي کي فرض ڄاڻائي ٿو ۽ ان کي هڪ اعليٰ درجي جي عبادت سمجهي ٿو. هو فقط هن خيال کي خراب ڄاڻي ٿو تہ انسان، پئسي پائي جو غلام ٿي وڃي ۽ جڏهن دولت، ملت ۽ اسلام جي گهرجن مان ڪنهن هڪ کي اختيار ڪرڻ جي منزل اچي تہ هو اسلام کي ترجيح ڏئي ۽ انهن گهرجن کي ان جي پيٽ ۾ قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي.

دين ۽ دنيا جو ميلاپ

لَيۡسَ عَلَيۡكُمۡ جُنَاحٌ اَنۡ تَبۡتَغُوۡا فَضۡلًا مِّنۡ رَّبِّكُمۡ ؕ (البقره 198)

”ان ۾ ڪوبہ گناه ڪونهي جو اوهان حج جي عملن جي ادائيگي دوران دنيوي ڪاروبار ۽ واپار ۾ بہ مشغول رهو.“

دين جو هڪ بنيادي اصول ٻڌايو ويو آهي تہ خدا پرستي ۽ دينداري جو رستو دنيوي معيشت ۽ دنيوي فلاح ۽ ترقي جي ابتڙ ناهي. بلڪ دين هڪ اهڙي ڪامل زندگي بڻائڻ گهري ٿو جنهن ۾ دنيا ۽ آخرت جون سموريون سعادتون موجود آهن. حج هڪ عبادت آهي مگر ان عبادت واپار ڪرڻ کان ناهي روڪيو. مال ۽ دولت کي الله جو فضل قرار ڏيندي ان جي ڳولا جي اجازت ڏني وئي.

دين ۽ دنيا جي تفريق انسانن جي عالمگير گمراهي رهي آهي. يا تہ هو هڪ طرف لڙي ويا يا وري ٻي طرف، يا دنيا ۾ پئجي ويا تہ آخرت ڪين ياد ئي نہ رهي يا وري آخرت ڏانهن توجهہ ڪري رهبانيت اختيار ڪيائون. اسلام ان معاملي ۾ وچ ٿري راه اختيار ڪئي آهي. فرمايو ويو تہ: ”ياالله مان دنيا ۽ آخرت ٻنهي جون سعادتون چاهيان ٿو.“

هڪ جامع دعا

فَمِنَ النَّاسِ مَنۡ يَّقُوۡلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنۡيَا وَمَا لَهٗ فِى الۡاٰخِرَةِ مِنۡ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾ وَمِنۡهُمۡ مَّنۡ يَّقُوۡلُ رَبَّنَآ اٰتِنَا فِى الدُّنۡيَا حَسَنَةً وَّفِى الۡاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَّقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾

”۽ ماڻهن ۾ ڪجهہ اهڙا آهن جو چون ٿا تہ اي اسان جا پالڻهار! اسان کي (جو ڪجهہ ڏئين) دنيا ۾ ڏي. اهڙي شخص جو آخرت ۾ ڪو ڀاڱو نہ آهي. ۽ ڪي انهن مان اهڙا هوندا آهن جو چوندا آهن تہ اي اسان جا پالڻهار! اسان کي دنيا ۾ بہ چڱائي عطا فرماءِ ۽ آخرت ۾ بہ چڱائي. ۽ اسان کي باهہ جي عذاب کان بچائي رک.(البقره آيت 200-201)

قرآن حڪيم هنن آيتن سڳورين ۾ ٻن مختلف ذهنن جي ترجماني ڪئي آهي. هڪ ذهن اهو آهي جنهن جي آڏو رڳو دنيا ئي آهي. هو آخرت واري جهان تي ايمان نہ ٿو رکي. جي ايمان رکي ٿو تہ عملي طرح اهو ان جو ايمان ايترو ڪمزور هوندو آهي جو ڪيس هن ايندڙ زندگيءَ ۽ هميشہ واري زندگيءَ جو پلجي بہ خيال نٿو اچي. ان ڪري جڏهن هو دعا گهرندو آهي، پنهنجي دل ۾ سڌ ڪندو آهي، يا حال جي زبان سان گهرندڙ ٿيندو آهي تہ هن ڳالهہ کي گهرندو آهي تہ سندس هي زندگي عيش ۽ آرام سان گذري وڃي ۽ ڪيس جو ڪجهہ ملڻو آهي سو هتي ملي وڃي. ٻيو ذهن ايمان

وارن جو آهي. اهي نہ دنيا کي ڇڏيندا آهن نہ آخرت کي وساريندا آهن. انهن جي گهر وڏي (متوازي) پوري ۽ سندن دعا وڏي جامع هوندي آهي. اهي نہ تہ (رهبانيت) دنيا کي تياڳ ڪرڻ جا قائل آهن جو هن دنيا کي پليت ۽ ناپاڪ سمجهي ان کان پاسيرو رهڻ جي ڪوشش ڪن ۽ نہ وري اهي ايڏا اٻوجهہ آهن جو دنيا جي نعمتن ۽ لذتن جي شوق ۾ آخرت جي ٽوٽي ڪٽڻ لاءِ تيار ٿي وڃن. سندن دعا اها هوندي آهي تہ اي اسان جا پالڻهار! اسان کي دنيا ۾ بہ چڱائي ڏي ۽ آخرت ۾ بہ چڱائي ڏي. ”حَسَنَةً“ عربي زبان ۾ هر طرح جي خير ۽ ڀلائي کي چوندا آهن. مطلب هي آهي تہ دنيا ۾ اسان کي اهو مال ڏي، اهو اولاد ڏي، اهي ڦل ڏي جو چڱائي جو ڪارڻ ٿين ۽ آخرت ۾ بہ اسان کي چڱائي ڏي. ۽ پڇڙو آهي تہ آخرت جي چڱائي هن کان سواءِ ٻيو ڇا آهي تہ انسان کي الله جو راضپو هٿ اچي.

حديثن ۾ اچي ٿو تہ حضور نبي اڪرم ﷺ جن هي دعا گهڻوڪري پڙهندا هئا ۽ غور ڪيو وڃي تہ برابر اها دعا آهي بہ بيمثال ۽ بينظير، ڇو تہ ان ۾ ٻنهي جهانن جون ڀلايون اچي ويون آهن.

حڪمران جو غرور

وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الۡاَرۡضِ لِيُفۡسِدَ فِيۡهَا وَيُهۡلِكَ الۡحَرۡثَ وَالنَّسۡلَ ؕ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الۡفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾

”جڏهن انهن کي حڪومت ملندي آهي تہ اهي ملڪ ۾ خرابيون پيدا ڪرڻ ۾ زور لڳائيندا آهن. انسانن جي پوک ۽ محنت جي نتيجن کي ۽ انهن جي نسل کي برباد ڪندا آهن. الله تعاليٰ زندگي ۽ آبادي جي بجاءِ ويراني ۽ اجاڙڻ کي هرگز پسند نہ ڪندو آهي.“ (البقره 205)

اسلام، دنيا جو نہ بلڪ دنيا پرستي جو مخالف آهي، دنيا پرستي ۾ هو غرور، وڏائي، گهمنڊ ۽ استڪبار جي مذمت ڪري ٿو. دنيا پرستي ۽ وڏ ماڻهپ انسان کي خدا پرستي ۽ شرافت کان پري ڪري ٿي ڇڏي، پوءِ جڏهن ان کي طاقت ۽ حڪومت ملي ٿي وڃي تہ هو نفس پرستي ۾ اهو ڪم ڪندو آهي جيڪي سراسر ظلم ۽ فساد پيدا ڪندا آهن. دنيا پرست ٻين کي قربان ڪندو آهي مگر هو پنهنجي ذات جي قرباني لاءِ تيار نہ ٿيندو آهي. دعوائون کهڙيون بہ ڪيون وڃن پر اصل ڪسوٽي اها آهي تہ هو انسانن سان کهڙو سلوڪ ڪري ٿو.

پوک ۽ نسل جي تباهي، انساني غرور ۽ طاقت جو وڏو فساد آهي. دنيا جو تجربو آهي تہ اهڙن ڪم ظرف ۽ گهٽيا انسانن هن دنيا کي امن جو گهوارو نہ بلڪ بدامني، فساد ۽ افلاس جو دوزخ بڻائي ڇڏيو آهي.

سمورا انسان هڪ جماعت ۾

كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَّاحِدَةً ۣ فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ ۠ (البقره 213)

”شروعات ۾ سمورا انسان ورهايل نہ هئا بلڪ اهي سڀ هڪ جماعت ۾ هئا. (پوءِ منجهن حسد ۽ اناپرستي سبب اختلاف پيدا ٿيا) پوءِ الله تعاليٰ هڪ ٻي پٺيان نبي ۽ رسول موڪليا. اهي ايمان وارن کي بشارتون ۽ بدڪارن کي تنبيهون ڪندا رهيا انهن رسولن ذريعي انسانن کي ڪتاب مليو جنهن اختلاف ۾ حق جو فيصلو ڏنو. اهي اختلاف نفساني بغاوت سبب پيدا ڪيا هئائون.“

هن آيت مبارڪ ۾ دين حق جي بنيادي اصول جو اظهار ڪيو ويو آهي تہ شروعات ۾ سمورا انسان هڪ جماعت ۽ هڪ امت هئا، اهي فطري زندگي مطابق سادگي ۽ انڪساري تي قناعت ڪندڙ هئا. پوءِ ائين ٿيو تہ نسل انساني جي گهٽائي ۽ اناپرستي سبب اختلاف پيدا ٿيا ۽ توحيد جي بجاءِ وهم پرستي ۽ شرڪ ڏانهن مائل ٿيندا ويا ان کان پوءِ الله تعاليٰ سمجهائڻ ۽ سڌي واٽ ڏيکارڻ لاءِ منجهن رسول ۽ نبي ۽ ڪتاب موڪليا. هر رسول جو پيغام خدا پرستي ۽ نيڪ عملي هيو ۽ تفرقي جي بجاءِ وحدت ۾ سموهڻ. تفرقو معصيت آهي ۽ انتشار پيدا ڪرڻ سرڪشي آهي، جڏهن تہ انسانن کي وحدت ڏانهن دعوت ڏيڻ، انهن کي هڪ پروگرام تي گڏ ڪرڻ ۽ ايمان ۽ توحيد تي ڪٺو ڪرڻ پيغمبرن جي بنيادي دعوت آهي.

وڏيڪ سرمايو

وَيَسْـَٔلُوْنَكَ مَاذَا يُنْفِقُوْنَ ۬ قُلِ الْعَفْوَ

”اي پيغمبر! هي توکان پڇن ٿا تہ ڇا خرچ ڪيو وڃي؟ ڪين چئو تہ جو ڪجهہ وڏيڪ هجي.“ (البقرة 219)

هن آيت پاڪ ۾ ايمان وارن کي هڪ اهڙي بنيادي تعليم ڏني وئي آهي جو جيڪڏهن ان تي عمل ڪيو تہ ان سان هڪ بهترين فلاحي سماج ٺهي سگهي ٿو. صحابي سڳورا (الله جو مٿن سڀني تي راضپو هجي) خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ لاءِ هر وقت آتا رهندا هئا. سندن اها خواهش هوندي هئي تہ پاڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ رکي سگهن، سڀ ڪجهہ اسلام جي نالي تي لٽائي ڇڏين. زڪواة ڪڍڻ کان پوءِ اهي حضور نبي اڪرم ﷺ کان پڇا ڪندا رهندا هئا تہ اسين ڪيترو وڏيڪ خرچ ڪيون. آيت ڪريمہ جي هن ٽڪر ۾ سندن سوال جي جواب ۾ هڪ اصول ڪين سمجهايو ويو آهي تہ اهي تو کان پڇن ٿا تہ اسين ڇا خرچ ڪريون؟ — ڪين چئي ڏي تہ جيڪي سندن ضرورت کان واڌارو هجي (ان کي ڏئي ڇڏين.) اهڙيءَ طرح اهي نيڪيءَ جي شوق ۾ ڪنهن تنگيءَ ۾ نہ ڦاسندا ۽ جائز ضرورتن جي پوري ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي وڏيڪ سرمائي ۽ موڙيءَ سان ملڪ ۽ ملت جي خدمت بہ ڪري سگهندا. قرآن حڪيم، هيءَ تعليم جنهن دور ۾ ڏني ان بابت سڀني کي سڌ آهي تہ ان دور ۾ دفتري انتظام ۽ معاشي نظام پنهنجي شروعاتي دور ۾ هو. حڪومت وٽ ڪابہ اهڙي مشينري نہ هئي جنهن سان هو گڏيل نموني رفاهي (سک پهچائڻ) وارن ادارن کي بنائي ها. ان ڪري زڪواة کان پوءِ خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ واري معاملي کي اها اصولي هدايت ڏئي، افراد تي ڇڏيو ويو. اهوئي سبب آهي تہ قرآن حڪيم ۾ گهٽن جاين تي ٻڪين کي ڪاڏو ڪارائڻ، غريبن ۽ مسڪينن جي ڪم اچڻ ۽ يتيمن جي ڏک سور مٽائڻ جي تلقين ڪئي وئي آهي. اڄ جڏهن تہ حڪومت جو نظام ارتقائي درجا لتاڙي انساني زندگيءَ جي سڀني شين تي ڇانئجي چڪو آهي ۽ فلاحي ڪم رياست جي مکيہ ذمہ داري ڄاڻايا ويا آهن. تڏهن اها ڳالهہ اڳ کان بہ وڏيڪ ضروري ٿي پئي آهي تہ وڏيڪ يا فالتو سرمايو جو ڪن ٿورن ماڻهن ۾ ڦري رهيو آهي ان کي هڪ هنڌ گڏ ڪري، هڪ باقاعدي منصوبي هيٺ غريبي ۽ سڃائي کي ختم ڪرڻ لاءِ خرچ ڪيو وڃي. جيڪڏهن ائين ٿئي تہ ان جي نتيجي ۾ طبقاتي ڪشمڪش جا اهي سڀ مظاهرا پنهنجو پاڻ ختم ٿي وڃن، جن اڄ جي سڪون کان خالي انسان کي هر جاءِ تي پنهنجي پڪڙ هيٺ آڻي ڇڏيو آهي ۽ اقبال جي لفظن ۾ هي اميد لڳائي سگهجي ٿي.

جو لفظ "قل العفو" ميں پوشيده ہے اب تک،
اس دور ميں شايد وه حقيقت ہو نمودار.

حڪمرانيءَ جو حق

قَالَ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهٗ بَسْطَةً فِى الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ ۭ وَاللّٰهُ يُؤْتِىْ مُلْكَهٗ مَنْ يَّشَاۗءُ ۭ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيْمٌ ﴿٢٤٧﴾

”نبي چيو تہ ان کي الله تعاليٰ اوهان جي ڀيٽ ۾ چونڊيو آهي ۽ ڪيس علم ۽ جسم ۾ وڏيڪ وسعت ڏني آهي ۽ الله تعاليٰ پنهنجو ملڪ جنهن لاءِ گهرندو آهي ان کي عطا فرمائيندو آهي ۽ الله وڏي وسعت وارو ۽ وڏي علم وارو آهي.“ (البقره آيت 247)

قرآني آيت جو هيءُ ٽڪرو هڪ ڏکهو تاريخي پس منظر رکي ٿو. اڄ کان اٽڪل ٽي هزار سال اڳ حضرت داؤد عليہ السلام جي زماني کان ڪجهہ اڳ بني اسرائيل شام ۽ فلسطين جي هٽان ٻڇڙي طرح مار کائي رهيا هئا. خدا جو پيغمبر

حضرت شموئيل عليه السلام پوڙهو ٿي چڪو هو. بني اسرائيل ڪيس چيو ته اسان تي هڪ بادشاهه ۽ سردار مقرر ڪريو جنهن جي ڪمان هيٺ اسين دشمن جو مقابلو ڪري سگهون. تڏهن حضرت شموئيل عليه السلام، حضرت طالوت ڪي سندن اڳواڻ ۽ بادشاهه مقرر ڪيو، پر بني اسرائيل پوءِ به پنهنجي هوڏ واري عادت ڪري ڪاوڙ جي ويا. انهن چيو ته طالوت، اسان جو ڪيئن ٿو بادشاهه ٿي سگهي؟ جڏهن ته اهو ڪنهن وڏي امير گهراڻي مان نه آهي نه وري خانداني خيال کان بلند نسب وارو آهي. حضرت شموئيل عليه السلام هن اعتراض جو جيڪو جواب ڏنو اهو ئي اڄ جي گفتگوءَ جو مرڪزي مضمون آهي. هن مختصر پر جامع جواب ۾ دنيا جي ڪاروبار هلائڻ ۽ حڪومت ڪرڻ جي حقداريءَ تي وڏي عمدي روشني وڌي وئي آهي. خدا جي هن ڀلاري پيغمبر فرمايو: ”ڏسو! اوهان جي اها ڳالهه بي بنياد آهي. حڪمراني ۽ بادشاهي، امير هجڻ ۽ بلند نسب تي ٻڌل نه آهي. ان لاءِ ٻن خوبين جي ضرورت آهي ۽ اهي طالوت ۾ ڀلي ڀت موجود آهن: هڪ هي ته هو موجوده علوم و فنون جو ماهر آهي ۽ ٻيو هيءُ ته جسماني طاقت ۽ صحت ۽ تندرستيءَ جي خيال کان به اوهان تي فوقيت رکي ٿو.

هن جواب مان معلوم ٿيو ته:

افراد هجڻ يا قومون، انهن جي اقتدار ۽ عروج لاءِ الله وٽ هڪ قانون مقرر آهي. ان قانون ۾ هر ڪنهن سان به رعايت نه ٿو ڪري. اهو قانون هي آهي ته جا شخصيت يا قوم پنهنجي زماني جي علوم ۽ فنون ٻين لفظن ۾ مادرن سائنسز ۾ مهارت رکي ٿي ۽ جيڪا جسماني طاقت به چڱي رکي ٿي، اڳواڻي ۽ بادشاهي ان کي ئي عطا ٿيندي آهي. پوءِ مسلمان جي حيثيت ۾ اسان جو فرض آهي ته اسين موجوده علوم ۽ فنون ۾ مادي طاقت پرائڻ ۾ ٻين قومن کان اڳرائي ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. ڇو ته اها ڳالهه به قرآن حڪيم جي تعليمات جي عين مطابق آهي.

مدافعت سنّت الله ۾ شامل

وَلَوۡلَا دَفۡعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعۡضَهُمۡ بِبَعۡضٍ ۙ لَّفَسَدَتِ الۡاَرۡضُ(البقره 251)

”جيڪڏهن الله تعاليٰ ائين نه ڪري ها جو انسانن جي هر گروه کي ٻي گروه جي ذريعي رستي تان هٽائيندو ٿو رهي، ته پوءِ زمين ۾ فساد پيدا ٿي وڃي ها. امن ۽ انصاف جو نالو نشان باقي نه رهي ها. اهو سندس فضل آهي جو هڪ گروه کي هڪ حالت ۾ نٿو ڇڏيو وڃي بلڪ هميشه مدافعت جو عمل جاري آهي.“

هڪ وڏي حقيقت جو اظهار ڪيو ويو آهي ته جيڪڏهن قومن ۽ جماعتن جي باهمي ويڙهه ۽ هڪ ٻئي کي ڪيرائڻ جو عمل جاري نه هجي ها، ۽ هر جماعت کي پنهنجي حالت تي ڇڏي ڏنو وڃي ها ته اهو نتيجو نڪري ها ته زمين ظلم ۽ فساد سان ڀرجي وڃي ها. پوءِ حق ۽ انصاف جو نالو نشان مِٽجي وڃي ها. هي الله تعاليٰ جو فضل ۽ ڪرم آهي ته جيڪڏهن هڪ گروه ظلم ۽ فساد ۾ اڳتي وڌي وڃي ٿو ته ٻي گروه کي مدافعت لاءِ اٿاريو وڃي ٿو. هڪ قوم جو ظلم ٻي قوم جي مزاحمت سان دفع ٿيندو رهي ٿو. ان ڪري ظلم جي مٽائڻ لاءِ جنگ اٽل آهي. پيغمبرن تفرقي ۽ فساد جي بجاءِ حق پرستي ۽ وحدت جي تعليم ڏني پر ماڻهن گروه بنديون ڪري فساد پيدا ڪيا ۽ خون ريزي شروع ڪيائون ان ڪري مدافعت لاءِ جنگ ضروري ٿي وئي. خدا چاهي ها ته انسان هڪ حالت تي قائم رهن پر ان لاءِ جبر ضروري هيو ۽ اختيار ۽ ارادي کي انسان کان کسيو وڃي ها. پر اها ڳالهه سنت الله ۾ شامل نه هئي. ان ڪري ظلم ۽ فساد انسان ڪندو رهندو ۽ جنگ ذريعي ان جي مدافعت به جاري رهندي.

دين ۾ زبردستي نه آهي

لَآ اِكۡرَاهَ فِى الدِّيۡنِ ۙۚ قَدْ تَّبَيَّنَ الرُّشۡدُ مِنَ الۡغَىِّ ۚ فَمَنۡ يَّكۡفُرۡ بِالطَّاغُوۡتِ وَيُؤۡمِنۡۢ بِاللّٰهِ فَقَدِ
اسۡتَمۡسَكَ بِالۡعُرۡوَةِ الۡوُثۡقٰى ۗ لَا انْفِصَامَ لَهَا ؕ وَاللّٰهُ سَمِيۡعٌ عَلِيۡمٌ ﴿۲۵۶﴾

”دين ۾ ڪا به زبردستي نه آهي. هدايت، گمراهيءَ جي مقابلي ۾ پوري طرح پڌري ٿي چڪي آهي. پوءِ جيڪو (طاغوت) گمراهه ڪندڙن جو انڪار ڪندو ۽ الله تي ايمان آڻيندو ته ان هڪ وڏو مضبوط ڪڙو جهليو جو ڇڄڻ وارو نه آهي.الله وڏو ٻڌندڙ، وڏو ڄاڻندڙ آهي.“ (سوره البقره آيت 256)

هن آيت جي ڪلام جو سلسلو هي آهي ته هن کان اڳ جهاد جو بحث هلندو اچي ٿو.هن موقعي تي اهو ٻڌايو وڃي ٿو ته جهاد جو مقصد ڪڏهن به هي نه آهي ته ماڻهن کي زوري مسلمان بنايو وڃي. ان جو مقصد ته فتني ۽ فساد کي ختم ڪرڻ آهي. باقي رهيو دين کي قبول ڪرڻ يا نه ڪرڻ، اها عقيدي جي ڳالهه آهي ۽ اهو پڌرو آهي ته عقيدي جو لاڳاپو دل سان آهي. بدن تي ته زور هلي سگهي ٿو، دل تي زور نه ٿو ڪري سگهجي.

ٻي ڳالهه هي آهي ته زور ڀرڻ جي ضرورت ان مسلڪ ۽ اعتقاد کي پوندي آهي جنهن جو دليل ڦلڙو ۽ جنهن جو مقدمون بي وزن هجي. جيستائين اسلام جو لاڳاپو آهي ته ان جو هڪ هڪ جزو روشن ڏينهن وانگر چٽو ۽ ظاهر آهي. قرآن حڪيم، کري ۽ کوٽي کي، غلط ۽ صحيح کي، ڪوڙ ۽ سچ کي، حق ۽ باطل کي، اونداهي ۽ روشني کي، اونده ۽ نور کي ائين هڪٻئي کان الڳ الڳ ڪيو آهي جو ڪو به سالم عقل وارو

انسان اسلام جي دعوت تي لبيڪ (حاضر آهيان) چوڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهي.

هن بحث جو ٽيون پهلو هي آهي ته الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول الله ﷺ جن ۽ سندس شريعت کي، زور ڀرڻ جي ضرورت تڏهن هجي ها جڏهن ڪنهن جي اسلام آڻڻ ڪري ان جو پنهنجو ذاتي مقصد حاصل ٿيندو هجي. الله تعاليٰ فرمايو: ”جيڪو طاغوت جو انڪار ڪندو (امام راغب چئي ٿو: (الطاغوت عبارة عن كل معبود من دون الله طاغوت خدا کان سواءِ هر معبود جو نالو آهي) ۽ خدا تي ايمان آڻي ته ان ۾ فائدو رڳو ۽ رڳو ان جو پنهنجو آهي جو ائين ڪيس هڪ مضبوط آسرو هٿ اچي ويندو جو ڪڏهن به ٽُٽي نه ٿو سگهي، جنهن کي جهلي دنيا واري زندگيءَ جون سخت گهڙيون به ڪل، خوشيءَ ۾ گهاري سگهجن ٿيون ۽ جنهن جي آڌار تي آخرت ۾ به سرخرو ٿي سگهجي ٿو. تڏهن سوال هي آهي ته جڏهن اسلام کي قبول ڪرڻ ۾ فائدو سراسر ٻانهن جو پنهنجو آهي ته پوءِ الله تعاليٰ کي ڪهڙي ضرورت آهي ته هو ان لاءِ ان تي زور ڀري.

بحث جو خلاصو اهو نڪتو ته دين جي معاملي ۾ ڪوبه زور نه آهي، هي پنهنجي مرضيءَ جو سودو آهي. اسلامي حڪومت ٻين مذهبن جي مڃيندڙن کي ڪڏهن به مجبور نه ڪندي ته اهي ضرور اسلام کي قبول ڪن، جيڪڏهن ائين هجي ها ته پري وڃڻ جي ضرورت نه آهي مسلمانن جي ڀيٽ ۾ هندستان اندر هندن جي گهٽائي نه هجي ها جتي صدين تائين مسلمان شان ۽ شوڪت سان حڪومت ڪئي آهي.

احسان نه رکو

ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَآ أَنفَقُوا۟ مَنًّا وَلَآ أَذًى ۙ لَّهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ
رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٦٢﴾

”جيڪي ماڻهو پنهنجي مال کي الله جي واٽ ۾ خرچ ڪندا آهن ۽ جو ڪجهه خرچ ڪيائون ان جي پٺيان احسان نه رکندا آهن، نڪي ايذاءَ پهچائيندا آهن انهن لاءِ سندن پالڻهار وٽ سندن اجر آهي ۽ نه ڪين ڪوئي ڊپ ٿيندو ۽ نه اهي غمگين ٿيندا.“
(البقره آيت 262)

(انفاق في سبيل الله) ڏيکاءَ ۽ نالي کان سواءِ خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ اسلام ۾ هڪ پيارو ۽ گهربل عمل آهي ۽ قرآن حڪيم ڪيترين جاين تي ايمان وارن تي زور ڀريو آهي ته اهي پاڻ ۾ وڌ کان وڌ هن جذبي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪن. هن آيت سڳوريءَ ۾ به الله جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ جي تلقين ڪئي ويئي آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ تي اجر تڏهن ملندو آهي جڏهن خرچ ڪرڻ وارو هنن ٻن ڳالهين کي سدائين آڏو رکي- هڪ هي ته خرچ ڪرڻ کان پوءِ احسان نه رکي، جنهن جي مدد ڪئي اٿس ان کي ٿورائتي بنائڻ جي ڪوشش نه ڪري، ان کي هي احساس نه ڏياري ته هو ان جو محسن ۽ خاص ٿورو رکندڙ آهي. ٻي ڳالهه هي ته جنهن جي خدا ڪارڻ مدد ڪجي، ان کي پوءِ ايذاء نه پهچائجي. احسان ڌرڻ ۽ مدد کان پوءِ ڪنهن کي پاڻ کان گهٽ ۽ هيٺ خيال ڪرڻ يا پنهنجي قول ۽ عمل سان ان کي ظاهر ڪرڻ، اهي سڀ ايذاء پهچائڻ جون الڳ الڳ صورتون آهن. ڪن دين جي بزرگن ته ايتري تائين لکيو آهي ته جيڪڏهن تون اهو محسوس ڪرين ته تو جنهن جي مدد ڪئي آهي ان کي تنهنجي سلام ڪرڻ ۾ تڪليف کان ڪم وٺڻو پئي ٿو ته تون ان سان ملڻ جلڻ جا موقعا ئي پيدا نه ڪر، ته جيئن تنهنجي آڌر ڀاءُ ڪرڻ ۾ ان کي بار محسوس نه ٿئي.

شيطاني وسوسو

ٱلشَّيْطَٰنُ يَعِدُكُمُ ٱلْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِٱلْفَحْشَآءِ ۖ وَٱللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ۗ
وَٱللَّهُ وَٰسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٦٨﴾

”شيطان اوهان کي سڃائي کان ڊيڄاري ٿو ۽ اوهان کي بخل جو حڪم ڪري ٿو ۽ الله اوهان کي پنهنجي طرفان بخشش ۽ ڀلائي جو وعدو ڪري ٿو ۽ الله وڏي وسعت وارو، وڏي علم وارو آهي. (سوره البقره آيت 268)

هن رباني ارشاد کان اڳ وارين آيتن ۾ مؤمنن کي الله جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ جي نصيحت ڪئي وئي آهي. عام طرح جڏهن ڪنهن ملڪ ۽ ملت لاءِ يا پنهنجي ٻين محتاج ڀائرن لاءِ الله جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ جو وقت ايندوآهي ته ماڻهو اهو سوچڻ شروع ڪندا آهن ته جيڪڏهن اسان پنهنجي دولت کي ائين خرچ ڪيو ته ڪڏهن ائين نه ٿئي جو محتاج ۽ سڃا ٿي وڃون. قرآن حڪيم هن سوچ کي شيطاني وسوسو ٺهرايو آهي ۽ فرمايو ته ”جڏهن الله جي واٽ ۾ خرچ ڪرڻ جو وقت اچي ٿو ته شيطان اوهان کي سڃائي ۽ بک جو ڊپ ڏياري ٿو ۽ برائي جو حڪم ڪري ٿو.“ ‘فحشاء’ عربي ٻوليءَ ۾ هر بڇڙي ڪم ۽ هر بري ڳڻ جو نالو آهي، پر بخل جي روحاني بيماريءَ لاءِ ان جو استعمال خصوصي طرح ايندوآهي. عربيءَ جي مشهور لغت قاموس ۾ آهي: ”الفاحش البخيل“ فاحش ”بخيل“ کي چوندا آهن. شيطان، فحشاء جو حڪم ڪري ٿو، هن جومطلب آهي ته اوهان بخل شروع ڪري ڏيندا آهيو، هوڏانهن اها هڪ شيطاني صفت آهي.

هن کان پوءِ فرمايائين ته شيطان اوهان کي ڪنجوسيءَ ڏانهن سڏي ٿو ۽ محتاجيءَ جو ڊپ ڏياري ٿو. ۽ ان جي ڀيٽ ۾ اها ذات برحق جنهن جي واٽ ۾ اوهان خرچ ڪرڻ کان

ڪيپايو ٿا، اهو اوهان سان ٻن ڳالهين جو وعدو ڪري ٿو: هڪ هي ته اهو اوهان کي بخشيندو ۽ اهو آخرت ۾ ٿيندو ۽ ٻي ڳالهه هيءَ ته جيڪڏهن اوهان ان جي راضپي لاءِ خرچ ڪندؤ ته هو دنيا ۾ به اوهان تي فضل فرمائيندو، اوهان جي دولت گهٽ نه ٿيندي، بلڪ اڃا ڪجهه وڌي ويندي ۽ هن زندگيءَ ۾ به اوهان کي عزت ۽ سربلندي هٿ ايندي.

علم ۽ حڪمت

يُّؤْتِی الْحِكْمَةَ مَنْ يَّشَآءُ ۚ وَمَنْ يُّؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَيْرًا كَثِيْرًا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٦٩﴾

”اهو جنهن کي گهري حڪمت عطا ڪندو آهي ۽ جنهن کي حڪمت ڏني وئي تنهن کي تحقيق گهڻي ڀلائي ڏني وئي ۽ نصيحت کي رڳو سمجهه وارا ئي قبول ڪندا آهن.“ (البقرة آيت 269)

هن پاڪ آيت ۾ حڪمت کان مراد نفعي وارو علم آهي. مطلب ته اهو علم جو فرد ۽ جماعت ٻنهي لاءِ نفعي وارو هجي. تفسير مظهري ۾ آهي: ”الحڪمة العلم النافع“، حڪمت نفعي ڏيندڙ علم کي چوندا آهن. هن سڄوري آيت جو مفهوم ۽ مطلب هي آهي ته علم ۽ حڪمت الله تعاليٰ جي خاص عطا آهي ۽ ان تي ڪنهن هڪ قوم يا ٽولي جو حق نه آهي. اهو جنهن کي گهري هن نعمت سان سرفراز فرمائي ۽ جنهن کي اهو هي نعمت ڏيندو آهي بس ائين سمجهڻ کپي ته ان کي وڏي ڀلائي ملي. ”خيراً ڪثيرا“ عربي گرامر ۾ نڪرو آهي ۽ مفسرين لکيو آهي ته التنڪير للتعظيم ان جو نڪرو هجڻ عظمت ڏيکارڻ لاءِ آهي. مطلب ته ايتري وڏي نعمت، ايتري وڏي ڀلائي ۽ وڏي چڱائي جو ان جي وڏائي ۽ انتها جو ڪاٿو ئي نه ٿو ڪري سگهجي. انهيءَ ڳالهه کي نبي اڪرم ﷺ جن هيئن فرمايو آهي ته، ”الله تعاليٰ جنهن سان ڀلائي ڪرڻ گهرندو آهي ان کي دين جي سمجهه ڏيندو آهي.“

قرآن حڪيم ۽ قرآن ناطق محمد مصطفيٰ ﷺ جن علم جي طلب کي ڪيڏو شرف بخشيو آهي. هي پاڪ آيت ان جو هڪ روشن مثال آهي. انساني تاريخ تي قرآن ۽ قرآن جي صاحب جو هي وڏو احسان آهي جو نبي امي تي پهريون وحي نازل ٿيو ته هي هئو ”اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّکَ الَّذِیْ خَلَقَ“ پڙهه پنهنجي پالڻهار جي نالي سان جنهن تو کي پيدا ڪيو آهي. حضور نبي اڪرم ﷺ جن سارو علم هئا، پاڻ پنهنجي ظاهري حياتيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين هي دعا ڪندا رهيا ته ”رَبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا“ اي منهنجا پالڻهار! منهنجي علم ۾ واڌارو فرماءِ. مرڻ کان پوءِ انسان جي عملن جو سلسلو ڪٽجي ويندو آهي پر پيغمبر اسلام ارشاد فرمايو آهي ته نفعو ڏيندڙ علم مرڻ کان پوءِ به درجن جي واڌاري جو ڪارڻ بڻبو آهي. اهو ئي نفعو ڏيندڙ علم آهي جنهن کي

قرآن ”خير ڪثير“ سڏي ٿو.

هاڻي اهو اسان جو ڪم آهي ته اسين خير ڪثير (گهڻي ڀلائي) کي پرائڻ لاءِ پوري طرح لڳي وڃون.

فلاح ۽ سعادت جو انتظام

الٓمّٓ ﴿١﴾ اللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۙ الْحَیُّ الْقَيُّوْمُ ﴿٢﴾ (ال عمران 1 ۽2)

”الف- لام- ميم ـــ الله تعاليٰ کان سواءِ ڪو ٻيو ڪائنات جو معبود ڪونهي. اهو زنده هستي آهي، ڪائنات جي هر شيءِ جو سنڀاليندڙ- (سنڀالڻ ۾ ڪنهن جو محتاج ناهي)“

الله تعاليٰ حَيٌّ زنده آهي، ان تي فنا ۽ زوال نه ايندو القيُّوم آهي يعني هر شيءِ ان سان قائم آهي. ڪائنات جي قائم رکڻ ۾ هو ڪنهن جو به محتاج نه آهي. حيٌّ ۽ قيُّومُ جي تقاضا آهي ته هو انسانن جي سموري محتاجي جو انتظام ڪري. انسانن جو جنهن شيءِ ڏانهن احتياج آهي اها شيءِ مهيا ڪري، احتياج ٻن قسمن جو هوندو آهي هڪ جسماني ٻيو روحاني. روحاني احتياج لاءِ ٻه شيون ڏنيون ويون. (1) ڪتاب (2) الفرقان. ڪتاب وحي الاهي آهي جيڪو هدايت ڏانهن رهنمائي ڪري ٿو. فرقان عقل ۽ شعور آهي جيڪو سمجهڻ ۽ قبول ڪرڻ ۾ معاون آهي. پهرين شيءِ تعليم آهي ٻي استعداد تعليم آهي.

جيڪي ماڻهو ڪفر ۽ سرڪشي سان الڪتاب جو مقابلو ڪندا آهن ۽ فرقان مان ڪم نه وٺندا آهن انهن لاءِ دنيا ۾ نامرادي ۽ آخرت ۾ عذاب اليم- الحي ۽ القيوم دنيا ۾ انسان لاءِ اهي انتظام موجود ڪري ڏنا آهن ته اهو ڇا آخرت ۾ فلاح ۽ سعادت جي انتظام ڪرڻ جي قدرت نٿو رکي سگهي!

عدل وارو معبود

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهٗ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَآئِمًا بِالْقِسْطِ ۭ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ﴿١٨﴾ (ال عمران 18)

الله تعاليٰ جي گواهي، ملائڪن جي گواهي ۽ اهل علم جي گواهي ظاهر ٿي وئي ته اها ذات مقدس، اڪيلو معبود برحق، عدل سان قائم آهي. ان کان سوءِ ڪو به معبود ڪونهي. اهو غالب ۽ حڪمت وارو آهي.

دين اسلام جي حقيقت اها آهي ته الله تعاليٰ جي قانون جي پيروي ڪئي وڃي.

الله تعاليٰ جو قانون ڇا آهي؟ عدل ۽ انصاف جو قيام، جنهن تي ڪائنات جو نظام هلي رهيو آهي. ان جي معرفت ائين ٿي سگهي ٿي ته ڪائنات جي گواهي تي غور ۽ فڪر ڪيو وڃي. گواهيون ٿي آهن، الله تعاليٰ جي وحي جي، ملائڪن جي جيڪي زمين ۽ آسمانن جي تدبيرن تي مقرر ٿيل آهن. (وَالْمُدبّرات امراً) اصحاب علم ۽ بصيرت جي، اهي گواهيون اعلان ڪري رهيون آهن ته خدا ڪان سواءِ ڪو ٻيو معبود ڪونهي. ان ذات دنيا کي عدل تي مقرر ڪيو آهي.

انسانن کي پهرين ڏينهن کان هڪ ئي دين ڏنو ويو آهي اهو آهي اسلام - سڀني رهنمائن هميشه ان دين جي تعليم ڏني، تفرقي ۽ تعصب کان روڪي ڇڏيو. يهود ۽ نصاريٰ ۾ تفرقو ان ڪري پيدا ٿيو جو هو اصل دين کان ڦري ويا. تعصب ۽ ضد ۾ اچي خدا پرستي واري رستي جو انڪار ڪيائون.

نيڪيءَ جي ڪمال جو مرتبو

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوْا مِمَّا تُحِبُّوْنَ ۬ؕ وَ مَا تُنْفِقُوْا مِنْ شَیْءٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِیْمٌ ﴿۹۲﴾

”اوهان ايستائين نيڪيءَ جي ڪمال واري درجي تائين پهچي نه سگهندؤ جيستائين (الله جي واٽ ۾) انهن شين مان خرچ نه ڪندؤ، جن کي اوهين دوست رکو ٿا ۽ ڪنهن شيءِ مان جو به خرچ ڪندؤ، الله تعاليٰ ان کان پوري طرح واقف آهي.“ (ال عمران آيت 92)

هن آيت ۾ عام نيڪيءَ جي ڳالهه جو ذڪر نه آهي. اها ته ڪا به شيءِ الله جي واٽ ۾ صدقو ڪندؤ ته اها اوهان جي اعمال نامه ۾ لکي ويندي، ايستائين جو پنهنجي مسلمان ڀاءَ سان مشڪندي ملندؤ ته الله تعاليٰ ان کي به صدقو ٺهرائي اوهان کي پنهنجي نعمتن سان نوازيندو.

هتي نيڪيءَ جي ڪامل درجي جي ڳالهه ٿي رهي آهي. ”البر“ عربي ٻوليءَ ۾ عام ڀلائي يا نيڪيءَ جي روح ۽ حقيقت کي چوندا آهن ۽ هن آيت ڪريمه جي خيال کان ڪامل نيڪي هي آهي جو انسان پنهنجي تمام پيارين شين کي خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪري. انهن تمام پيارين شين مان علم به آهي، مال به، وقت به ۽ عزت ۽ مرتبو به آهي.

حديث ۾ آهي ته جڏهن هيءَ آيت ڪريمه لٿي ته حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو هڪ صحابي حضرت ابو طلحه ؓ تعاليٰ عنه آنحضرت ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. مديني منوره ۾ ان جو کجين جو قيمتي باغ هو، جتي ڪڏهن حضور ﷺ جن به ويندا هئا، ان عرض ڪيو ”يا رسول الله! (ﷺ) مون کي پنهنجي سڀني شين مان هي باغ سڀ کان وڌيڪ پيارو ۽ پسند آهي، مان ان کي الله جي واٽ ۾ ڏيان

ٿو.“ قبول ڪرڻ واري ان باغ کي مسلمانن جي بيت المال لاءِ قبول فرمايو. پر هن جو هي مطلب نه آهي ته خرچ ڪرڻ جو معيار رڳو باغ ئي هو، نه ته — ائين به ٿيو ته هڪ ڀيري پاڻ سونهارن الله جي واٽ ۾ وڌ کان وڌ خرچ ڪرڻ جي اپيل ڪئي، ڪو جان نثار گهر جو اڌ سامان کڻي آيو، ڪو وري سارو سامان کڻي آيو. مسجد نبويءَ ۾ سون، چاندي ۽ اناج جو ڍير ٿي ويو. اتي هڪ پريشان، بڪايل مسلمان ڪجهه ڪارڪون کڻي حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين ته، ”يا رسول الله (ﷺ)! سارو ڏينهن محنت مزدوري ڪرڻ کان پوءِ ان جي عيوض هي ڪارڪون ملي سگهيون آهن، اهي سڀ اسلام لاءِ نذر ڪيان ٿو.“

ڏسندڙن جو چوڻ آهي ته الله جي پياري رسول ﷺ جن جو چهرو مبارڪ وڏي خوشيءَ مان ٻهڪي رهيو هو. پاڻ سڳورن ﷺ جن انهن ڪارڪن کي سون، چاندي ۽ اناج جي ساري ڍير مٿان پکيڙي ڇڏيو ۽ فرمايو ته ”ڇا عجب! انهن ڪارڪن جي برڪت سان الله تعاليٰ انهن ٻين شين کي به قبول فرمائي؟“

تڏهن سبق هيءُ مليو ته الله جي واٽ ۾ پياري ۽ پسنديده شين کي طاقت آهر خرچ ڪرڻ مقصد آهي ان ڪري اصل اعتبار نيت ۽ خلوص جو آهي، ظاهر داري ۽ ڏايڪاءُ جو نه آهي.

اهو خدا جو پهريون گهر

اِنَّ اَوَّلَ بَیْتٍ وُّضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِیْ بِبَكَّةَ مُبٰرَكًا وَّ هُدًى لِّلْعٰلَمِیْنَۚ ﴿۹۶﴾

”سڀ کان پهريون اهو گهر جو ساري جهان جي رهواسين لاءِ برڪت جو ڪارڻ آهي، مڪي ۾ واقع آهي، اهو پوري دنيا لاءِ هدايت آهي.“ (ال عمران آيت 94)

هن برڪت ڀري آيت ۾ پالڻهار خانه ڪعبه بابت هي فرمايو آهي ته هي دنيا جو اهو پهريون گهر آهي جنهن کي خدا برڪت وارو بنايو آهي ۽ قرآن جي خيال کان هي خدا جو اهو گهر آهي، جنهن جي پيڙهه حضرت ابراهيم عليه السلام پنهنجي پٽ حضرت اسماعيل عليه السلام سان گڏجي مٿي ڪنئي هئي.

وَ اِذْ یَرْفَعُ اِبْرٰهٖمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَیْتِ وَ اِسْمٰعِیْلُ (البقرة آيت 127)

”جڏهن ابراهيم ؑ ۽ حضرت اسماعيل ؑ بيت الله جا بنياد مٿي ڪري رهيا هئا.“

قران حڪيم، جيڪا ڳالهه مجمل طرح بيان فرمائي آهي، مؤرخن ان کي ڇڱي تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

جيئن تاريخ جو مشهور عالم، تاريخ مڪي جو مصنف الرزاقي چئي ٿو:

"فلبث ماشاء الله ان يلبث فامره عزوجل بناء البيت"(1) اهي ئي الفاظ البطري جا بہ آهن:

جيستائين الله گھريو تہ هو شام ۾ رهيو پوءِ الله تعاليٰ کيس حڪم ڪيو تہ بيت الله جي تعمير ڪري.

حضرت ابراهيم عليه السلام ان وقت شام ۾ هو جڏهن کيس خدا کان اهو حڪم مليو هو. مؤرخ ابن سعد جي لکڻ موجب ان وقت سندس عمر سؤ سال هئي ۽ حضرت اسماعيل ٽيهن سالن جا هئا.

ابن سعد جا الفاظ آهن:

"اوحى الله الى ابراهيم ان يبنى البيت وهو يومئذ ابن مائة سنة و اسماعيل يومئذ ابن ثلاثين سنة"(2)

الله ابراهيم عليه السلام کي وحي ڪيو تہ هو بيت الله جي تعمير ڪري، ان وقت سندس عمر هڪ سؤ سال هئي ۽ اسماعيل عليه السلام ٽيهن سالن جو هو.

الرزاقي وڌيڪ تفصيل بيان ڪندي لکي ٿو:

"فقاما يحفران من القواعد ونادا ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم"(1)

الرزاقي هن سلسلي ۾ مؤرخ ابن اسحاق جي هي روايت بہ بيان فرمائي آهي تہ حضرت ابراهيم عليہ السلام ۽ سندس پٽ جڏهن پاڙون کوٽيون تہ اهو اصل بنياد نڪري آيو، جنهن کي حضرت آدم عليہ السلام رکيو هو. حضرت ابراهيم عليہ السلام ۽ حضرت اسماعيل عليہ السلام انهيءَ پهرئين بنياد تي پنهنجي بنيادن کي مٿي ڪنيو.

هي الفاظ آهن: "فقاما يحفران عن القواعد ليس معهما غيرهما فبلغ ابراهيم اساس آدم الاول"(2)

هن اجمال جي تفصيل ۽ اپٽار بہ ڏيان لهڻي. الرزاقي، الطبري ۽ ابن خلدون جي تحقيق پٽاندڙ. مڪو ڌرتيءَ جي هن خطي جو اهو پهريون شهر آهي؟ (حضرت آدم عليه السلام پنهنجو هنڌ بنايو هو ۽ ان جيڪا پهرين جاءِ ٺاهي، اها "خانهءِ ڪعبہ" هئي، جيڪا ڊگهو عرصو گذرڻ ڪري ختم ٿي وئي ۽ ان جي پيڙهہ ڌرتيءَ ۾ دٻجي وئي. حضرت ابراهيم عليه السلام انهيءَ پيڙهہ کي کوٽيو ۽ ان تي نئون گهر اڏيو.)

مٿين سڱوري آيت جي خاص ڳالهہ اها آهي تہ هڪ خدا جي عبادت لاءِ هي سڀ کان پهريون گهر ڪنهن هڪ قوم لاءِ مخصوص نہ آهي. "وُضِعَ لِلنَّاسِ"، هي سڀني انسانن لاءِ بنايو ويو آهي. اهو عرب لاءِ بہ آهي تہ عجم (غير عرب) لاءِ بہ آهي، اوڇر وارن لاءِ آهي تہ اولهہ وارن لاءِ بہ آهي، اڇي رنگ وارن لاءِ آهي تہ ڪارن لاءِ بہ آهي. وڌيڪ فرمايو ويو تہ هي برڪت ڀريو ۽ ساري جهان لاءِ هدايت آهي. هتان الاهي معرفت جو اهو چشمو ڦٽي ٿو، جنهن سان ساري جهان جي انسانيت جي روحاني اُڃ لهي ٿي. هي اها جاءِ آهي جتي سال بسال مسلمان گڏ ٿيندا آهن، پنهنجي مادي ۽ روحاني مشڪلاتن جو حل حاصل ڪندا آهن ۽ هي اهو مرڪز آهي جنهن جو هر سرندي واري مؤمن لاءِ زندگيءَ ۾ پرواني وانگر ان جو طواف ۽ چڪر ضروري آهي.

خدا جو شڪر هر ان انسان تي فرض آهي جنهن کي هن پاڪ گهر کي قبلي بنائڻ جي سگهہ ملي، حقيقت اها آهي تہ اسين ان جي گهر جا محافظ ۽ رکوالا آهيون ۽ اهو دنيا ۽ آخرت ۾ اسان جو محافظ آهي.

دنیا کے بت کدوں میں پہلا یہ گھر خدا کا،
ہم اس کہ پاسبان ہیں یہ پاسبان ہمارا۔

تقويٰ جا تقاضا

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيۡنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقٰتِهٖ وَلَا تَمُوۡتُنَّ اِلَّا وَاَنۡتُمۡ مُّسۡلِمُوۡنَ ﴿۱۰۲﴾

"اي ايمان وارؤ! تقويٰ کي اختيار ڪريو جيئن ان جو حق آهي ۽ اوهان کي موت اچي تہ هن حالت ۾ جو اوهين مسلمان ۽ فرمانبردار هجو." (آل عمران. آيت 102)

قرآن حڪيم جو هي ارشاد ان جي سموري تعليم جو تت ۽ ان جي ساري هدايتن جو نچوڙ آهي. قرآن جي ڪن ٻين آيتن موافق هي اها وصيت آهي، جو دنيا کان موڪلائڻ وقت انبياء ڪرام پنهنجي اولاد ۽ ٻين سڀني لاڳاپو رکندڙ ماڻهن کي ڪندا هئا. قران جي هڪ مفسر لکيو آهي تہ جيڪڏهن مون کي هي چيو وڃي تہ پوري قرآن مان پاڻ لاءِ هڪ آيت چونڊ ڪر تہ مان پاڻ لاءِ هن آيت کي چونڊيندس.

هن رباني ارشاد ۾ هي حڪم ڪيو ويو آهي تہ اوهان وٽ جڏهن بہ موت اچي تہ هن حالت ۾ اچي تہ اوهين متقي هجو ۽ جڏهن تہ مرڻ جو ڪو مقرر وقت نہ آهي، ان ڪري حياتيءَ جو هر پل تقويٰ ۽ پرهيزگاري سان گهاريو. ڇا خبر ڪڏهن موت اچي؟ تقويٰ عربي ٻوليءَ ۾ بچڻ، پاسو ڪرڻ ۽ خيال ڪرڻ کي چوندا آهن، پر قرآني اصطلاح ۾ اها دل جي ان ڪيفيت جو نالو آهي، جنهن هيٺ برائي کان نفرت ۽ نيڪيءَ ڏانهن رغبت پيدا ٿيندي آهي ۽ ماڻهو ڪوشش ڪندو آهي تہ نہ رڳو وڏن

---

(1) الرزاقي، اخبار مكة جز اول ص 23 — البطري جز اوّل ص 133.

(2) ابن سعد جز اول ص 25

(1) الرزاقي جز اول ص 24

(2) ايضاً ص 27

گناهن کان پر ننڍن گناهن کان بہ بچي وڃي. امام ابن قيم جي لفظن ۾ ”پوءِ اهو هن کي نہ ٿو ڏسي تہ جيڪو گناهہ ڪيو وڃي ٿو اهو ڪيڏو ننڍو آهي، پر هو ڏسندو آهي تہ جنهن جي نافرماني ڪئي وڃي ٿي اهو ڪيترو وڏو آهي.“ عربي زبان جي هڪ شاعر تقويٰ جي هن عملي نموني کي نهايت سهڻي نموني نباهيو آهي:

خَلّ الذُنُوبَ صَغِيرَۃً وَکَبِيرَۃً ذَاكَ التَقٰی
لَاتَحقِرَنَّ صَغَيرَۃً اِنَّ الجِبَالَ مِنَ الحصَیٰ

گناهن کي ڇڏي ڏي پوءِ اهي وڏا هجن يا ننڍا، انهيءَ جو نالو تقويٰ آهي، متان ننڍن گناهن کي هلڪڙو سمجهين، ننڍيون ننڍيون پٿريون گڏجي جبل ٿي پونديون آهن.

اسلامي اتحاد

وَاعۡتَصِمُوۡا بِحَبۡلِ اللّٰهِ جَمِيۡعًا وَّلَا تَفَرَّقُوۡا ۪ وَاذۡكُرُوۡا نِعۡمَتَ اللّٰهِ عَلَيۡكُمۡ اِذۡ كُنۡتُمۡ اَعۡدَآءً فَاَلَّفَ بَيۡنَ قُلُوۡبِكُمۡ فَاَصۡبَحۡتُمۡ بِنِعۡمَتِهٖۤ اِخۡوَانًا (آل عمران- آيت 103)

”۽ الله جي رسيءَ کي سڀ گڏجي مضبوط جهليو ۽ هڪ ٻئي سان نااتفاقي نہ ڪريو ۽ پاڻ تي الله جي هن انعام کي ياد رکو تہ جڏهن اوهين هڪ ٻئي جا دشمن هئا تہ ان اوهان جي دلين ۾ الفت وڌي، پوءِ ان جي مهربانيءَ سان اوهين هڪ ٻئي جا ڀائر ٿي پيا!“

اسلام جي اچڻ کان اڳ عربن جون پاڻ ۾ دشمنيون انساني تاريخ جو هڪ اونداهو باب آهي. ڳالهہ ڳالهہ تي جهڳڙو فساد ۽ لڙائي جي جڙ انهن ماڻهن کي ننڍپڻ کان سُتي ملي هئي. مديني جي ٻن مشهور قبيلن اوس ۽ خزرج جو وڏو ڏاڍو هڪ هو ۽ اهي ماءُ ۽ پيءُ طرفان سڳا ڀائر هئا. انهن ۾ ڪنهن ڳالهہ تان تڪرار ٿي پيو جو وڌندي وڌندي ايترو وڌي ويو جو انهن ٻنهي جي پوئين نسل تائين پهچي ويو. ايستائين جو انهن ٻنهي قبيلن جي لڙائي هڪ سؤ ويهن سالن تائين هلندي رهي ۽ انهن ۾ جيڪي ننڍيون وڏيون لڙايون ٿيون، اِنهن جو انگ تاريخ جي پٽاندڙ هڪ هزار ست سؤ آهي.

هن قرآني آيت ۾ انهن گذريل واقعن ڏانهن اشارو ڪندي مسلمانن کي اسلام جو عظيم احسان ياد ڏياريو ويو آهي، جنهن جي برڪت سان دشمنيون دوستين ۾ بدلجي ويون ۽ سؤ سالن جا جاني دشمن پاڻ ۾ ڀائربڻجي ويا. فرمايو ويو تہ متان ائين نہ ٿئي جو الله تعاليٰ جي هن خاص انعام کان پوءِ وري اوهان ۾ نااتفاقي پيدا ٿئي. حڪم ٿيو تہ پاڻ ۾ هڪ ٿي رهو. هن بابت جيڪو حڪم فرمايو ويو ان کي ڪيترين ڳالهين سان زوردار بنايو ويو ۽ تاڪيد ڪيو ويو. اڳ ۾ هن ڳالهہ چوڻ لاءِ تہ پاڻ ۾ دين جي بنيادن تي متحد رهو، امر جي صيغي کي آندو ويو، وري هن چوڻ کان پوءِ

تہ ”وَاعتَصِمَوا بحَبلِ اللهِ“ الله جي رسيءَ کي مضبوط پڪڙيو. ”جَمِيۡعًا“ جو اضافو ڪيو ويو، جنهن ۾ پنهنجي جاءِ تي خود اتحاد ۽ ايڪي جي تلقين موجود آهي، وري ان تي بہ بس نہ ڪئي وئي ’وَلَاتَفَرَّقُوۡا‘ (هڪ ٻئي کان جدا نہ ٿيو) سان تاڪيد ڪيو ويو. رباني ارشاد جي هن مختصر ٽڪري ۾ ڪيترين ڳالهين ڪري متحد ۽ متفق رهڻ تي زور ڏنو ويو آهي ۽ نااتفاقي ۽ ناراضپي کان بچڻ جي هدايت فرمائي وئي آهي. ڳالهہ جو حاصل هي آهي تہ اسلام، اتحاد ۽ اتفاق کي الاهي انعام ٺهرايو آهي. ۽ تفرق ۽ انتشار ان وقت بدترين گناهہ آهي. اسان جو فرض آهي تہ اسين پنهنجي انفرادي يا اجتماعي (گڏيل) زندگيءَ ۾ وک وک تي هن قرآني تعليم کي آڏو رکون.

يهودي پلائي کان ڏور

ضُرِبَتۡ عَلَيۡهِمُ الذِّلَّةُ اَيۡنَ مَا ثُقِفُوۡۤا اِلَّا بِحَبۡلٍ مِّنَ اللّٰهِ وَحَبۡلٍ مِّنَ النَّاسِ وَبَآءُوۡ بِغَضَبٍ مِّنَ اللّٰهِ وَضُرِبَتۡ عَلَيۡهِمُ الۡمَسۡكَنَةُ ؕ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمۡ كَانُوۡا يَكۡفُرُوۡنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ وَيَقۡتُلُوۡنَ الۡاَنۡۢبِيَآءَ بِغَيۡرِ حَقٍّ ؕ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوۡا وَّكَانُوۡا يَعۡتَدُوۡنَ ﴿١١٢﴾

”انهن تي خواري وڌي وئي جتي بہ لڌا ويندا، هن کان سواءِ جو الله کان ڪو عهد هجي يا ماڻهن وٽان ڪو عهد هجي ۽ اهي الله جي غضب هيٺ آيا ۽ انهن لاءِ پستي ۽ بدحالي لازم ڪئي وئي آهي، هن ڪري جو اهي الله جي آيتن جو انڪار ڪندا هئا ۽ انبياء کي ناحق قتل ڪندا هئا. اهو هن ڪري جو اهي نافرماني ڪندا ۽ حد کان لنگهي ويندا هئا.“ (آل عمران آيت 112)

هڪ دور اهو هو جو بني اسرائيل دنيا جي قومن جا امام هئا، هڪ ٻئي پويان الله تعاليٰ انهن ۾ ڪيترا نبي موڪليا ۽ انهن کي جهان وارن تي فضيلت ڏني. پر هن بدبخت قوم الله تعاليٰ جي هن عظيم احسانن جو قدر نہ ڪيو، انبياء ڪرام کي قتل ڪيو، انهن جي آندل شريعت جي توهين ڪئي. ايستائين جو جزا وارو قانون جنبش ۾ آيو ۽ هن قوم جي عزت ۽ عظمت جي بلندين کي خواري ۽ بدحاليءَ جي اوڙاهہ ۾ اڇلي ڇڏيو. هن آيت ڪريمہ ۾ يهودين کي ڏنل رباني سزا جو ذڪر آهي. فرمايو ويو تہ هن نافرمان ۽ بي شڪر قوم تي هميشہ هميشہ لاءِ خواري وڌي وئي آهي، جتي بہ اهي رهندا تہ ذليل ۽ خوار ٿي رهندا. ”اَيۡنَ مَاثُقِفُوۡا“ اهي ڪٿي بہ لڌا وڃن. آيت جي هن حصي جو تفسير ڏسڻو هجي تہ پري وڃڻ جي ضرورت نہ آهي. هاڻي ٿورا سال اڳ اٽليءَ ۾، هنگريءَ ۾، زيڪو سلاويڪا ۽ جرمنيءَ ۾ هن قوم جو جيڪو حشر ٿي چڪو آهي، ان کي ٿوري دير لاءِ آڏو رکو تہ اوهان کي قرآن جي سچائي تي ويساهہ اچي ويندو. فرمايو ويو! خواري ۽ محتاجي هميشہ هميشہ لاءِ انهن جو مقدر آهي.

البت هڪ استثنا آهي. ‘اِلَّا بِحَبۡلٍ مِّنَ اللّٰهِ وَحَبۡلٍ مِّنَ النَّاسِ هن کان سواءِ خدا جي طرفان کو عهد هجي يا اهي (يهودي) ماڻهن جي پناهہ هيٺ اچي وڃن. ”حبل“ عربي ٻوليءَ ۾ عهد ۽ امان کي چوندا آهن. لسان العرب ڪتاب ۾ آهي: ”الحبل العهد والذمة والامان.“ مطلب تہ، ٿي سگهي ٿو جو عارضي طرح انهن کي ايرڻ جو موقعو ملي وڃي پر هي بہ ان صورت ۾ ٿي سگهي ٿو جڏهن الله تعالىٰ ۽ ان جي شريعت کي مڃيندڙن سان کو معاهدو ٿئي يا اهي ڪنهن ٻي طاقتور قوم جي مدد هٿ ڪن. باقي پنهنجي پيرن تي بيهي، پنهنجي بازو جي قوت تي بيهي ڪنهن مرتبي هٿ ڪرڻ ۾ ڪين ڪاميابي هٿ نہ ايندي.

ايمان وارن جون صفتون

الَّذِيۡنَ يُنۡفِقُوۡنَ فِى السَّرَّآءِ وَالضَّرَّآءِ وَالۡكٰظِمِيۡنَ الۡغَيۡظَ وَالۡعَافِيۡنَ عَنِ النَّاسِ‌ؕ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الۡمُحۡسِنِيۡنَ‌ۚ ﴿۱۳۴﴾

”هي اهي ماڻهو آهن جيڪي سک ۽ ڏک هر حالت ۾ خرچ ڪندا آهن ۽ ڪاوڙ کي ڪائيندڙ ۽ ماڻهن کي معاف ڪندڙ آهن ۽ الله احسان ڪندڙن کي دوست رکي ٿو.“ (سورة آل عمران آيت 134)

هن آيت پاڪ ۾ پرهيزگار ۽ متقي ايمان وارن جون چار صفتون بيان ڪيون ويون آهن. پهرين هي تہ هي اهي ماڻهو آهن جيڪي کهڙي بہ حالت ۾ هجن خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪندا رهندا آهن. دولتمندي ۽ آسودگيءَ جو دؤر هجي تہ اجايي خرچ ۽ عيش و عشرت ۾ رهي الله جي واٽ ۾ خرچڻ کان رڪجي نہ پوندا آهن ۽ غريبي هجي تہ سچائي ڪين طاقت آهر مالي ايثار کان نہ روڪي سگهندي آهي.

ٻي صفت هي تہ اهي ڪاوڙ کي پي ويندا آهن. هتي غور جي لائق اها ڳالهہ آهي تہ: ”فاورين الغيظ“ نہ چيو ويو ”كَاظِمِيۡنَ الۡغَيۡظَ“ چيو ويو آهي. مطلب تہ هيئن نہ فرمايو ويو تہ ڪين ڪاوڙ ئي نہ ايندي آهي، پر هن طرح چيو ويو تہ ڪين ڪاوڙ تہ ايندي آهي پر ان کي ڪائي ويندا آهن. هن سلسلي ۾ نبي اڪرم ﷺ جن جي هڪ حديث ياد رکڻ جي لائق آهي. فرمايو اٿن ”پهلوان اهو نہ آهي جو ڪُشتيءَ ۾ ٻين کي ڪيرائي، اصل ۾ پهلوان اهو آهي جيڪو پنهنجي غصي کي ڪائي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿئي.“ ڪاوڙ کي ضبط ڪرڻ سلبي ۽ منفي صفت آهي. قرآن ان کان اڳتي وڌي تقوىٰ جا مثبت مقام بہ بيان فرمايا آهن: ”فرمايو ويو! رڳو اهو نہ تہ اهي ڪاوڙ کي ڪائي ويندا آهن پر ڪوئي انهن تي زيادتي ڪري تہ معاف ڪري ڇڏيندا آهن. ان کان وڌيڪ هي تہ اهڙي ماڻهوءَ سان چڱي ورتاءَ سان پيش ايندا آهن.“

حضرت امام زين العابدين بابت اچي ٿو تہ هڪ ڀيري هڪ ٻانهي ڪيس وضو ڪرائي رهي هئي. اوچتو ان جي هٿان کو امام جي مٿان ڪري پيو. امام ڪاوڙ مان ان کي ڏٺو تہ ٻانهيءَ جلديءَ ۾ چيو: ”الکاظمين الغيظ“ اهو ٻڌي امام جو غصو ڪافور ٿي ويو. هن وري چيو: ”وَالۡعَافِيۡنَ عَنِ النَّاسِ“ پاڻ معاف ڪري ڇڏيو، ان وري چيو ”وَاللّٰهُ يُحِبُّ الۡمُحۡسِنِيۡنَ“ پاڻ فرمايائون وڃ مان توکي آجو ڪيو.

هي آهن پرهيزگارن جي صفتن مان ڪجهہ صفتون. دعا آهي تہ الله تعالىٰ اسان کي بہ پاڻ ۾ انهن خوبين جي پيدا ڪرڻ جي سگهہ عطا فرمائي.

غلطيءَ کان پوءِ

وَالَّذِيۡنَ اِذَا فَعَلُوۡا فَاحِشَةً اَوۡ ظَلَمُوۡۤا اَنۡفُسَهُمۡ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسۡتَغۡفَرُوۡا لِذُنُوۡبِهِمۡ وَمَنۡ يَّغۡفِرُ الذُّنُوۡبَ اِلَّا اللّٰهُ ۖ وَلَمۡ يُصِرُّوۡا عَلٰى مَا فَعَلُوۡا وَهُمۡ يَعۡلَمُوۡنَ ﴿۱۳۵﴾

”۽ هي ماڻهو اهي آهن جو جڏهن ڪا بيجا حرڪت ڪري ويهندا يا پنهنجي حق ۾ کو ظلم ڪندا آهن تہ الله کي ياد ڪندا آهن، پنهنجي گناهن جي معافي گهرندا آهن. ۽ الله کان سواءِ ڪير گناهہ معاف ڪندو؟ ۽ پنهنجي ڪئي تي ڄاڻي واڻي اڙيا بہ نہ رهندا آهن.“ (آل عمران آيت 135)

اڳ جنت جو بيان هلي رهيو هو تہ هي جنت متقي، خدا کان ڊڄندڙ ۽ چڱن ماڻهن لاءِ تيار ڪئي وئي آهي، جن جي سڃاڻ هي آهي تہ اهي خدا جي واٽ ۾ خرچ ڪندا، ڪاوڙ ڪائيندا ۽ معافي کان ڪم وٺندا آهن ۽ دشمنن سان بہ چڱي ورتاءَ سان پيش ايندا آهن. هن آيت ۾ ڪجهہ ٻيون وصفون بہ بيان ڪيون ويون آهن.

فرمايو ويو تہ ڏوهہ کان بچيل تہ اهي ماڻهو بہ نہ هوندا، انهن کان بہ غلطيون ٿينديون آهن. هنن ۾ ۽ ٻين ماڻهن ۾ فرق اهو آهي تہ هي جڏهن ويسر ۽ اڻ ڄاڻائيءَ جي ڪري جذبي هيٺ اچي کو گناهہ ڪري ويهندا آهن تہ ڪين آرام نہ ايندو آهي. وري وري پنهنجي پالڻهار کان معافي گهرندا ۽ ان جي آڏو ٻاڏائي ۽ هيٺائي ڏيکاري پنهنجي غلطيءَ جو اعتراف ڪندا آهن. اهي رڳو زبان سان استغفرالله جو وظيفو نہ اچاريندا آهن. سندن حالت اها نہ هوندي آهي تہ دل دستوري طرح گناهہ ۾ رهي لذت ڪائيندي رهي پر وات تي استغفار هجي. اهي هن ڳالهہ کي پلي پت ڄاڻندا آهن تہ اهڙي توبهہ کان تہ پاڻ توبهہ پلي. انهن جي سامهون حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو هي ارشاد هميشہ تازو رهندو آهي تہ ”اَلۡمُسۡتَغۡفِرُ مِنَ الذَّنۡبِ وَهُوَ مُقِيۡمٌ عَلَيۡهِ كَالۡمُسۡتَهۡزِئِ بِرَبِّهٖ“ گناهہ کان توبهہ ڪرڻ وارو هن حالت ۾ جو اهو گناهہ بہ ڪندو رهي ائين آهي جيئن پنهنجي رب سان ٺوڪ ٺهل ڪرڻ وارو.

هنن کان ڪو گناهه ٿي ويندو آهي ته اوڏيءَ مهل توبهه ڪندا آهن، ان تي اڙيا نه رهندا آهن، ڪين پنهنجي آقا ۽ سائين صلي الله عليه وآله وسلم جن جو ئي حڪم هميشه ياد رهندو آهي ته وري وري دهرائڻ سان ننڍو گناهه به وڏو بڻجي ويندو آهي.

خلاصو هي ته گناهه متقي ۽ نيڪ انسانن کان به ٿيندا آهن. اها انساني تقاضا آهي. مؤمن جو ڪم هي آهي ته گناهه ڪرڻ کان پوءِ بدستور ويسلو نه رهي پر ان لاءِ پنهنجي رب کان معافي گهري. الله غفور، رحيم آهي. اهو هن کي ائين پاڪ ۽ صاف ڪندو جو ڄڻ اُن اهو گناهه ڪيو ئي نه هو.

اهڃاڻن جو مطالعو

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيْرُوْا فِی الْاَرْضِ فَانْظُرُوْا كَیْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِیْنَ ﴿١٣٧﴾

”تحقيق اوهان کان اڳ ڪيترا طريقا گذري چڪا آهن پوءِ اوهين زمين ۾ گهمو ڦرو ۽ ڏسي وٺو ته ڪوڙن جي پڇاڙي ڪيئن هئي؟“ (آل عمران آيت 137)

”سنن“ سنت جو جمع آهي. سنت جي معنيٰ آهي طريقو، نمونو. هي به ٿي سگهي ٿو ته هن مان ”مضاف“ حذف ٿيل هجي ۽ اصل ۾ اهل سنن مان به مختلف طور طريقن تي عمل ڪندڙ مراد هجن. هي به چيو ويو آهي ته سنت جي معنيٰ امت آهي. مطلب اڳيون امتون ۽ گهڻن طريقن تي عمل ڪرڻ وارا ماڻهو گذري چڪا آهن. زمين تي گهمي ڦري انهن جي رهيل اهڃاڻن کي ڏسو ۽ ان مان عبرت پرايو. اُهي جيڪي هن آسمان جي هيٺان ۽ هن زمين جي مٿان ”اَنَا وَلَا غَیْرِیْ“ (رڳو آئون آهيان ٻيو ڪوبه نه آهي) جو هوڪو ڏيندا رهيا جن جي مرتبي، وڏائي ۽ مال، دولت جي وڏي شهرت هئي، جن جون عاليشان جايون آسمان سان لڳنديون هيون، ڏسو اڄ انهن لاءِ ڪوبه ڳوڙهن ڳاڙڻ لاءِ تيار نه آهي، ڪو اهڙو هٿ نه آهي جو انهن لاءِدعا ۾ مٿي ٿئي ۽ ڪوبه اهڙو چپ نه آهي جو انهن لاءِ خير جو لفظ ڪڍي. انهن جون آسمان سان لڳندڙ عمارتون مٽيءَ جا ڍير آهن ۽ انهن جا رهيل کهيل اهڃاڻ هن ڳالهه جي شاهدي ڏئي رهيا آهن ته جڏهن ڪنهن قوم جي سرڪشي ۽ نافرمانيءَ ڪري خدا جو عذاب لهندو آهي ته پوءِ دنيا جي ڪابه طاقت ان کي بچائڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهندي.

”سِيْرُوْا“- گهمو ڦرو ۽ سياحت ڪريو ۽ ”اُنْظُرُوْا“- ڏسو. ٻيئي امر جا صيغا آهن، هتي اهي جيتوڻيڪ حڪم جي معنيٰ ۾ ڪتب نه آيا آهن، پر انهن مان ايتري ڳالهه ضرور معلوم ٿئي ٿي ته قرآن وٽ مسلمانن کي سياحت جي تاريخ ۽ آثارن جي مطالعي ۾ پوري دلچسپي وٺڻ گهرجي، مگر هن دلچسپيءَ جو مقصد رڳو نظر جي تسڪين نه هجي پر گذريل قومن جي حالات ۽ آثارن مان عبرت پرائي پنهنجي زندگيءَ کي سنوارڻ مقصد هجي.

صورت يا حقيقت

وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِیْنَ ﴿١٣٩﴾

”۽ همت نه هاريو ۽ غم نه ڪريو، اوهان ئي غالب رهندؤ جيڪڏهن اوهين مؤمن آهيو.“(آل عمران آيت 139)

هن آيت ڪريمه ۾ مسلمانن جي غلبي ۽ مدد جو وعدو ڪيو ويو آهي. ”اَعْلَوْنَ“ اعليٰ جو جمع آهي، مطلب ته بلندي ۽ غلبو اوهان کي ئي ملندو. بس رڳو هڪ شرط آهي جو هي آهي ته ”مؤمن“ ٿي وڃو.

”اوهان مؤمن ٿي وڃو“ مان ڇا مطلب آهي؟ ان کي سمجهائڻ لاءِ هنن ٻن مثالن تي غور ڪريو: هڪ هوندي آهي ڪنهن شيءِ جي صورت* ٻي هوندي آهي ڪنهن شيءِ جي حقيقت. ماڻهو پنهنجي پوکن جي سنڀال لاءِ نقلي چوڪيدار (موڙو) بيهاري ڇڏيندا آهن. ان جي شڪل بنهه ماڻهوءَ واري هوندي آهي، ان کي ڪپڙا به پهريل هوندا آهن. ٿوري دير لاءِ پکي ۽ جانور به هن دوکي ۾ اچي ويندا آهن ته اهو سچ پچ ماڻهو آهي، پر جڏهن آهستي آهستي اهو دوکو دور ٿي ويندو آهي ته ان جي ڪک جيتري به پرواهه نه ڪندا آهن. ائين شينهن جي کل ۾ ٻهه پري ڇڏيندا آهن ته ڏسڻ ۾ اهو به شينهن ايندو آهي، پر جڏهن ٻار ٿوري دپ کان پوءِ ان جي ويجهو وڃي اصل معاملي کان واقف ٿيندا آهن ته اهو ويچارو شينهن ٻارن جي ڏڪن هيٺ اچي ويندو آهي. اتان معلوم ٿيو ته ڏيکاءُ جي چوڪيدار ۽ ڏيکاءُ جي شينهن مان ڪو مطلب نه ٿو نڪري، جيستائين چوڪيدار ۽ شينهن جي حقيقت پيدا نه ڪئي وڃي. هن ايمان ۾ الله تعاليٰ مسلمانن سان ايمان جي جنهن شرط تي غلبي ۽ مدد جو وعدو ڪيو آهي، ان مان ايمان جي صورت نه، پر ايمان جي حقيقت مراد آهي ۽ تاريخ شاهد آهي ته مسلمانن جڏهن به ۽ جتي به هن شرط کي پورو ڪيو ته الله تعاليٰ ڪين ڪاميابي ۽ مراد ماڻڻ سان پسند فرمايو ۽ اڄ به جيڪڏهن مسلمان هن تي پوري طرح هلن ته الله تعاليٰ جي امداد زندگيءَ جي معرڪن ۾ وک وک تي ساڻن همراهه ٿي سگهي ٿي.

فضائے بدر پیدا کر فرشتے تیری نصرت کو
اتر سکتے ہیں دنیا میں قطار اندر قطار اب بھی۔

رسالت جو مرتبو

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِیْنَ اِذْ بَعَثَ فِیْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْ اَنْفُسِهِمْ یَتْلُوْا عَلَیْهِمْ اٰیٰتِهٖ وَیُزَكِّیْهِمْ وَیُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ ۚ وَاِنْ كَانُوْا مِنْ قَبْلُ لَفِیْ ضَلٰلٍ مُّبِیْنٍ ﴿١٦٤﴾

”بيشڪ الله تعاليٰ ايمان وارن تي وڏو احسان ڪيو جو انهن مان ئي هڪ پيغمبر انهن ۾ موڪليو، جيڪو ڪين ان جون آيتون پڙهي ٻڌائي ٿو. ڪين پاڪ ڪري ٿو ۽ ڪين ڪتاب ۽ حڪمت جي تعليم ڏئي ٿو ۽ ان ڪان اڳ اهي ماڻهو پڌري گمراهيءَ ۾ ڦاٿل هئا. (ال عمران آيت 164)

هن آيت ڪريمہ ۾ ٻنهي جهانن جي پيغمبر حضور نبي اڪرم ﷺ جن لاءِ چئن فرضن تي نهايت مختصر پر تمام جامع روشني وڌي وئي آهي. سڀ ڪان پهريائين ايمان وارن ڪي هي وڏو احسان ياد ڏياريو ويو تہ الله تعاليٰ انسانن ۾ پنهنجي هڪ چونڊيل ٻانهي ڪي انهن ڏانهن نبي بنائي موڪليو ۽ اهو احسان جيتوڻيڪ پوري انسانيت تي آهي ڇو تہ اهو رسول ساري جهان لاءِ رحمت آهي، پر ايمان وارن ڪي هن ڪري الله تعاليٰ جو شڪر گذار ٿيڻ گهرجي جو انهن ڏانهن حضور ﷺ جن ٻنهي جهانن جا سردار ۽ خاص طرح شفقت ۽ رحمت وارا (رؤف رحيم) بنائي موڪليا ويا آهن.

ٻيو فرمايو ويو تہ هن رسول اعظم جي بعثت جو مقصد هي آهي تہ هو قرآن جي آيتن جي تلاوت ڪندو آهي. مطلب تہ الله تعاليٰ وٽان جيڪو ڪيس پيغام ملي ٿو، اهو ان جي بندن تائين پهچائڻ جو حق ادا ڪندو آهي. هن خيال ڪان سندن حيثيت ”مبلغ اعظم“ جي آهي. سندن ٻيو ڪم هي آهي تہ هو پنهنجي مڃيندڙن ڪي پاڪ ڪندو ۽ ڪين اخلاقي، روحاني گيرٿ ڪان پاڪ ڪندو آهي. جڻ تہ سندن ٻي حيثيت ”مصلح اعظم“ (وڏو سڌارو آڻيندڙ) جي آهي. اجا بہ سندن ڪم اتي پورو نہ ٿو ٿئي، هو قرآن حڪيم جي تبليغ سان گڏوگڏ ان جي تعليم جي فرض ڪي پورو ڪندو رهندو آهي، پنهنجي قول ۽ عمل سان ان جي تشريح ۽ ترجماني بہ ڪندو آهي ۽ ان لحاظ ڪان هو ”معلم اعظم“ جي حيثيت رکي ٿو. وري پاڻ رڳو ڪتاب جي تعليم نہ ٿو ڏئي پر حڪمت ۽ دانائي جي تلقين بہ فرمائي ٿو. هو نہ رڳو ساري امت ڪي دين جا آداب سيکاري ٿو پر معرفت ۾ خاص اسرارن ۽ رمزن جي رهنمائي بہ فرمائي ٿو ۽ ان ڪري پاڻ ”مرشد اعظم“ جو مرتبو بہ رکي ٿو.

هي آهي رسول اڪرم نبي ﷺ معظم جي ذات اقدس بابت قرآن جو بيان. هو رڳو خدا ۽ بندن جي وچ ۾ قاصد ۽ پيغام پهچائيندڙ بنائي نہ موڪليو ويو آهي، هو مبلغ اعظم بہ آهي، تہ مصلح اعظم بہ معلم اعظم بہ آهي ۽ مرشد اعظم بہ. هاڻي هڪ مسلمان جو فرض آهي تہ انهن چئن حيثيتن سان سندن نبوت ۽ رسالت تي ايمان آڻي.

سائنسي علم

اِنَّ فِیۡ خَلۡقِ السَّمٰوٰتِ وَ الۡاَرۡضِ وَ اخۡتِلَافِ الَّیۡلِ وَ النَّهَارِ لَاٰیٰتٍ لِّاُولِی الۡاَلۡبَابِ ﴿۱۹۰﴾

”بيشڪ آسمانن ۽ زمين جي پيدائش ۽ رات، ڏينهن جي اچڻ وڃڻ ۾ عقل وارن

لاءِ (وڏيون) نشانيون آهن.“ (آل عمران آيت 190)

هن پاڪ آيت جي تفسير ۽ تشريح جا ٻہ پاسا آهن. هڪ جو لاڳاپو عقيدي سان آهي تہ ٻئي جو عمل سان. عقيدي جو پاسو هيءُ آهي تہ ٻنهي جهانن جي سردار حضور نبي اڪرم ﷺ جن جي بعثت ڪان اڳ شرڪ ۾ ٻڏل دنيا، جتي ٻين بيشمار شين کي خدا بنائي رکيو هو اتي زمين، آسمان ۽ ڏينهن رات بہ انهن وٽ معبود جو درجو رکندا هئا. ڪيترين قومون باقاعدي انهن جي پوڄا ڪنديون هيون. قرآن حڪيم هن عقيدي ڪي باطل ٺهرائيندي اها ڇٽائي ڪئي تہ زمين ۽ آسمان مخلوق آهن، انهن کي ٻي وڏي طاقتواريءَ ذات پيدا ڪيو آهي، ان ڪري انهن جي عبادت ڪرڻ بجاء ان جي عبادت ڪرڻ گهرجي جو انهن جو خلقيندڙ پڻ آهي.

عملي خيال ڪان قرآن حڪيم هي چئي انسان جي ستل عقل ۽ حڪمت کي آواز ڏنو تہ ڏينهن ۽ رات ۽ زمين ۽ آسمان ڪي ڏسڻ جي ڪا ضرورت نہ آهي. اوهان انهن لاءِ پيدا نہ ڪيا ويا آهيو، اهي سڀ شيون اوهان لاءِ پيدا ڪيون ويون آهن.

نہ تو زمیں کے لئے ہے نہ آسماں کے لئے،
جہاں ہے تیری لئے تو نہیں جہاں کے لئے.

ان ڪري ساري انسان ذات جو فرض آهي تہ اُهي ڏينهن ۽ رات جي اچڻ وڃڻ ۽ آسمان ۽ زمين جي پيدا ڪرڻ تي غور ۽ ويچار ڪري ڪائنات ڪي مسخر (تابع) ڪرڻ جي ڪوشش ڪري. ان طرح انکي قوت ۽ معرفت جا نہ کٽندڙ خزانا هٿ ايندا، توحيد خدا وندي جا ڳٽپ ڪان ٻاهر ثبوت ملندا ۽ الله تعاليٰ جي حڪمت، ڪاريگري ۽ سندس قدرت ۽ حاڪميت جو يقين عطا ٿيندو.

سائنس سان معلوم ڪريو. قرآن مجيد جي اها دعويٰ ڪيتري نہ بر حق آهي. هيئت جي ڪتابن ڪي کٽي ڏسو، تارن جو تعداد، چنڊ ۽ سج جا اثر ۽ سندن باهمي لاڳاپا، انهن جي ايرڻ ۽ لهڻ جو نظام، انهن جي گردش جا نمونا اهي سڀ شيون ڪيترين نہ حيرت ۾ وجهندڙ آهن! جيئن جيئن انساني عقل ترقي ڪري رهيو آهي، تيئن تيئن آسمان جا ختم نہ ٿيندڙ عجائبات ان تي پڌرا ٿيندا وڃن ٿا. رهي ڌرتي تہ ان بابت ڪيتري سائنسي ايجاد ٿي آهي؟ ٻئي پاسي ان جا اسرار ۽ رمزون آهن جي ختم ٿيڻ واريون نہ آهن. فزيالاجي، آرڪيالاجي، ميٽرالاجي، جاگرافي ۽ خدا ڄاڻي ڪيترا علم ۽ فن آهن جيڪي زمين تي غور ۽ خوض لاءِ ٺهي چڪا آهن، پر عقل آهي جو ان جي حيرت وڌندي وڃي ٿي.

هن آيت ڪان هڪ سبق هي مليو تہ سائنسي علوم قرآن جي عين منشا مطابق ۽ ضرورت آهن، ان ڪري مسلمانن جو فرض آهي تہ اهي ان ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن.

ٽي هدايتون

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اصْبِرُوْا وَصَابِرُوْا وَرَابِطُوْا ۣ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ ۝٢٠٠

”اي ايمان وارؤ! پاڻ صبر ڪريو ۽ مقابلي ۾ صبر ڪندا رهو ۽ مقابلي لاءِ تيار رهو ۽ الله ڪان ڊڄندا رهو، عجب نہ آهي جو ڪامياب ٿيو! (سوره آل عمران آيت 200)

هي پاڪ آيت ڏسڻ ۾ تمام مختصر آهي پر معنيٰ ۽ مطلب جي لحاظ ڪان ان ۾ وڏي اونهائي نظر اچي ٿي. هن ۾ ايمان وارن کي ٽي مکيہ هدايتون ڏنيون ويون آهن. سڀ ڪان پهرين هدايت هي آهي تہ الله جي احڪامن جي تعميل ۾ ڪين جيڪا تڪليف سهڻي پئي ٿي، ان لاءِ پنهنجي اندر برداشت جي قوت پيدا ڪن. نماز، روزو، حج، زڪواة جيترا بہ فرض آهن، انهن جي ادائيگيءَ ۾ جيڪا ڪين ٿوري گهڻي تڪليف آڏو اچي ٿي، ان کي خوشيءَ سان سهڻ سڪن.

ٻي هدايت هي آهي تہ اسلام جي دشمنن سان مقابلو ڪندي جيڪي مصيبتون اچن، انهن تي صبر ڪريو. فرمايو ويو تہ هن واٽ ۾ قربانيون تہ ڏيڻيون پونديون آهن، تن، من، ڌن جي بازي لڳائڻي پوندي آهي، ڪڏهن ڌڪَ لڳائيندؤ تہ ڪڏهن ڌڪَ کائيندؤ، ڪڏهن فتح ٿيندي تہ ڪڏهن شڪست. ايمان وارن کي هن صورتحال تي صبر جي عادت ڏارڻي پوندي.

ٽين هدايت هي ڏني تہ الله جي واٽ ۾ هميشہ تيار رهو. نفس سان جهاد هجي يا ترار سان. زندگيءَ جي هر موڙ تي ان لاءِ تيار رهو! حضور نبي اڪرم ﷺ جن قابل غور (اوسيڙي) لاءِ خدا جي واٽ ۾ تيار رهڻ جون ٻي انت پلايون بيان فرمايون آهن. انهن فرمايو: ”خدا جي واٽ ۾ هڪ رات جو پهرو، هڪ هزار راتين جي عبادت ڪان بهتر آهي. ان اک تي دوزخ جي باهہ حرام آهي جيڪا خد اجي خوف ڪان روئي ۽ ان اک تي بہ جيڪا خدا جي واٽ ۾ رات جو جاڳي.“ ۽ فرمايو تہ ”جنهن مجاهد جي نڪ ۾ گهوڙن جي سنبن مان اٿيل دز پهتي، ان جي نڪ ۾ دوزخ جي باهہ جو دونهون نہ وڃي سگهندو.“

صبر، مصابره (مقابلي ۾ صبر) ۽ (سرحدن جي سنڀال) انهن ٽن هدايتن جي جاري ڪرڻ ڪان پوءِ هي بہ ٻڌايو تہ انهن خوبين کي پاڻ ۾ پيدا ڪرڻ جو طريقو ڇا آهي. فرمايو ويو: وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُوْنَ، الله ڪان ڊڄندا رهو- جو اهو ئي خدا جو خوف انهن سڀني خوبين جو سرچشمو آهي ۽ ان ۾ اوهان جي قومي ۽ انفرادي ڇوٽڪاري ۽ نجات جو راز سمايل آهي.

يتيمن جا حق

وَاٰتُوا الْيَتٰمٰٓى اَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيْثَ بِالطَّيِّبِ ۠ وَلَا تَاْكُلُوْٓا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْ ۭ اِنَّهٗ كَانَ حُوْبًا كَبِيْرًا ۝٢

”۽ يتيمن کي سندن مال پهچايو ۽ پاڪيزي (رزق) کي گندي شئي سان نہ بدلايو ۽ سندن مال نہ کائو پنهنجي مال سان گڏ. بيشڪ اهو وڏو گناهہ آهي.“ (سوره النساءَ آيت 2)

جهانن جي رحمت، رسولن جي سردار خاتم النبين حضور نبي اڪرم ﷺ جن جي بعثت ڪان اڳ، جتي زندگيءَ جي ٻين سڀني شعبن ۾ انتشار ڦهليل هو اتي يتيمن جي حالت بہ بيان ڪان ٻاهر هئي. اها سندن تشريف آڻڻ جي پالوٽ آهي جو انهن جي حالت سڌري، زماني کي انهن جي حقن جو خيال آيو ۽ اهي سک جي ساهہ کڻڻ لائق ٿيا.

يتيمن تي اسلام جو سڀ ڪان پهريون ۽ سڀ ڪان وڏو احسان هي آهي تہ پاڻ ٻنهي جهانن جا سردار يتيم ٿي دنيا ۾ آيا. والد جي ڇانوَ سندن پيدائش ڪان اڳ سندن مٿي تان لهي چڪي هئي، ٿوري مدت ڪان پوءِ والده سڳوري بہ گذاري وئي. ڏاڏي پالڻ شروع ڪيو، اهو بہ فوت ٿي ويو. نيٺ هن ماءُ پيءُ ڪان وڇڙيل ٻار شفقت ڀرئي چاچي جي تربيت هيٺ پرورش ورتي، يتيمن ۽ بيواهن لاءِ ان ڪان وڏو آسرو ٻيو ڇا ٿي سگهندو؟ جو الله تعاليٰ پاڻ ان کي يتيم پيدا ڪيو جو پوري ڪائنات جو سرپرست ۽ مددگار ٿي دنيا ۾ آيو. پاڻ آيا تہ يتيمن جي حقن جي سنڀال ڪيائون ۽ حڪم ڏنائون تہ يتيمن جي بالغ ٿيڻ سان سندن ملڪيت انهن جي حوالي ڪئي وڃي. سرپرست ۽ سنڀاليندڙ امير هجن تہ يتيمن جي بالغ ٿيڻ تائين بنا ڪنهن عوض جي انهن جي ملڪيت جي سنڀال رکن. غريب هجن تہ رڳو ايترو معاوضو وٺن جنهن سان انهن جو معمولي گذر اوقات ٿي وڃي. قرآن حڪيم چيو تہ هي ياد رکو تہ ڏاڍ سان انهن جو مال کائڻ ڄڻ پنهنجي پيٽ ۾ دوزخ جي باهہ ڀرڻ آهي. قرآن جي شارح حضور نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو تہ ”يتيم جو مال کائيندڙ هن حالت ۾ قبرن مان اٿاريا ويندا جو سندن وات مان باهہ جا شعلا نڪرندا هوندا.“

هڪ پاسي يتيمن سان زيادتي ڪرڻ تي اهڙي وعيد ٻڌائي جنهن سان انهن کي سخت قانوني بچاءُ مليو تہ ٻئي پاسي هي خوشخبري ٻڌائي تہ جيڪو يتيم سان چڱو برتاءُ ڪندو آهي تہ الله تعاليٰ ان کي پنهنجي راضپي سان نوازيندو آهي. فرمايو: ”جڏهن ڪو ماڻهو يتيم جي مٿي تي هٿ ڦيريندو آهي تہ الله تعاليٰ هر وار جي بدلي ۾ ان کي هڪ نيڪي عطا ڪندو آهي.“ ۽ فرمايو تہ: جنت ۾ اهو ئي داخل ٿيندو

جنهن جي دل نرم هجي. ۽ دل جي نرم ڪرڻ ۽ ڪونئري ڪرڻ جي بهترين واٽ اها آهي ته اوهين يتيم جي مٿي تي پيار جو هٿ رکو.

اخلاقي روڳ

اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُوْرَا ۝٣٦ الَّذِيْنَ يَبْخَلُوْنَ وَيَاْمُرُوْنَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُوْنَ مَآ اٰتٰىهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ ۭ وَاَعْتَدْنَا لِلْكٰفِرِيْنَ عَذَابًا مُّهِيْنًا ۝٣٧

”بيشڪ الله، اهڙن ماڻهن کي پسند نه ٿو ڪري جيڪي هٺيلا ۽ پاڻ پڏائيندڙ آهن. جيڪي بخل ڪندا آهن ۽ ٻين کي به بخل جي تعليم ڏيندا آهن ۽ جو ڪجھ الله پنهنجي فضل مان ڪين ڏنو آهي ان کي لڪائي رکندا آهن. ۽ اسان ڪافرن لاءِ خواريءَ وارو عذاب تيار ڪري رکيو آهي.“ (سوره النساءَ 36-37)

هنن آيتن ۾ انهن رڪاوٽن جو ذڪر ڪيو ويجي ٿو، جيڪي انهن حقن جي ادائيگيءَ ۾ آڏو اينديون آهن. فرمايو ويو ته ٽن قسمن جا ماڻهو آهن جيڪي اُهي حق ادا نه ٿا ڪن. هڪ اهو جيڪو هٺيلو هجي، هر وقت پنهنجي وڏائي جي خيال ۾ مست رهي ٿو ۽ ٻين ڏانهن واجهائڻ کي پنهنجي شان جي گهٽتائي سمجهي ٿو. ٻيو اهو جو پاڻ کي پڏائيندڙ آهي ۽ فخر ڪندڙ آهي. هر جاءِ تي پاڻ کي پڏائيندو رهي ٿو، ٻين کي گهٽ سمجهي ٿو ۽ ڳالھ ڳالھ ۾ وڏائي ۽ هٺ جو مظاهرو ڪري ٿو. ۽ ٽيون ماڻهو اهو آهي، جو بخيل آهي. پيءُ، ماءُ، مٽن مائٽن، يتيمن ۽ مسڪينن سان چڱي برتاءَ جي عملي برتاءَ جي ثبوت کي گڏ ڪرڻ لاءِ ڪجھ نه ڪجھ خرچ به ڪرڻو پوندو آهي ۽ هي وري پئسن جو پٽ آهي، چاندي ۽ سون جو پوڄاري آهي. هڪ هڪ پئسي تي ساھ ٿو ڏئي. ان جو اهو نتيجو ٿو نڪري جو بخل جي اها عادت حقن جي ادائيگيءَ ۾ رڪاوٽ بڻجي ويندي آهي.

الله تعاليٰ هنن ٽنهي قسمن جي ماڻهن کي پسند نه ٿو ڪري ۽ جڏهن ته انهن ٽنهي ۾ پاڻ پڏائڻ، وڏائي ۽ هٺ جو جذبو پريل هوندو آهي. ۽ بخيل به مال جي محبت ۾ هن ڪري ڦاٿل آهي جو هو ان ذاران عزت ۽ مرتبو هٿ ڪرڻ گهرندو آهي، ان ڪري ايندڙ زندگيءَ ۾ الله تعاليٰ ان لاءِ خوار ڪندڙ عذاب تيار ڪري رکيو آهي، جنهن جي خاصيت هيءَ آهي ته هي ذليل ۽ رسوا ڪندڙ ۽ سخت خوار ڪندڙ عذاب آهي.

هنن پاڪ آيتن مان هي سبق مليو ته هٺ، پاڻ پڏائڻ ۽ بخل ۾ ڦاسندڙ ماڻهو دنيا ۾ هڪ سڌريل مسلم سماج جا ميمبر نه ٿا بڻجي سگهن ۽ آخرت ۾ انهن لاءِ دردناڪ عذاب آهي. ان ڪري مسلمان سڏائيندڙن جو فرض آهي ته اُهي هنن ٽنهي اخلاقي ۽ روحاني بيمارين کان بچڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪن.

پشيمانيءَ جي پڪ

فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍۢ بِشَهِيْدٍ وَّجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَاۗءِ شَهِيْدًا ۝٤١

”پوءِ ان مهل ڪهڙو حال ٿيندو جڏهن اسان هر امت مان هڪ هڪ شاهد آڻينداسون ۽ انهن تي تو کي هڪ شاهد طور پيش ڪنداسون.“ (النسآء آيت 41)

هن آيت ۾ الله تبارڪ و تعاليٰ آخرت جي عدالت جو هڪ منظر ڏيکاريو آهي. فرمايائين: قيامت جي ڏينهن سڀني اُمتن ۽ قومن کي اسان جي آڏو آندو ويندو ۽ اسان هن ڳالھ کي ثابت ڪرڻ لاءِ ته انهن تائين اسان جو پيغام پهچي چڪو آهي، انهن جي نبين کي شاهد طور پيش ڪنداسون، جيڪي هن ڳالھ جي شاهدي ڏيندا ته انهن سڀني کي توحيد جي دعوت ڏني وئي آهي. ڇا حق آهي ۽ ڇا باطل آهي، انهن جي آڏو واضح ڪيو ويندو.

جڏهن ته امام الانبياء سيد المرسلين حضور نبي اڪرم ﷺ جن نبين ۽ رسولن جا خاتم آهن ۽ سڀ کان پوءِ تشريف آندي اٿن، ان ڪري پاڻ انهن سڀني شاهدين جي تصديق ۽ تائيد فرمائيندا ۽ اڳين انبياء ڪرام جي حق ۾ شاهدي ڏيندا. هن جو ٻيو تفسير هيءُ آهي ته ’هٰوءُ لَاءِ‘ (انهن ماڻهن) مان مراد آنحضرت ﷺ جن جي دعوت واري امت آهي. مطلب ته اُهي سڀ ماڻهو جيڪي آنحضرت ﷺ جن جي نبوت واري اعلان کان وٺي قيامت تائين دنيا ۾ ايندا، انهن بابت پاڻ ﷺ جن هي شاهدي ڏيندا ته انهن تائين قرآن کي پهچايو ويو آهي ۽ ڪين آخرت جي هن ڏينهن کان ديڄاريو ويو آهي. صحابه ڪرام جو بيان آهي ته حضور نبي اڪرم ﷺ جن جڏهن هيءَ آيت تلاوت فرمائيندا هئا ته ذميداريءَ جي احساس ڪري سندن اکين مان ڳوڙها وهي ايندا هئا.

هي آيت پاڪ اسان سڀني مسلمانن لاءِ سوچ جي تقاضا ڪري ٿي. خدا نه ڪري ته سڀاڻي قيامت جي ڏينهن اسان به آنحضرت ﷺ جن جي امت، انهن ماڻهن ۾ شامل ٿيون جن جي نافرماني پاڻ هن شفيع المذنبين جي نظرن آڏو ثابت ٿي وڃي.

شايد علامه اقبال، هن پشيمانيءَ جي پلڪ جو تصور نظرن آڏو ڪندي الله تعاليٰ کان هي دعا ڪئي هئي ته:

تو غنی از ہر دو عالم من فقیر
روز محشر عذر ہائے من پذیر
در حسابم را تو بینی ناگزیر
از نگاہ مصطفیٰ پنہاں بگیر

حسد جا قسم

اَمْ يَحْسُدُوْنَ النَّاسَ عَلٰى مَآ اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ (سوره النساءَ آيت 54 جو ٽڪر)

”ڇا، حسد ڪندا آهن ماڻهن تي ان شيءَ ڪري جا الله انهن کي پنهنجي فضل مان ڏني آهي؟“

هن آيت ۾ اڳ کان يهودين جو بيان هليو اچي ٿو ته ڪين هن ڳالھ جي سخت تڪليف آهي جو رسالت، سندن خاندان مان نڪري اسماعيل عليہ السلام جي اولاد ۾ ڇو هلي وئي ۽ ختم نبوت جو ڇٽ محمد مصطفيٰ، احمد مجتبيٰ ﷺ جن جي سر مبارڪ تي ڇو رکيو ويو آهي. الله فرمايو ته اصل ۾ اهي ماڻهو حسد ۾ ڦاٿل آهن، هوڏانهن جيڪا شئي سراسر الله جي عطا آهي، ان تي اجايو حسد ڪرڻ سخت بيوقوفيءَ جي ڳالھ آهي.

اسلامي شريعت جي لحاظ کان حسد جا ٽي قسم آهن: هڪ هي ته ماڻهو هي سڌ ڪري ته علم، دولت يا مالداري ۽ عزت جيڪا ڪنهن ٻئي وٽ آهي، الله تعاليٰ ڪيس به عطا فرمائي. اهو ته بنھ فطري جذبو آهي جنهن کي رشڪ چوندا آهن، اسلام ان کي جائز ٺهرايو آهي. ٻيو قسم هي آهي ته ڪو ماڻهو اهو گهري ته فلاڻي وٽ جو ڪجھ آهي اهو ان کان نڪري مون کي ملي وڃي، اهو ناجائز آهي. ۽ ٽيون قسم هي آهي ته هڪ ماڻهو هي چڱي طرح ڄاڻي ٿو ته فلاڻي وٽ جو ڪجھ آهي اهو ته هر حالت ۾ مون کي ملي نه ٿو سگهي، پر ان جي هيءَ خواهش هجي ته جي ڪيس ملي نه ٿو سگهي ته پوءِ ٻئي وٽ به نه رهي اها حسد جي بدترين صورت آهي. حضور نبي اڪرم ﷺ جن حسد جي انهن ٻن قسمن بابت فرمايو آهي ته ”اهو نيڪين کي ائين کائي ويندو آهي جيئن باھ ڪاٺيءَ کي کائي ويندي آهي.“ قرآن حڪيم، حسد کي ان نظر سان ڏسي ٿو جنهن جو اندازو هن مان لڳايو ته ان وٽ ڪائنات ۾ جيڪو سڀ کان پهريون گناھ ٿيو اهو انهيءَ حسد واري جذبي تي ٻڌل هو. ابليس، پهرئين انسان حضرت آدم عليہ السلام سان حسد ڪيو ۽ چيو ته عزت ۽ اڪرام جو حقدار اهو نه آهي، مان آهيان، ان جو نتيجو اهو نڪتو جو خدا جي درگاھ مان هميشہ هميشہ لاءِ لوڏيو ويو.

بهترين صحبت

وَمَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُوْلَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِيْنَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِّنَ النَّبِيّٖنَ وَالصِّدِّيْقِيْنَ
وَالشُّهَدَآءِ وَالصّٰلِحِيْنَ ۚ وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيْقًا ﴿٦٩﴾

”۽ جيڪو الله ۽ رسول جي فرمانبرداري ڪندو ته اهڙن ماڻهن سان ان جي ساٿ سنگت هوندي جن تي الله پنهنجو خاص انعام ڪيو آهي. جي آهن نبي، صديق، شهيد ۽ صالح. ۽ اهي ڪهڙا نه چڱا ساٿي آهن!“ (پارو 5 رڪوع 6 آيت 69)

سورت فاتحه ۾ الله تعاليٰ جيڪا دعا سيکاري آهي ان ۾ ٻانهان پنهنجي رب کان گهرندا آهن: ”اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ“ اسان کي سڌي واٽ تي هلاءِ. ڪهڙي سڌي واٽ؟ ”صِرَاطَ الَّذِيْنَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ“ انهن ماڻهن جي واٽ جن تي تنهنجو انعام ٿيو. جن تي انعام ٿيو، اُهي ڪير آهنَ؟ مٿين آيت انهن جو بيان آهي. جي آهن: انبياءِ، صديقين، شهداء ۽ صالحين. صديق اهي آهن جنهن جي فطرت ۾ سچائي رچي راس ٿي وڃي ۽ پيغمبر جي تصديق ۾ جن جا ذهن ۽ دليون هر شڪ ۽ شبهي کان بلند هجن. شهيد اُهي آهن جيڪي اسلام ۽ ايمان جي عملي شهادت ڏيڻ لاءِ جان جي بازي لڳائڻ کان به پاسو نه ڪن ۽ صالح اُهي ماڻهو آهن جيڪي زندگيءَ جي مختلف معاملن ۾ شريعت جي دامن کان هٽ نه ڪن. جيڪو ماڻهو الله ۽ رسول جي فرمانبرداري ڪندو، ٿي سگهي ٿو ته ڪڏهن ڪڏهن اهڙيون گهڙيون به اچن، جڏهن دنيا ۾ هو پنهنجو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري، پر اهڙي مهل ڪيس ياد هجڻ گهرجي ته هو اڪيلو نه آهي. هن واٽ جي مسافرن ۾ انبياءِ، صديقين، شهداء ۽ صالحين به شامل آهن ۽ هو انهن سينيءَ سان گڏ وک وک ۾ منزل مقصود ڏانهن وڌي رهيو آهي.

هن آيت جو ٻيو پاسو جنت جي زندگيءَ بابت آهي. خدا ۽ رسول جي فرمانبرداريءَ جي نتيجي ۾ جنت عطا ٿيندي ۽ اُتي مادي ۽ روحاني هر طرح جو عيش ۽ آرام هوندو. پر هن عيش ۽ آرام ۾ هڪ طرح جي گهٽتائي رهجي وڃي ها، جيڪڏهن اتي چڱن ماڻهن جي صحبت هٽ نه اچي ها. فرمايو ويو: جنتين کي محبت ۽ رفاقت بهترين ملندي ۽ هتي اهي انبياءِ، صديقين، شهداء ۽ صالحين سان گڏ اٿڻ ويهڻ جو لطف ماڻيندا، جيڪي انسانيت جي ٽوڪريءَ جا گل ۽ ان جو بهترين سرمايو ۽ جوهر آهن.

قرآن ۾ غور ڪرڻ

اَفَلَا يَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ ؕ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوْا فِيْهِ اخْتِلَافًا كَثِيْرًا ﴿٨٢﴾

”ڇا هي ماڻهو قرآن تي غور نه ٿا ڪن؟ جيڪڏهن هي ڪلام خدا کان سواءِ ڪنهن ٻئي وٽان هجي ها ته ان جي اندر وڏو اختلاف لهن ها!“ (النساءِ- 82)

قرآن جي لهڻ وقت به ۽ ان کانپوءِ به رسالت جا منڪر هن شبهي ۾ مبتلا هئا ته

قرآن، الٰهي ڪلام نہ آهي. اهو خدا جي رسول جو ٺاهيل آهي. پڻ هن دؤر ۾ گهڻا ”روشن خيال“ ماڻهو هن وسوسي جو شڪار آهن. هن پاڪ آيت ۾ انهن شڪ ڪندڙن جي شڪن کي دور ڪيو ويو آهي. روزاني جو مشاهدو هي آهي تہ انسان ڪا ٿوري ڳالهہ ڪندو آهي تہ ان ۾ بہ غير برابري پيدا ٿيندي آهي. ڪو ڀاڳو وڏيڪ فصيح ۽ بليغ هوندو آهي تہ ڪو ڪمزور. طبيعت ۾ ڪاوڙ هوندي آهي تہ لفظن مان بہ بي احتياطي بڪندي آهي. ذهني اوسر ڪري ڪيترن سالن جي تحرير ۽ تقرير ۾ معنوي خيال کان تفاوت هوندو آهي، پر الله جو ڪلام انهن سڀني عيبن کان پاڪ ۽ صاف آهي. لفظي، معنوي، علمي، ادبي ڪنهن بہ پهلوءَ کان ان ۾ ڪو فرق نہ آهي. الله فرمايو تہ جيڪڏهن قرآن انسان جو ڪلام هجي ها تہ 23 سالن جي نزول واري زماني ۾ ان ۾ گهڻو فرق نظر اچي ها. پر اچو ان کي هر پاسي کان جاچيو ۽ پرکي ڏسون — فصاحت بلاغت کان وٺي مضمونن تائين ان ۾ ڪٿي بہ ڪوتاهي نہ لهندؤ. ۽ اڪيلو اهو هڪ دليل هن ڳالهہ جي فيصلي ڪرڻ لاءِ بس آهي تہ قرآن انسان جو ڪلام آهي يا خدا رحمٰن جو؟ ان فرمايو ”اَفَلَا يَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ“ هي ماڻهو قرآن تي ڇو غور نہ ٿا ڪن؟ جيڪڏهن اهي قرآن تي غور ڪن تہ هن طرح جا شڪ شبها پنهنجو پاڻ ختم ٿي ويندا. معلوم ٿيو تہ قرآن ۾ سوچڻ ايمان جي پڪائي لاءِ تمام ضروري آهي. قرآن رڳو تلاوت ڪرڻ، سهڻن رومالن ۾ ويڙهي درين تي رکڻ ۽ چمي ڏيڻ لاءِ نہ آهي. هي ان ڪري نازل ٿيو آهي جو اسين ان جي لفظن ۽ معنائن تي سوچ ڪري پنهنجي فڪر ۽ عمل کي روشن ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون.

چڱي ۽ بُري سفارش

مَنْ يَّشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَّكُنْ لَّهٗ نَصِيْبٌ مِّنْهَا ۚ وَمَنْ يَّشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَّكُنْ لَّهٗ كِفْلٌ مِّنْهَا ۗ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيْتًا ﴿۸۵﴾ (سوره النساءَ آيت 85)

”جيڪو چڱي سفارش ڪندو ان کي ان مان ڀاڱو ملندو ۽ جيڪو بُري سفارش ڪندو ان جو بار ان تي بہ هوندو ۽ الله هر شيءِ تي طاقت رکندڙ آهي.“

سفارش نئين سوسائٽيءَ ۾ هڪ ضروري ڪم وارو درجو اختيار ڪري چڪي آهي، پر گهڻا ماڻهو ان جي حدن ۽ پابندين کان اڻڄاڻ آهن. هن پاڪ آيت ۾ هن مسئلي تي روشني وڌي وئي آهي.

فرمايو ويو تہ جنهن حد تائين ڪنهن نيڪ ۽ چڱي ڪم جي سفارش جو لاڳاپو آهي تہ اها هڪ اعليٰ درجي جي نيڪي آهي. ائين جيڪو ماڻهو حقدار هجي ان کي حق ڏيارڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ بہ خدا ۽ ان جي رسول وٽ هڪ چڱي سفارش ڄاتي

ويندي. پنهنجي مسلمان جي غير موجودگيءَ ۾ ان لاءِ دعا ڪرڻ بہ چڱي سفارش آهي. جهان جي سردار ﷺ فرمايو آهي تہ جڏهن هڪ مسلمان پنهنجي ڀائي مسلمان ڀاءُ جي پرپٺ، ان لاءِ دعا ڪندو آهي تہ ملائڪ ان تي آمين چوندا آهن. پر هي ياد رکڻ گهرجي تہ ڪنهن ڪم جي سفارش ڪرڻ تي معاوضو وٺڻ اسلام جي فقيهن وٽ ناجائز آهي. هي خير جو ڪم بس رڳو الله ڪارڻ هجڻ گهرجي. وڌيڪ فرمايو ويو تہ جيڪو ڪنهن بڇڙي ڪم جي سفارش ڪندو يا ان جو وسيلو ۽ ذريعو بڻبو تہ اهو بہ هن برائي ۾ برابر جو شريڪ ٿيندو ۽ ان شخص جي عمل نامي ۾ برائي لکي ويندي. جيڪو ڪنهن ڪم لاءِ هڪ غير حقدار يا بڇڙي ماڻهوءَ لاءِ پنهنجو اثر و رسوخ استعمال ڪندو آهي تہ اها هڪ حقدار ماڻهوءَ کي ان جي حق کان محروم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ آهي. مفسرين لکيو آهي تہ چغلي هڻڻ بہ حقيقت ۾ بڇڙي سفارش ڪرڻ آهي. ڇو تہ چغلي هڻڻ وارو عمل ٻن مسلمان ڀائرن جي لاڳاپن کي بگاڙڻ جي ڪوشش ڪرڻ آهي. هڪ ڀيري حضور نبي اڪرم ﷺ جن صحابہ ڪرام کي فرمايو: ”آئون اوهان کي ٻڌايان تہ سڀ کان خراب ماڻهو ڪير آهن؟“ وري پاڻ ئي ارشاد فرمايائون تہ ”جيڪي چغليون هڻندا وتندا آهن ۽ دوستن جي باهمي لاڳاپن کي خراب ڪندا آهن.“

مؤمن جو قتل

وَمَنْ يَّقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَآؤُهٗ جَهَنَّمُ خٰلِدًا فِيْهَا وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهٗ وَاَعَدَّ لَهٗ عَذَابًا عَظِيْمًا ﴿۹۳﴾

”۽ جيڪو ڪنهن مؤمن کي ڄاڻي واڻي قتل ڪندو تہ ان جي سزا دوزخ آهي جنهن ۾ هو هميشہ پيو هوندو ۽ الله جو ان تي غضب هوندو ۽ ان تي لعنت ڪندو ۽ ان لاءِ وڏو عذاب تيار ڪيو آهي.“ (سوره النساءَ آيت 93)

هن آيت ڪريمہ ۾ مومن ۽ مسلمان جي ڄاڻي واڻي قتل ڪرڻ جي سزا بيان ڪئي وئي آهي. هڪ آهي خطا سان مارڻ ٻيو آهي ڄاڻي واڻي قتل ڪرڻ. خطا وارو قتل هي آهي جو ارادي کان سواءِ بنا ڄاڻ جي پل ۾ ڪنهن کي قتل ڪيو وڃي، جيئن ڪنهن شڪار تي گولي هلائي پر غلطيءَ مان ڪنهن مسلمان ڀاءَ کي وڃي لڳي. ڄاڻي واڻي قتل ان جي ابتڙ نيڪ ارادي ۽ سمجهہ سان ڄاڻندي قتل ڪرڻ کي چوندا آهن. هن آيت ۾ هڪ مسلمان جي ڄاڻي واڻي قتل ڪرڻ جي جيڪا سزا بيان ڪئي وئي آهي ان تي غور ڪيو وڃي تہ بيشڪ وار اڀا ٿي وڃن ٿا. پوري قرآن شريف کي پڙهي وڃو، ڪفر ۽ شرڪ کان سواءِ ايترين ڌمڪيون اوهان کي ڪنهن ٻئي گناهہ لاءِ

نہ ملنديون. اڳ ۾ فرمايائين: ‘فَجَزَآؤُهٗ جَهَنَّمُ’ — ان جي سزا دوزخ آهي. وري فرمايائين: ”خَالِدًافِيْهَا“ — ان ۾ اهو هميشہ پيو هوندو. وري فرمايو ويو: ”وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهٗ“ ان تي الله جو ڏمر لهندو ۽ مٿس لعنت وسندي آهي ۽ ان تي بس نہ آهي، اڳتي فرمايائين: ”اَعَدَّ لَهٗ عَذَاباً عَظِيْمً“ - ۽ الله تعاليٰ قاتل لاءِ وڏو عذاب تيار ڪري رکيو آهي. ”عَذَاباً عَظِيْماً“ عربي ٻوليءَ جي قاعدن پٽاندڙ نڪره (اڻ سڃاتل) آهي. مطلب تہ اهڙو وڏو عذاب جنهن جو تعين نہ ٿو ڪري سگهجي ۽ جنهن کي بيان نٿو ڪري سگهجي.

هن ڳالهہ تي مسلمانن جي سڀني فڪري درسگاهن جو اتفاق آهي تہ جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن مسلمان کي ان جي ايمان ڪري قتل ڪري ٿو تہ اهو ڪفر آهي، پر ٻي صورت ۾ اهو گناهہ شرڪ کان پوءِ سڀني وڏن گناهن کان وڏي ۾ وڏو گناهہ آهي.مطلب تہ سڀني ڪبيره گناهن کان وڏو ڪبيره گناهہ — ان ڪري حديث شريف ۾ آيو آهي تہ قيامت جي ڏينهن سڀ کان اڳ ۾ خون جا معاملا فيصل ٿيندا ۽ حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو ارشاد آهي تہ هڪ مسلمان کي قتل ڪرڻ الله تعاليٰ وٽ ساري دنيا جي فنا ٿيڻ کان وڌيڪ سخت آهي. الله تعاليٰ شل سڀني ايمان وارن کي هن وڏي ڏوهہ کان بچائي!

سچي شاهدي

يَآاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا كُوْنُوْا قَوّٰمِيْنَ بِالْقِسْطِ شُهَدَآءَ لِلّٰهِ وَلَوْعَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ اَوِالْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِيْنَ ۚ

”اي ايمان وارؤ! انصاف تي چڱي طرح بيهندڙ ۽ الله لاءِ شاهدي ڏيندڙ بڻجو توڙي اها اوهان يا اوهان جي پيءَ ماءُ يا مائٽن جي خلاف ڇو نہ هجي.“ (النساءِ- 135)

عدل ۽ انصاف اسلام ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. عدل پاڻ الله تعاليٰ جي صفت ۽ ان جي نوانوي نالن مان هڪ نالو آهي. ان لاءِ قرآن ڪريم ۾ وري وري ايمان وارن کي عدل تي قائم رهڻ جو تاڪيد ڪيو ويو آهي.

عدل جو هٿ مان نڪري وڃڻ جون ٻہ ئي صورتون آهن: يا تہ ماڻهو ڪنهن جي دشمنيءَ ۾ حدن کان وڌي ويندو آهي يا دوستي ۽ مائٽي ڪري ناجائز رعايت ڪندو آهي. پر قرآت ۽ قرآن کي آڻيندڙ سڳوريءَ هستيءَ ﷺ دوستي ۽ دشمنيءَ جي معنيٰ کي ئي بدلائي ڇڏيو. فرمايائون: ”اَلْحُبُّ لِلّٰهِ وَ الْبُغْضُ لِلّٰهِ“ — الله لاءِ محبت ۽ الله لاءِ دشمني اوهان جي لاڳاپن جو بنياد هجڻ گهرجي. ان وقت بہ انصاف کان ڪم وٺو. جڏهن دشمنيءَ ڪري عقل جو ڏيو جذبات جي طوفانن ۾ وسامڻ وارو هجي، جڏهن

دوستي ۽ مائٽيءَ جي خيال کان عدل واري سڌي واٽ تي پير وري وري ترڪڻ لڳندا آهن. ۽ ان وقت بہ حق ۽ ديانت تي قائم رهو. عدل و انصاف جي معاملي ۾ شاهديءَ جو هڪ خاص مقام آهي. ان فرمايو: اوهان جي شاهدي رڳو ۽ رڳو خدا لاءِ هجڻ گهرجي. هميشہ سچي شاهدي ڏيو ۽ پوءِ اها اوهان جي مائٽن، اوهان جي ماءُ، پيءُ يا اوهان جي پنهنجي نفس جي خلاف ڇو نہ هجي. اسلام جي طبيعت شاهديءَ بابت ايتري نازڪ ۽ حساس آهي جو حضور نبي اڪرم ﷺ جن ڪوڙي شاهديءَ کي شرڪ جهڙي سڀ کان وڏي گناهہ سان گڏ ڳڻيو آهي. ڪوڙي شاهديءَ ۾ خدا جي نالي وٺڻ ۽ قرآن جي قسم کڻڻ جو تہ بيان ئي ڇا ڪجي؟ جيڪڏهن مسلمان قرآني تعليم تي عمل ڪرڻ شروع ڪن تہ انهن وٽ قسم کان سواءِ بہ غلط شاهدي ڏيڻ جو تصور نہ ٿو ڪري سگهجي.

الله تعاليٰ شال اسان کي عدل ۽ انصاف تي بيهڻ ۽ زندگيءَ جي هر معاملي ۾ سچي شاهدي ڏيڻ جي سگهہ عطا فرمائي. آمين.

عيب ڳولڻ

لَايُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَبِالسُّوْٓءِ مِنَ الْقَوْلِ اِلَّا مَنْ ظُلِمَ ۭ وَكَانَ اللّٰهُ سَمِيْعًا عَلِيْمًا ﴿١٤٨﴾

”الله دوست نہ ٿو رکي ڏاڍيان چوڻ بڇڙي ڳالهہ کي، مظلوم کان سواءِ. ۽ الله ٻڌندڙ ڄاڻندڙ آهي.“(النساءِ- آيت 148)

هن آيت سڳوريءَ کان اڳ وارو ڪلام جو سلسلو هيءُ آهي جو اڳ منافقن جو بيان هلي رهيو هو. حڪم هيءُ ڏنو وڃي ٿو تہ ڪنهن خاص ماڻهوءَ جي پويان پٺجي ان کي منافق نہ چيو وڃي، ڇو تہ الله تعاليٰ هن ڳالهہ کي پسند ئي نہ ٿو ڪري تہ ڪنهن جا عيب ڪڍيا وڃن يا ڪنهن جي بڇڙي ڳالهہ کي ان جي سامهون يا ان جي پرپٺ ڦهلايو وڃي. هن کان سواءِ جو ان ۾ ڪا ديني مصلحت يا ضرورت ان جي تقاضا ڪري، جيئن ڪو مظلوم هجي ۽ اهو پاڻ تي ٿيندڙ ظلم جي دانهن ڪرڻ تي مجبور ٿئي.

ڪنهن ماڻهوءَ جي برائي بيان ڪرڻ جون ٻہ صورتون هونديون آهن: هڪ هي تہ ان جي برائي اهڙي جاءِ تي بيان ڪئي وڃي جتي ٻين ماڻهن سان گڏ اهو پاڻ بہ موجود هجي ۽ ٻي صورت هي آهي تہ اهو پاڻ موجود نہ هجي، ان جي برائي ان جي پر پٺ بيان ڪئي وڃي. شريعت انهن ٻنهي صورتن کي حرام ۽ ناجائز بنايو آهي. عام طرح ماڻهو ڪنهن جا عيب ٻڌائڻ شروع ڪندا آهن تہ چوندا آهن تہ اها ڳالهہ ايتري يقيني آهي جو آءٌ ان متعلق ان شخص جي سامهون بہ چوڻ لاءِ تيار آهيان — ايتري

ڳالھ چوڻ سان اھو حرام حلال نہ ٿو ٿئي. شريعت جنھن شيءَ کي ڳلا سڏي وڏو گناھ ٺھرايو آھي، اھو اھوئي تہ آھي جو ڪنھن ماڻھوءَ ۾ برابر ڪو عيب يا خرابي ھجي ۽ ان جي پر پٺ ان کي بيان ڪيو وڃي. جيڪڏھن ڪنھن ۾ اھا برائي موجود ئي نہ ھجي تہ جنھن کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ اھا ڳلا نہ پر بھتان آھي ۽ شريعت جي قانون ۾ ان لاءِ باقاعدي سزا مقرر آھي.

اھا ڳلا الله تعاليٰ کي ڪيتري ناپسند آھي؟ ان جو اندازو ھن مان لڳايو تہ قرآن حڪيم ان عمل کي مئل ڀاءُ جو گوشت کائڻ سڏيو آھي ۽ حضور نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو آھي تہ اھو گناھ شرڪ کان بہ وڌيڪ خراب آھي. ڇو تہ شرڪ توبھ کان پوءِ معاف ڪيو ويندو آھي، پر ڳلا جو گناھ ايستائين معاف نہ ٿو ٿئي جيستائين پاڻ ان شخص کي راضي نہ ڪيو وڃي جنھن جي ڳلا ڪئي وئي.

واعدي جي پابندي

يَآاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَوْفُوْا بِالْعُقُوْدِ ۥ

”اي ايمان وارؤ! پنھنجن واعدن کي پورو ڪريو.“ (سوره المائده آيت 1)

عقد عربي زبان ۾ ڳنڍ کي چوندا آھن. جڏھن ڪو واعدو ڪيو ويندو آھي تہ ڄڻ ڳنڍ ٻڌي ويندي آھي ۽ ان جو کُلڻ ان صورت ۾ ممڪن آھي، جڏھن ان واعدي کي پورو ڪيو وڃي. ھن پاڪ آيت ۾ اھو ئي حڪم ڏنو ويو آھي تہ اي ايمان وارؤ! پنھنجن واعدن کي پورو ڪريو. پوءِ اھو واعدو اوھان پنھنجي خالق سان ڪيو ھجي يا مخلوق سان.

اسان وٽ عام طرح عھد کي قول ۽ قرار جي معنيٰ ۾ ورتو ويندو آھي، ھوڏانھن ان جو دائرو تمام وسيع آھي. اھو عبادات، معاملات ۽ اخلاق ۽ معاشرت جي انھن سڀني صورتن تي شامل آھي جن جي پابندي عقل ۽ شريعت يا قانون جي خيال کان ھر انسان تي واجب آھي. ڪنھن جي امانت کي وقت تي ادا ڪرڻ، معاملي ۽ ڪاروبار جي خيال کان ھڪ واعدو آھي. اھڙيءَ طرح قانوني طور يا رواجي طرح جيڪا تور يا ماپ مقرر ٿئي، اھا بہ حقيقت ۾ واپاريءَ ۽ خريدار جي وچ ۾ ھڪ واعدو آھي جنھن جي پابندي ٻنھي تي لازم آھي. ھن مان معلوم ٿيو تہ واعدي لاءِ زباني قول ۽ قرار جي ضرورت نہ آھي. پر سوسائٽي ۽ سماج جون سڀ مشھور ۽ مڃيل ڳالھيون پنھنجو پاڻ عھد (واعدي) جي تعريف ۾ اچي وڃن ٿيون.

وعدي جا ٽي قسم آھن:

پھريون واعدو اھو آھي جو انسانن ازل واري ڏينھن ۾ پنھنجي رب سان ڪيو

ھو. ان پڇيو ھو. ”اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ“ ڇا مان اوھان جو رب نہ آھيان؟ سڀني جواب ڏنو ھو- بليٰ – ھائو تون ئي اسان جو رب آھين.

ٻيون واعدو اھو آھي جو قسم کڻي يا قسم کان سواءِ ڪو قول ۽ قرار ڪيو وڃي. ٽيون واعدو اھو آھي جو فطري طور، پر ھڪ ٻئي تي الڳ الڳ حق رکندڙ ماڻھن جي وچ تي پنھنجو پاڻ ٻيٺل آھي.

انھن سڀني واعدن کي پورو ڪرڻ ھر ھڪ مؤمن ۽ مسلمان جو شرعي فرض آھي. ايستائين جو حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو ارشاد آھي: ”جنھن ۾ واعدي (جو خيال) نہ آھي ان ۾ دين نہ آھي.“

ھو ان کي اھميت ڏئي ٿو تہ ”جو ڪجھ چيو وڃي ٿو اھو ڇا آھي“؟ سيدنا علي مرتضيٰ رضہ جي بي تعصبي ۽ فراخ دليءَ جي اھا انتھا آھي جو قرآن حڪيم، پاڻ نبي اڪرم ﷺ جن جي زبان مبارڪ کان سندن دور جي يھودين ۽ نصارن کي چوايو تہ ”يٰٓا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰي كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ“ – اچو! اسان، اوھان سڀ ان ڳالھ تي ھڪ ٿي وڃون جيڪا اسان ۽ اوھان جي وچ تي ڳڏيل حيثيت رکي ٿي.

ھن مان معلوم ٿيو تہ عالمي، بين الملي ۽ بين الاقوامي معاھدن کان وٺي پنھنجي انفرادي ۽ اجتماعي زندگي جي مختلف دائرن ۽ حدن تائين مؤمنن لاءِ تعاون (مدد ڪرڻ) يا عدم تعاون (باھمي مدد نہ ڪرڻ) جو اصل بنياد چڱائي يا برائي، يا خير ۽ شر تي آھي. ھو پنھنجي سر ڪنھن جو بہ مخالف نہ آھي. چڱي ڳالھ جيڪو بہ پيش ڪندو، مسلمان ان جو ساٿ ڏيندا ۽ بڇڙي ڳالھ جنھن کان بہ پڌري ٿيندي آھي ان معاملي ۾ ان جي امداد کان ھٿ روڪي ڇڏيندا.

ھڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ جو بنياد

وَتَعَاوَنُوْا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى ۠ وَلَا تَعَاوَنُوْا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ

”نيڪي ۽ پرھيزگاريءَ جي ڪمن ۾ ھڪ ٻئي جي مدد ڪندا رھو ۽ گناھ ۽ زيادتيءَ ۾ ھڪ ٻئي جي مدد نہ ڪريو.“ (سوره المائده- آيت 2)

قرآني آيت جو ھيءُ ڀاڱو ڏسڻ ۾ تمام ننڍو آھي پر معنيٰ جي خيال کان ھن ۾ دين متين (مضبوط) جو سارو روح اچي ويو آھي. مدد ڪنھن جي ڪئي وڃي ۽ ڪنھن جي نہ ڪئي وڃي، انفرادي ۽ قومي زندگيءَ ۾ ساٿ ڏيڻ ۽ نہ ڏيڻ جي سلسلي ۾ رھنمائي ڪندڙ اصول ڇا ھجي ۽ سياست ۾ اقتدار وارن سان اختلاف ڪھڙن معاملن ۾ ڪيو وڃي؟ ھنن سڀني ڳالھين تي ھن آيت مان چڱي روشني پئي ٿي.

اڄ جي سڌريل ۽ روشن خيال دنيا ۾ پنھنجي قوم ۽ پنھنجي پارٽي، حق ۽ باطل

جي پرک لاءِ ڪسوٽي آهي. هڪ فرد ان خيال جي تائيد ڪندو جيڪو ان جي قوم ۽ ان جي جماعت جو آهي. ان ۾ اهو نہ ڏٺو ويندو تہ اهو ظلم تي ٻڌل آهي يا عدل تي. پر اسلام ان جي ابتڙ هڪ ٻي سوچ جي تعليم ڏئي ٿو. ان وٽ نيڪي يا چڱائي جي ڪمن ۾ پنهنجي پارٽي بلڪ پنهنجي قوم جي سطح کان بلند ٿي هر هڪ سان مدد جو هٿ ڊگهيڙڻ گهرجي ۽ گناهہ ۽ زيادتيءَ جي ڪمن ۾ ڪنهن جو بہ ساٿ نہ ڏيڻ گهرجي. توڙي ان جو ڪندڙ پنهنجو ئي دوست، مائٽ ۽ هم خيال ڇو نہ هجي، هو ان کي اهميت نہ ٿو ڏئي تہ ڇوڻ وارو ڪير آهي.

زندگيءَ جو ڪامل قانون

اَلۡیَوۡمَ اَکۡمَلۡتُ لَکُمۡ دِیۡنَکُمۡ وَاَتۡمَمۡتُ عَلَیۡکُمۡ نِعۡمَتِیۡ وَرَضِیۡتُ لَکُمُ الۡاِسۡلَامَ دِیۡنًا

”اڄ مون اوهان لاءِ دين کي ڪامل ڪيو ۽ اوهان تي پنهنجي نعمت پوري ڪئي ۽ اوهان لاءِ اسلام کي دين ڪري پسند ڪيو.“ (سوره المائده- آيت 3)

هيءَ پاڪ آيت قرآن حڪيم جي هڪ مشهور آيت آهي. هن آيت جي نازل ٿيڻ کان پوءِ ٺيڪ ٻن مهينن ۽ ايڪيهن ڏينهن گذرڻ تي حضور نبي اڪرم ﷺ جن رحلت فرمائي ويا. حقيقت ۾ هن آيت اندر سندن وصال جي سڏ ڏني وئي هئي، اهو ئي ڪارڻ آهي تہ جڏهن هيءَ ٻڌائي وئي تہ نبوت جا ڪي رازدان روئڻ لڳا. پڇيو ويو تہ هي خوشيءَ جو موقعو آهي جو ان ۾ دين جي ڪامل هجڻ جي خوش خبري ٻڌائي وئي آهي، پوءِ هي روئڻ ڇا جو؟ انهن فرمايو تہ جڏهن دين ڪامل ٿي ويو تہ معلوم ٿيو تہ خدا جي رسول جو ڪم پورو ٿيو ۽ هاڻي اهي وڌيڪ مدت تائين اسان وٽ موجود نہ رهندا.

هن رباني ارشاد ۾ دين جي مڪمل ٿيڻ جي خوشخبري ٻڌائي وئي آهي ۽ انهيءَ کي الله تعاليٰ نعمت کي پورو ڪرڻ سڏيو آهي. جيستائين خدا وندي دين جو لاڳاپو آهي اهو تہ پهرين انسان کان دنيا ۾ موجود رهيو. پر هر دؤر ۾، هر ملڪ ۾، هر قبيلي ۾ ان جا احڪام بدلبا رهيا. جيئن انسان شروع ۾ ٻار هوندو آهي تہ ڪير پيئندو آهي، ڏند ڪيندو آهي ۽ بانبڙا ڏئي هلندو آهي تہ ان جي خوراڪ ۾ ڪجهہ تبديلي ايندي آهي، وري ڇوڪراٽي وهي ۾ اچي ان جون گهرجون بدلجي وينديون آهن، ايستائين جو جوان ٿيندو آهي ۽ ان جي عمر جون گهرجون ۽ مطالبا بہ جوانيءَ تي اچي ويندا آهن. نوع انسانيءَ جو بہ اهوئي حال هو، اهو شروع کان ٽڪرن ۽ قبيلن ۾ وراهيل هو، اهو ذهني ۽ مادي خيال کان ان جي ٻالڪپڻي جو زمانو هو، ان جون گهرجون ڪجهہ ٻيون هيون. نبي ۽ رسول آيا پر پنهنجي پنهنجي دور پنهنجي پنهنجي

قوم لاءِ آيا، ايستائين جو ٻنهي جهانن جي سردار جي رسالت جو زمانو اچي ويو، انهيءَ زماني کان انساني وحدت شروع ٿئي ٿي. اتان کان ڇڻ تہ انسانيت جي شباب (جوانيءَ) جو جهان شروع ٿئي ٿو، ملڪ ملڪ، قبيلو قبيلو هڪ ٻئي سان ڳنڍجي ٿو. اچ وڃ جا ذريعا پيد اٿيڻ لڳا، انساني ذهن ارتقاء جي نڪتي تي پهچي ويو. اهو وقت هو جو دين کي مڪمل ۽ عالمگير قرار ڏنو ويو. انساني زندگيءَ جي ڇوٽڪاري ۽ سڌاري لاءِ اهڙا بنيادي اصول ڏنا ويا جو قيامت تائين ان جي رهنمائي لاءِ ڪافي هجن ۽ نوان نوان مسئلا ان جي روشنيءَ ۾ حل ڪري سگهجن. اهائي دين جي تڪميل آهي ۽ اهو ئي اتمام نعمت (نعمت کي پورو ڪرڻ) آهي. ان کان پوءِ هاڻي نہ ڪنهن نبيءَ جي ضرورت آهي، نہ اسلام کان سواءِ ڪنهن ٻئي دين جي. مولانا محمد علي جوهر ڇا ڇڱو چيو آهي:

جب اپنی پوری جوانی پہ آگئی دنیا،
تو زندگی کی لیے آخری نظام آیا.

ايمان ۽ عمل

وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِيۡنَ اٰمَنُوۡا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ ۙ لَهُمۡ مَّغۡفِرَةٌ وَّاَجۡرٌ عَظِيۡمٌ ﴿۹﴾

”جن ايمان آندو ۽ ڇڱا ڪم ڪندا رهيا، الله انهن سان واعدو ڪيو آهي تہ انهن لاءِ بخشش ۽ وڏو اجر آهي.“ (سوره المائده آيت 9)

اسلام ۾ ايمان ۽ عمل جو وڏو اونهون لاڳاپو آهي. هڪ کي جي وڻ ڄاتو وڃي تہ ٻيو ان جو ميوو آهي. هڪ کي جيڪڏهن گل خيال ڪندؤ تہ ٻيو ان جي خوشبو آهي ۽ هڪ جيڪڏهن بدن وانگر آهي تہ ٻيو ان لاءِ روح جي حيثيت رکي ٿو. پوري قرآن حڪيم کي ڏسي وٺو. ايمان ۽ ڇڱي عمل جو بيان اوهان کي گڏ ملندو. الله تعاليٰ جيترا واعدا ڪيا آهن اهي ٻنهيءَ سان گڏ ٻڌل آهن، نہ رڳو ايمان ان وٽ مطلوب آهي نہ رڳو عمل. جيڪڏهن عمل ايمان کان سواءِ آهي تہ ڪفر ۽ نفاق آهي ۽ جيڪڏهن ايمان عمل کان سواءِ آهي تہ اها گناهہ جي حالت آهي. اهو ٿي نہ ٿو سگهي تہ دل جي زمين ۾ ايمان جو ٻج پوکيو وڃي ۽ اهو عمل جا پن ۽ ميوا نہ آڻي ۽ عمل، ايمان کان سواءِ ڪو ميوي وارو وڻ هجي ۽ ان جا ڪنڊا حياتيءَ جي دامن کي ليڙون ليڙون نہ ڪن.

هن آيت سڳوريءَ کي ڏسي وٺو. هن ۾ بہ قرآن جي خاص اسلوب پٽاندڙ ايمان ۽ عمل صالح ٻنهي کي هڪ هنڌ گڏ ذڪر ڪيو ويو آهي. فرمايائين تہ جيڪي ماڻهو ايمان آڻيندا ۽ ڇڱا ڪم ڪندا الله تعاليٰ انهن سان واعدو ڪيو آهي تہ هو انهن کي

بخشش سان نوازيندو. سندن ننڍين ننڍين غلطين کي معاف ڪندو ۽ دنيا ۽ آخرت ٻنهي جاين تي ڪين انهن جي عملن جو چڱو بدلو عطا فرمائيندو. هي الله تعاليٰ جو خاص ڪرم آهي جو ان پنهنجي انعام لاءِ واعدي جو لفظ استعمال ڪيو آهي. هن ۾ خاص زور موجود آهي. مطلب هي آهي ته سج اوڀر جي بجاءِ اولهه کان نڪري سگهي ٿو پر هي نه ٿي سگهندو ته الله تعاليٰ جو واعدو ٽري وڃي. اهو هر حالت ۾ پورو ٿي رهندو.

ضرورت هي آهي ته هن ارشاد ربانيءَ جي روشنيءَ ۾ اسان انفرادي ۽ اجتماعي حيثيتن سان پنهنجو جائزو وٺون ۽ ڪوشش ڪريون ته جتي ايمان جي نعمت جي ارزاني آهي اتي چڱي عمل جي دولت کان به مالا مال هجون، ڇو ته جيئن ڇڙي عمل سان دنيا ته ملندي آهي، آخرت نه ملندي آهي، اهڙي طرح ڇڙي ايمان سان ڪنهن نه ڪنهن درجي ۾ عاقبت ته سنواربي آهي، باقي دنيا نه سينگارجي سگهندي.

عدل ۽ انصاف

وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ ۭ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِيْنَ ﴿۴۲﴾

”۽ جيڪڏهن تون فيصلو ڪرين ته انهن جي وچ ۾ عدل سان فيصلو ڪر، بيشڪ الله عدل ڪرڻ وارن کي دوست رکي ٿو.“ (سوره المائده آيت 42)

عربي ۾ انصاف جي معنيٰ ڪنهن شيءِ کي ٻن برابر ڀاڱن ۾ ائين ورهائڻ آهي جو ان ۾ ڪجهه به گهٽ، وڌائي نه هجي. علم اخلاق جي لحاظ کان ان جي معنيٰ هيءَ آهي جو قول هجي يا فعل، زندگيءَ جي هر معاملي ۾ اهڙو رويو اختيار ڪرڻ گهرجي جنهن ۾ سچائيءَ جي تارازي ڪنهن به پاسي نه جهڪي. ٻنهي جهانن جي سردار ﷺ جن جو ارشاد آهي: ”تَخَلَّقُوْا بِاَخْلَاقِ اللّٰهِ“ — پاڻ ۾ الله تعاليٰ جا اخلاق پيدا ڪريو. ۽ الله تعاليٰ جو اخلاق هي آهي ته ”وَاللّٰهُ يَقْضِيْ بِالْحَقِّ“- ۽ الله حق سان فيصلو ڪندو آهي. ڄڻ ته ”عملي عدل“ ان جي خاص صفت آهي. ”وَاللّٰهُ يَقُوْلُ الْحَقَّ“- ۽ الله حق ڳالهه چوندو آهي. ڄڻ ”قولي عدل“ ان جي اخلاق جي هڪ مکيه خصوصيت آهي. تڏهن ڪامل مؤمن اهو ٿيو جو عملي عدل ۽ قولي عدل ٻنهي خاصيتن جو ڪٺندڙ ۽ جامع هجي.

اسلام عدل ۽ انصاف جو جيڪو حڪم ڪيو آهي اهو اخلاق، معاشرت ۽ سياست جي هر گوشي کي گهيرو ڪندڙ آهي. مطلب ته زندگيءَ جي ڪا به شاخ اهڙي نه آهي جنهن تي اسلام جي هي تعليم جاري نه هجي. يتيمن جي باري ۾ تاڪيد ڪيائين ته انهن جي معاملي ۾ انصاف ڪريو، گهرو زندگيءَ ۾ هي اصول ڏنائين ته اوهان کي هن ڳالهه جو ڊپ هجي جو اوهان انصاف نه ڪري سگهندؤ ته هڪ ئي نڪاح ڪريو. ڏي وٺ بابت هدايت فرمايائين ته ماپ، تور ۾ گهٽتائي نه ڪريو. عدالتي معاملن ۾ شاهديءَ جي وڏي اهميت آهي. هن سلسلي ۾ ارشاد ٿيو ته ڪوڙي شاهديءَ کان بچو! جو اها شرڪ وانگر وڏو گناهه آهي. مسلمان پاڻ ۾ وڙهي پون ته فرمايائين انهن ۾ صلح ڪرايو. فرمايائين: عدالت جي ڪرسيءَ تي ويهو ته ڪنهن جي مائٽيءَ جو خيال نه ڪريو، نه پنهنجي ذاتي دشمنيءَ کي عدل ۽ انصاف جي واٽ ۾ رڪاوٽ بڻجڻ ڏيو. ۽ هن ڳالهه کي خيال ۾ رکو ته الله تعاليٰ ظلم ۽ زيادتي ڪرڻ وارن سان نفرت ڪندو آهي ۽ عدل و انصاف ڪرڻ وارن سان محبت.

ٻانگ

وَاِذَا نَادَيْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوْهَا هُزُوًا وَّلَعِبًا ۭ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَعْقِلُوْنَ ﴿۵۸﴾

”۽ جڏهن اوهان نماز لاءِ سڏيو ٿا ته هي ماڻهو ان کي ڀوڳ ۽ راند بنائين ٿا، اهو هن ڪري آهي جو اهي ماڻهو عقل کان بنهه ڪم نه ٿا وٺن.“ (المائده آيت 58)

اسلام ۾ جماعت سان گڏ نماز جو باقاعده نظام هجرت نبويءَ کان پوءِ مدينة الرسول ۾ قائم ٿيو. ان وقت ايمان وارن کي نماز ڏانهن سڏڻ جو ڪو به خاص طريقو نه هو. جهان جي سردار، صحابه ڪرام رضه جي صلاح سان ٻانگ جو موجوده طريقو اختيار ڪيو ۽ مديني جي فضا اذان جي آواز سان گونجڻ لڳي. ٻئي پاسي منافقن ۽ مخالفن تي هن جو رد عمل اهو ٿيو جو اهي هن جي وڏي مقبوليت کان بيقرار ٿي ويا ۽ انهن اهو معمول بنايو جو هوڏانهن ٻانگ شروع ٿي ته هيڏانهن انهن کل، ڀوڳ شروع ڪري ڇڏي ته جيئن اهو ڀلائي ۽ ڪاميابيءَ جو سڏ ماڻهن جي دلين تي پنهنجو اثر نه ڇڏي.

ٻانگ اسلام جي امتيازي خصوصيتن مان آهي، پهريون ته ڪو مذهب اهڙو نه آهي جنهن ۾ روزانو پنج ڀيرا ته پري رهيا، پر هڪ ڀيرو به اجتماعي طور عبادت ڪرڻ جو دستور هجي ۽ جيڪڏهن ڪنهن مهل عبادت جي رسمن کي پوري ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي سڏڻ جي ضرورت آڏو به اچي ته ان لاءِ گهنڊ يا ناقوس وڄايو ويندو آهي. هي شرف رڳو اسلام سان خاص آهي ته ان عبادت جي اعلان لاءِ جيڪو طريقو اختيار ڪيو اهو عبادت جو ذريعو نه، پر پنهنجي جاءِ تي عبادت آهي. اهو به اسلام جو جيئرو جاڳندو معجزو آهي جو چوڏهن سؤ سال اڳ حضرت بلال حبشيءَ رضه جي زبان مان جيڪي ڪلما ادا ٿيا هئا، اوڀر ۽ اولهه کان اڄ به انهن جو بلند آواز ٻڌڻ ۾ پيو اچي ۽ هن ڌرتيءَ جي گول تي مشڪل سان ڪو اهڙو وقت لنگهندو هوندو، جڏهن وقتن جي اختلاف ڪري ڪنهن نه ڪنهن جاءِ کان آذان جو آواز بلند نه ٿيندو هجي.

هڪ انگريز مفڪر کي هن تي حيرت ٿي ته هي ڇا آهي؟ سڪندر روميءَ جهڙو عظيم شهنشاهه ۽ سپهه سالار مري ويو پر حضرت بلال حبشي اڄ به زنده جاويد آهي.

قرآن چيو ته هي ظالم هن پاڪيزه سڏ تي به ٺوڪون ڪن ٿا ۽ ان جو سبب هي آهي ته اهي ماڻهو عقل کان ڪم نه ٿا وٺن. عقل گهري ٿو ته ٻانگ جو آواز ٻڌي هن سڏ جي عزت ڪئي وڃي ۽ ان تي لبيڪ چوندي هڪ خدا جي آڏو غرور جي سر کي جهڪايو وڃي.

فرد ۽ معاشرو

كَانُوْا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُّنْكَرٍ فَعَلُوْهُ ؕ لَبِئْسَ مَا كَانُوْا يَفْعَلُوْنَ ﴿۷۹﴾

”جيڪا بڇڙائي انهن اختيار ڪئي هئي ان کان هڪ ٻئي کي منع نه ڪندا هئا. ڪهڙو بڇڙو هو جو اهي ڪندا هئا!“ (سوره المائده- آيت 79)

قرآن حڪيم ۾ هن آيت کان اڳ اهو بيان هلندو اچي ٿو ته الله تعاليٰ يهودين جي قوم تي عذاب ڇو نازل ڪيو. هاڻي هن آيت ۾ هڪ ڏوهه هن قوم جو هي ٻڌايو ويو آهي ته اهي ماڻهو پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي بڇڙائين کان نه روڪيندا هئا. سندن سامهون بڇڙائي ٿيندي رهندي هئي ۽ اهي ان کي روڪڻ جي ڪوشش نه ڪندا هئا.

هن رباني ارشاد مان معلوم ٿيو ته الله تعاليٰ وٽ اهو ڪافي نه آهي ته ماڻهو پاڻ نيڪ ٿي وڃي. ان لاءِ اهو به ضروري آهي ته هو پنهنجي آس پاس ۾ نيڪيءَ جي پرچار به ڪري. جيڪڏهن هڪ ماڻهو معاشري ۾ ڦهليل ڪنهن خرابيءَ کي دور ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪندو ته ان جو هي نتيجو نڪرندو جو ان کي به ان خرابيءَ جو نتيجو ڀوڳڻو پوندو. جهان جي سردار ﷺ هن ڳالهه کي هڪ مثال جي رنگ ۾ بيان فرمايو آهي ته: ”هڪ فرد ۽ معاشري جو مثال ائين آهي جيئن هڪ ٻن منزلن واري ٻيڙي درياءَ ۾ وڃي رهي هجي. پيئڻ جو پاڻي مٿئين منزل ۾ هجي ۽ هيٺ وارن ماڻهن کي پاڻي ڪڍڻ لاءِ مٿي وڃڻو پوي ٿو. هن ڳالهه کان تنگ اچي هيٺيان ماڻهو اهو سوچين ته ڇو نه اسين ٻيڙيءَ جي تري ۾ سوراخ ڪيون. ان سان ٻيڙيءَ ۾ پاڻي ايندو ۽ اسان هن مقصد لاءِ مٿي وڃڻ جي تڪليف کان بچي پونداسون. آنحضرت ﷺ جن فرمايو ته جيڪڏهن مٿئين منزل وارا ماڻهو انهن کي هن حرڪت کان روڪڻ جي ڪوشش نه ڪندا ته نتيجو هي نڪرندو ته ٻيڙي ۾ پاڻي ڀرجي ايندو ۽ هيٺئين منزل وارن سان گڏو گڏ مٿيان به درياءَ ۾ ٻڏي ويندا.“

هن مثال ڏيڻ سان حضور نبي اڪرم ﷺ جن وڏي دلنشين انداز ۾ فرد ۽ معاشري جي لاڳاپي کي واضح ڪيو. ان جي روشني ۾ اسان جو فرض آهي ته اسان

پاڻ کي سڌارڻ سان گڏوگڏ معاشري کي درست ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. پاڻ به نيڪ ٿيون، ٻين کي به نيڪ بڻايون ۽ گڏجي هن ٻيڙيءَ کي صحيح سالم رکون جنهن جي سلامتي حقيقت ۾ اسان جي پنهنجي سلامتي آهي.

قرآن جو انقلاب پيدا ڪندڙ اثر

وَاِذَا سَمِعُوْا مَآ اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُوْلِ تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ تَفِيْضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوْا مِنَ الْحَقِّ ۚ يَقُوْلُوْنَ رَبَّنَآ اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشّٰهِدِيْنَ ﴿۸۳﴾

”۽ جڏهن اهي ان ڪلام کي ٻڌندا آهن جو پيغمبر تي لٿو ويو آهي ته تون انهن جي اکين کي ڏسندين جو اهي ڳوڙها ڳاڙي رهيون آهن، هن ڪري جو انهن حق کي سڃاتو آهي. چون ٿا ته اي اسان جا پالڻهار! اسان ايمان آندو پوءِ اسان کي تصديق ڪندڙن مان لک!“ (سوره المائده- 83)

قرآن حڪيم جو انقلاب پيدا ڪرڻ هڪ مڃيل حقيقت آهي، جيڪي ان جي آيتن جي مفهوم کي سمجهندا آهن، انهن جي ته ڳالهه ئي ٻي آهي. پر جيڪي نه ٿا سمجهن سي به ان جي تلاوت ٻڌي ميڻ ٿي پوندا آهن. ۽ اسلام جي تاريخ اهڙن ڪيترن واقعن سان ڀريل آهي، جڏهن رڳو تلاوت ٻڌندي ئي وڏن وڏن مخالفن جي دنيا ئي ٻي ٿي وئي. حضرت عمر فاروق ؓ جو واقعو مشهور آهي جو ڀيڻ کان قرآن ٻڌائين ته ڪٿي هي جو هو قتل جي ارادي سان نڪتو ۽ ڪٿي هي جو حضرت مصطفيٰ ﷺ جن جي غلامن ۾ شامل ٿي ويو. علامه اقبال مرحوم هن واقعي ڏانهن اشارو ڪندي مسلمان خاتون (عورت) سان هيئن خطاب ڪيو آهي:

تو می دانی که سوز قرأت تو
دگرگون کرد تقدیر عمر رضه را

هن آيت پاڪ ۾ به ڪلام الله جي هن اثر انگيزيءَ جو بيان ڪيو ويو آهي. فرمايائين ته اي پيغمبر! حق کي سڃاڻن وارن جي نشاني هي آهي ته اهي قرآن پاڪ ٻڌندا آهن ته سندن اکين مان ڳوڙها وهندا آهن. مفسرين ڪرام جو چوڻ آهي ته هن ۾ حبش جي بادشاهه نجاشي ۽ ان جي درٻارين ڏانهن اشارو آهي. جڏهن حضرت جعفر طيار رضه جي اڳواڻي هيٺ مهاجرن جو پهريون قافلو اتي پهتو آهي ته بادشاهه قرآن جي پڙهڻ لاءِ چيو، تڏهن حضرت جعفر طيار رضه سورة مريم جي تلاوت شروع ڪئي. حالت هي هئي جو هو قرآن پڙهي رهيو هو ۽ حبش جي بادشاهه جي اکين مان ڳوڙها جاري هئا، جهان جي سردار ﷺ جن سندس پرپٺ ايمان جي اها عزت ڪئي جو جڏهن ان جي وفات جي خبر ٻڌي ته ان لاءِ پرپٺ جنازي جي نماز پڙهي.

آيت جو خلاصو هيءُ آهي تہ جيڪي ماڻهو حق جي سڃاڻ پرائيندا آهن تہ انهن جي دل نرم ٿيندي آهي. ۽ حق جي هن معرفت جي نتيجي ۾ جڏهن اهي خدا جو ڪلام ٻڌندا آهن تہ انهن جي اکين مان ڳوڙهن جي برسات شروع ٿيندي آهي ۽ اهي بي اختيار پڪاريندا آهن تہ اي پالڻهار اسان جا! اسان توتي ايمان آندو، اسان جو نالو بہ پنهنجي رسول جي تصديق ڪرڻ وارن ۾ شمار فرماءِ!

شراب ۽ جوا

اِنَّمَا يُرِيْدُ الشَّيْطٰنُ اَنْ يُّوْقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَآءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ ۚ فَهَلْ اَنْتُمْ مُّنْتَهُوْنَ ﴿۹۱﴾

”شيطان رڳو اهو گهري ٿو تہ اوهان جي پاڻ ۾ دشمني ۽ ڪينو وجهي شراب ۽ جوا جي ذريعي سان، ۽ اوهان کي الله جي ياد ۽ نماز کان روڪي. ڇا پوءِ اوهين (ان کان) هاڻي روڪجي پوندؤ؟!“ (سوره المائده- آيت 91)

شراب ۽ جوا جا نقصان پڌرا آهن. قرآن حڪيم هتي انهن بڇڙين عادتن جي ڪن مکيہ نقصانن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن مان هڪ دنيوي آهي ٻيو ديني. ديني نقصان اهو ٻڌايو ويو تہ ان جي ڪري جهيڙو جهٽو ٿيندو، شر ۽ شرارت جو ٻج پوکبو ۽ اها اهڙي ڳالهہ آهي جنهن تي روز جا واقعا عادل شاهد آهن. جوا بازي ۽ شراب نوشيءَ ڪري گارگند، مٿو ڦيڄڻ ۽ اٽڪي پوڻ جا مثال هر قدم تي ملندا آهن ۽ هي بہ لعنتون اهڙيون آهن جو انهن ۾ ڦاسڻ کان پوءِ نہ تہ پنهنجي غيرت ۽ ناموس جو خيال رهندو آهي ۽ نہ ٻين جي عزت جو خيال.

قرآن حڪيم ان جو ٻيو نقصان هي ٻڌايو تہ ان ڪري انسان خدا جي ياد ۽ نماز کان غافل ٿي ويندو آهي. خدا جي ياد جو لاڳاپو دل سان آهي ۽ نماز جو عضون جي تابعداريءَ سان. مطلب اهو ٿيو تہ اهڙا ماڻهو نہ تہ ظاهر ۾ شريعت جا پابند رهندا آهن ۽ نہ اندر ۾ پنهنجي پيڙا ڪرڻ واري جو خيال رهندو آهي. ۽ شراب جي روحاني نتيجن ۾ اثر جي تہ اها حالت آهي جو رسول الله ﷺ جن جي هڪ ارشاد مطابق شراب پيئڻ کان پوءِ ماڻهوءَ جي چاليهن ڏينهن جون نمازون قبول نہ ٿينديون آهن.

هنن ٻن بنيادي، روحاني ۽ مادي نقصانن جي بيان ڪرڻ کان پوءِ سوال ڪيو ويو: ’فَهَلْ اَنْتُمْ مُّنْتَهُوْنَ‘ — ڇا هاڻي روڪجي پوندؤ يا اڃا ڪجهہ رهيل آهي. مفسر ابن جرير لکي ٿو تہ جڏهن هي آيت نازل ٿي تہ رسالت جي زماني ۾ ايمان وارن اعلان ڪيو تہ اي اسان جا پالڻهار! اسان روڪجي پياسين ۽ هن جو اهو اثر ٿيو جو جنهن بہ شراب جي حرام هجڻ جو اعلان ٻڌو ان شراب جي مٽن کي ڀڃي ڇڏيو. ان ڏينهن

مديني جي ڳلين ۾ شراب ائين وهي رهيو هو جيئن برسات جو پاڻي ڳلين ۾ وهندو آهي. هي هو قرآن ۽ قرآن آڻڻ واري جي تعليم جو معجزو جو جيڪي ماڻهو پاڻ شراب ۽ جوا جا عادي هئا، اهي ئي ان جي روڪڻ جي دعوت ڏيڻ لڳا. اڪبر الهہ آبادي ڪهڙو نہ چڱو چيو آهي:

خود نہ تھے جو راہ پر اوروں کے ہادی بن گئے
کیا نظر تھی جس نے مردوں کو مسیحا کر دیا

مرڻ کان پوءِ

وَقَالُوْٓا اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوْثِيْنَ ﴿۲۹﴾

”۽ انهن چيو تہ زندگي تہ رڳو اسان جي هن دنيا جي زندگي آهي ۽ اسان جيئرا ٿي اٿڻ وارا نہ آهيون.“ (الانعام آيت 29)

اسلام جن حقيقتن تي ايمان آڻڻ جي دعوت ڏئي ٿو انهن مان هڪ بنيادي حقيقت آخرت جو عقيدو آهي. مطلب تہ هن دنيا کان پوءِ هڪ ٻي دنيا آهي جنهن ۾ هميشہ رهڻو آهي. هي دنيا تہ حقيقت ۾ امتحان ۽ آزمائش جي جاءِ آهي. هتي هڪ خاص وقت تائين انسان کي رکيو ويو آهي. هڪ ڏينهن ايندو جو دنيا ختم ٿي ويندي ۽ مرڻ کان پوءِ سڀ ماڻهو وري جيئرا ڪيا ويندا ۽ انهن مان هڪ هڪ کي پنهنجي رب جي آڏو آندو ويندو ۽ جنهن جيڪو عمل ڪيو آهي ان جي مطابق ان کي بدلو ڏنو ويندو.

جڏهن اها حقيقت ٻڌائي وئي تہ ڪيترا ماڻهو هئا جو ان جي مڃڻ کان انڪار ڪندا هئا. ۽ اڄ بہ ڪيترا ماڻهو آهن جو اڃا هن شڪ شبهي ۾ ڦاٿل آهن، انهن جي سمجهہ ۾ هيءَ ڳالهہ نہ ٿي اچي تہ اسان مرڻ کان پوءِ ڪيئن جيئرا ٿينداسين. هوڏانهن علوم جي ترقي ۽ موجوده سائنسز جي واڌاري هن حقيقت کي سمجهڻ ۾ وڏيون آسانيون پيدا ڪيون آهن. اسان ڄاڻون ٿا تہ انسان جو جسم ڪن خاص جزن مان گڏجي ٺهيو آهي جنهن جي مجموعہ ايڪائي کي ”خليہ“ يا ”سيل“ چئجي ٿو. هڪ انساني جسم اٽڪل روءِ 26 پدم سيلز مان وجود ۾ آيو آهي. اهي ڄڻ بي انتها ننڍيون ننڍيون سرون آهن، جن سان جسم جي عمارت ٺهندي آهي. سائنس ٻڌائي ٿي تہ اسان جي جسم جون اهي سرون هر پل ۾ بدلبيون رهن ٿيون. ايستائين جو هر ڏهن سالن کان پوءِ جسم جون اڳيون سرون ڀڄي پون ٿيون ۽ نيون سرون انهن جي جاءِ وٺن ٿيون. ائين هر ڏهن سالن کان پوءِ اسان جو جسم بنهہ بدلجي ويندو آهي پر انهن جي اندر جو انسان اهو ئي رهندو آهي. ڄڻ تہ ان خيال کان پنجاهہ سال جي عمر جو ماڻهو

پنهنجي زندگيءَ ۾ پنج ڀيرا مري وري جيئرو ٿيندو آهي. سوال پيدا ٿو ٿئي تہ جڏهن هڪ ماڻهو جو جسم پنج ڀيرا ختم ٿي بہ وري جيئرو ٿيندو آهي تہ هن جسم جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ڇهين ڀيري ان جو جيئرو ٿيڻ ڇو ناممڪن ڄاتو وڃي ٿو؟

حقيقت هيءَ آهي تہ آخرت جو عقيدو نہ رڳو عدل ۽ انصاف جي گهرجن جي بنهہ مطابق آهي پر اهو عقل ۽ دانائي سان بہ ٽڪراءُ نہ ٿو کائي. بس رڳو شرط هيءُ آهي تہ ماڻهو پاڻ کي پورو ماديت ۾ ٻوڙي مسئلن تي غور نہ ڪري.

آخرت جو عقيدو

وَهُوَ الَّذِیْ یَتَوَفّٰىكُمْ بِالَّیْلِ وَیَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ یَبْعَثُكُمْ فِیْهِ لِیُقْضٰۤى اَجَلٌ مُّسَمًّى

”۽ هو اهو ئي تہ آهي جو رات ۾ اوهان کي ماري ٿو ۽ جيڪي اوهين ڏينهن ۾ ڪندا رهندا آهيو ان کي ڄاڻي ٿو پوءِ وري اوهان کي ان ۾ جاڳائي ٿو تہ جيئن مقرر وقت پورو ڪيو وڃي.“ (سوره الانعام- آيت 60)

آخرت جي عقيدي بابت اسان جي ذهن ۾ جيڪي سوال پيدا ٿين ٿا يا ٿي سگهن ٿا، اهي ٻہ آهن: هڪ هي تہ ڇا برابر هڪ ڏينهن ايندو جڏهن هي ساري دنيا فنا ٿي ويندي. ڇا ائين ممڪن آهي؟ ۽ ٻي ڳالهہ هي تہ مرڻ کان پوءِ اسان کي وري نئين سر ڇو جيئرو ڪيو ويندو؟ جڏهن تہ آخرت جو عقيدو اسلام جو هڪ نهايت مکيہ بنياد آهي. ان ڪري قرآن حڪيم ۾ وري وري ان جي الڳ الڳ پهلوئن جي وضاحت ڪئي وئي آهي تہ جيئن انساني ذهن ۾ شڪ جو ڪو بہ ڪنڊو باقي نہ رهي.

جيستائين هن سوال جو لاڳاپو آهي تہ هي ساري ڪائنات هڪ ڏينهن ڪيئن فنا ۽ تباهہ ٿيندي! تہ اها حقيقت آهي تہ ان تي ڪا بہ حيراني نہ آهي. پر هن تي حيراني هجڻ کپي تہ هي هيستائين ڪيئن هلي رهي آهي. ڪائنات نالو آهي هڪ اڻ ڪٿ خلا جو جنهن ۾ اڪيچار ستارا انڌا ڌنڌ گردش ڪري رهيا آهن. اها گردش ڪنهن وقت بہ هڪ زبردست ٽڪراءَ جي شڪل اختيار ڪري سگهي ٿي. ان وقت ڪائنات جي گهٽي پاڳي تي حالت اها هوندي، جيئن لکين بم وسائيندڙ هوائي جهاز بمن سان ڀريل فضا ۾ اڏامي رهيا هجن ۽ هڪ ئي وقت سڀ پاڻ ۾ ٽڪرائجي وڃن. هن واقعي جي نتيجي ۾ جا صورتحال پيدا ٿيندي ان جو ٻيو نالو قيامت آهي.

ٻيو سوال هي آهي تہ اسان مري جيئرا ڪيئن ٿينداسون! قرآن حڪيم چوي ٿو تہ هن لاءِ پنهنجي ننڊ جي مثال تي غور ڪريو. هر رات ائين ٿيندي آهي تہ اوهين هڪ ننڍي نموني تي مري ويندا آهيو. ننڊ جي ڀاڪر ۾ هليا ويندا آهيو. اوهان جي قوتن کي ڪو لوليون ڏئي بيڪار بنائي ڇڏيندو آهي. وري ڏينهن ٿيندو آهي ۽ اوهين

سجاڳ ٿيندا آهيو، جيڪڏهن اهو سڀ ڪجهہ ممڪن آهي ۽ ان طرح الله تعاليٰ اوهان کي روزانو ماري ۽ جياري ٿو تہ پوءِ ان لاءِ هيءُ ڪهڙو اوکو ڪم آهي تہ هو موت جي نهايت ڊگهي ننڊ ڪانپوءِ هڪ ڀيرو وري اوهان کي جيئرو ڪري.

حقيقت هي آهي تہ آخرت کي مڃڻو آهي تہ هڪ سالم عقل انسان لاءِ اهي ٻہ ساديون سوديون ڳالهيون بس آهن. رهيا اهي ماهر جيڪي انهن حقيقتن هوندي بہ آخرت جو انڪار ڪن ٿا تہ اهي انهن ماڻهن جي ٽولي ۾ شامل آهن جيڪي اکيون رکن ٿا پر ڏسن نہ ٿا، ڪن رکن ٿا پر ٻڌن نہ ٿا ۽ دل ۽ دماغ رکن ٿا پر سوچن نہ ٿا!

ٻُتن کي بہ گاريون نہ ڏيو

وَلَا تَسُبُّوا الَّذِیْنَ یَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ فَیَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًۢا بِغَیْرِ عِلْمٍ(سوره الانعام- آيت 108)

”۽ انهن کي گاريون نہ ڏيو جن کي هي ماڻهو الله کان سواءِ سڏيندا رهندا آهن نہ تہ هي ماڻهو حد کان لنگهي اڻ ڄاڻائي کان الله تعاليٰ کي گاريون ڏيندا.“

هن آيت پاڪ ۾ اسان لاءِ ٻہ نهايت مکيہ سبق آهن. پهريون سبق هي آهي تہ اسلام ۾ گار ڏيڻ تمام اڻ وڻندڙ شيءَ آهي، ايستائين جو هن کان بہ روڪيو ويو آهي تہ اسين ڪوڙن معبودن کي گار ڏيون، هوڏانهن اهي پٿر ۽ سر جا بڻيل بت هئا، انهن ۾ ڪو احساس نہ هو جو گار ٻڌن ۽ ان کان اثر وٺي سگهن. هن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو! تہ جڏهن بتن کي بہ گار ڏيڻ منع آهي تہ هڪ حسن رکندڙ انسان کي گار ڏيڻ ڪيئن جائز ٿي سگهي ٿو. هي اهڙي ٻڇڙي عادت آهي جو حضور جهان جي سردار ﷺ جن ان کي منافق جي نشاني ٺهرايو آهي ۽ فرمايو تہ منافق جي سڃاڻ هي آهي تہ جڏهن هو جهڳڙو ڪندو آهي تہ گار ڏيندو آهي.

هن آيت جو ٻيو سبق هيءُ آهي تہ اسان کي هڪ ٻئي ۾ رواداريءَ کان ڪم وٺڻ گهرجي ۽ فرقہ وارانہ اختلافن کي ايتري اهميت نہ ڏيڻ گهرجي جو اهي اسان جي ملي اتحاد تي اثر وجهي سگهن. قرآن حڪيم جي هن ارشاد ۾ تہ فراخدليءَ جي ايستائين تعليم ڏني وئي آهي جو اوهان بتن کي بہ گار نہ ڏيو. هاڻي هي ڪيئن جائز ٿي سگهي ٿو! جو هڪ ملت ۾ رهندي اسان جا مختلف خيالن وارا ماڻهو هڪ ٻئي جي رهنمائن جي عزت نہ ڪن. اسين تہ اهي آهيون جو بنيادي اختلاف رکندي بہ بتن کي گهٽ وڌ نہ ٿا ڳالهايون، متان انهن جي پوڄيندڙن جا جذبا ڏکوئجي پون ۽ اهي حقيقي خدا جي شان ۾ ڪا گستاخي ڪري ويهن. پوءِ ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو فروعي اختلافن ڪري اسان هڪ ٻئي جي بزرگن جي بي عزتي ڪري ويهون.

حقيقت هيءَ آهي تہ اهڙي تنگدلي ۽ تنگ نظري اسلامي تعليم جي سراسر

خلاف آهي. اسلام دل جي ڪشادگي، فڪر جي وسعت ۽ رواداري سيکاري ٿو. ان جي مجيندڙن کي اهو نه ٿو ٺهي ته اهي ڪوڙن معبودن کي به خراب لفظن سان ياد ڪن.

مجبوريءَ جي حالت ۾

فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَّلَا عَادٍ فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ﴿١٤٥﴾

”پوءِ جيڪو ڪنهن مجبوريءَ ۾ ڦاٿل هجي ۽ لذت جو ڳولائو نه هجي، نه ڪي حد کان وڌي ته بيشڪ تنهنجو پالڻهار وڏو بخشيندڙ ۽ رحم وارو آهي.“ (سوره المائده آيت 145)

اسلام رحمت ۽ فطرت جو دين آهي. ان زندگيءَ کان وٺي مرڻ تائين انسان جي هر طرح رهنمائي ڪئي آهي. ڏکين وقتن ۾ ان لاءِ آسانيون گڏ ڪيون آهن ۽ اهڙيون حالتون پيدا ڪيون آهن جو ڪنهن لاءِ به شريعت جي حڪمن جي پيروي بار نه ٿئي. هن آيت ۾ به ان طرح جي هڪ آساني ۽ رعايت جو بيان ڪيو ويو آهي.

فرمايو ويو: جيڪو اوهان مان ڪنهن مجبوريءَ ۾ ڦاٿل هجي. هتي لفظ ”اضطرار“ آيو آهي جو ضرورت کان نڪتو آهي ۽ عربي ٻوليءَ ۾ ان جو باب افتعال آهي. معنيٰ اٿس: سخت ضرورت ۽ مجبوري، شريعت جي اصطلاح ۾هن جون ٽي صورتون آهن: هڪ هي ته سخت بک کان ساهه پيو نڪري، ٻي هي ته انسان ڪنهن اهڙي بيماري ۾ ڦاسي جنهن کان ڇٽڻ لاءِ حرام جو استعمال ضروري هجي، ٽين هي ته ڪا طاقت ان کي حرام کائڻ تي زور پري. فرمايو ويو ته انهن ٽن صورتن مان ڪا به صورت آڏو اچي ته پنهنجي جان جي بچاءَ لاءِ حرام کائڻ جي موڪل آهي، پر شرط هي آهي ته ائين ڪرڻ مهل نه ته مزو وٺڻ مقصد هجي ۽ نڪي حد کان وڌي وڃي. بس حرام شيءَ کي گهرج آهر کاڌو وڃي جو ان سان رڳو جان کي بچائي سگهجي. هن کان پوءِ فرمايو ويو ته الله تعاليٰ غفور آهي، بخشڻ هار آهي، ڏوهن کي رڳو بخشي نه ٿو پر انهن کي ڪن وقتن تي ڏوهه ئي رهڻ نه ٿو ڏئي. ۽ رحيم آهي، رحم فرمائڻ وارو آهي، پنهنجي بندن جي مشڪلاتن تي رحم ڪري انهن لاءِ سهولتون پيدا ڪندو آهي.

قرآن حڪيم جي هن ارشاد ۽ شريعت اسلاميءَ جي هن گنجائش مان شريعت جو هي مزاج معلوم ٿئي ٿو ته ان کي انسان ذات جي سهولت لاءِ لاٿو ويو آهي، تنگيءَ لاءِ نه. سرڪار رحمة للعالمين ﷺ جن جو ارشاد آهي: ’اَلدِّيْنُ يُسْرٌ‘. دين آسان آهي. اهي ماڻهو جيڪي ٻڌل ڳالهين ڪري اسلامي شريعت بابت غلط فهمين ۾ ڦاٿل آهن، انهن جو فرض آهي ته هنن حقيقتن تي ٿڌي دل سان غور ڪن.

خداوندي نيابت (نائب هجڻ)

وَهُوَ الَّذِىْ جَعَلَكُمْ خَلٰٓئِفَ الْاَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجٰتٍ لِّيَبْلُوَكُمْ فِىْ مَآ اٰتٰكُمْ ؕ
اِنَّ رَبَّكَ سَرِيْعُ الْعِقَابِ ۖ وَاِنَّهٗ لَغَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ ﴿١٦٥﴾

”۽ اهو ئي آهي جنهن اوهان کي زمين تي خليفو بڻايو ۽ اوهان مان ڪن جا رتبا ٻين تي بلند ڪيا ته جيئن اوهان کي انهن شين ۾ آزمائي جيڪي ان اوهان کي ڏنيون آهن. بيشڪ تنهنجو پالڻهار جلد سزا ڏيڻ وارو آهي ۽ بيشڪ اهو بخشڻهار ۽ نهايت رحم وارو آهي.“ (سوره الانعام 165)

”خليفو“ عربي زبان ۾ ٻئي جي جاءِ تي بيهندڙ يا نائب کي چوندا آهن. لغت جو مشهور امام راغب چئي ٿو ته: ”خلافت جو مطلب آهي ڪنهن جو نائب ٿيڻ. پوءِ اها نائبي ڪنهن جي موجود نه هجڻ ڪري هجي يا ڪنهن جي موت يا عاجز هجڻ ڪري هجي يا هن مقصد لاءِ ته جنهن کي نائب بڻايو وڃي ٿو ماتحتن تي ان جي عظمت پڌري ٿئي.“ هن آيت پاڪ ۾ الله تعاليٰ، انسان کي دنيا ۾ جنهن ڪري پنهنجو نائب بڻايو ان جو ڪارڻ نه ته غير موجودهجڻ ٿي سگهي ٿو، نڪي (الله جي پناهه) موت ۽ عاجزي. هن جو مقصد هڪ ئي ٿي سگهي ٿو ۽ اهو هيءُ آهي ته ان سان ڪائنات ۾رهڻ واري تمام مخلوق ۾ انجو بلند مقام پڌرو ٿئي. پوءِ فرمايو ويو اسان انسان کي پيدا ڪرڻ کان پوءِ انهن ۾ الڳ الڳ درجا ۽ مرتبا بڻايا. ڪنهن کي تندرست بڻايو ته ڪنهن کي بيمار، ڪنهن کي خوبصورت بڻايو ته ڪنهن کي ڪوجهو. ۽ هن زمين جي نيابت ۽ انسانن ۾ فرق جي مرتبن رکڻ ۾ اها مصلحت هئي ته اسين ان طرح اوهان جي آزمائش ڪريون. هيءَ آزمائش ته، ”اوهين ڪيستائين اسان جي ڏنل اختيارن کي صحيح استعمال ڪريو ٿا. ڪيستائين اسانجي نعمت جو شڪر ادا ڪريو ٿا ۽ هڪ ٻئي سان معاملي ۾ ڪيستائين اسان جي ڏنل هدايتن کي آڏو رکو ٿا.“

ان کان پوءِ فرمايائين ته اسان جي هن ٽن صفتن کي به نه وساريو. هڪ هي ته آئون جلد سزا ڏيڻ وارو آهيان ۽ اها اسان جي صفت نافرمانن سان معاملي ڪرڻ وقت ظاهر ٿيندي آهي. ٻيو ته آئون گهڻو بخشيندڙ آهيان، هي انهن لاءِ آهي جيڪي گناهه جي زندگيءَ کي ڇڏي نيڪيءَ جي واٽ اختيار ڪندا آهن. ۽ ٽين صفت هي ته آئون نهايت رحم وارو آهيان ۽ هن صفت جو مظاهرو انهن لاءِ ٿيندو جيڪي دنيا ۾ اسان جي نائبي جو صحيح صحيح حق ادا ڪندا.

عملن جي تور ۽ ماپ

وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذِ ۨ الْحَقُّ ۚ (اعراف 8)

قيامت جي ڏينهن عملن جي تور ۽ ماپ برحق آهي.

خدا جو قانون اهو آهي ته هر ماڻهو ۽ هر جماعت کي اهي ئي نتيجا ملندا جيڪي انهن عمل ڪيو هوندو. ڪامياب شخص اهو آهي جنهن جون ڀلائيون، برائين کان وڌيڪ هونديون. ناڪام شخص اهو هوندو جنهن جو برايون، نيڪين جو وزن کان وڌي وينديون. دنيا ۾ شين جي تور ترازو ۾ ٿيندي آهي. ان طرح قدرت عملن جي ماپ لاءِ هڪ ميزان مقرر فرمايو آهي جنهن جي تور ۾ ڪنهن غلطي جو امڪان نه آهي. اڄ جي دنيا ثابت ڪيو آهي ته غير مرئي (اڻ ڏٺل) شين جي تور به ٿي سگهي ٿي.

انصاف ۽ وچٿرائي واري واٽ

قُلْ اَمَرَ رَبِّيْ بِالْقِسْطِ ۗ وَاَقِيْمُوْا وُجُوْهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَّادْعُوْهُ مُخْلِصِيْنَ لَهُ الدِّيْنَ ۗ كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُوْدُوْنَ ﴿٢٩﴾ (اعراف 29)

توهان چئو ته، مون کي الله تعاليٰ حڪم ڪيو آهي ته هر معاملي ۾ انصاف ۽ وچ ٿرائي واري واٽ هلان.

دين اسلام جا ٽي بنيادي اصول ڇٽي طرح بيان ڪيا ويا آهن. عمل ۾ وچ ٿرائي، عبادت ۾ گهرائي، خداپرستي ۾ سچائي. خدا تعاليٰ کي اخلاص ۽ دل جي سچائي سان پڪاريو. دين جون سڀ ڳالهيون الله تعاليٰ لاءِ خاص ڪري ڇڏيو. اها شيءِ دين جي بنياد آهي. دنوي زندگي جون آسائشون ۽ زينتون خداپرستي جي خلاف ناهن بلڪ انهن کي استعمال ڪرڻ خدا جي گهر ۾ شامل آهن.

حڪم ڪيو ويو آهي ته اي اولاد آدم! زينت ۽ حسن سان سينگارجي خدا جي عبادت ڪريو ۽ ان جي آڏو سجده ريز ٿيو. دنيا جي نعمتن جو استعمال ڇڏي ڏيڻ ديينداري ڪونهي بلڪ دنيا پرستي ۾ ٻڏي وڃڻ، ان جو اسراف سان استعمال ۽ بي اعتدالي سان زندگي گذارڻ روحاني سعادت کان محرومي جو سبب آهي.

وقت مقرر آهي مهلت نه ملندي

وَلِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ ۚ فَاِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ ﴿٣٤﴾ (اعراف 34)

هر امت (گروه ۽ جماعت) لاءِ هڪ مقرر وقت آهي پوءِ جڏهن اهو وقت اچي وڃي ٿو

ته ان جماعت کي هڪ لمحي جيتري اڳي يا پوءِ مهلت نه ملندي آهي.

هڪ وڏي حقيقت جو اظهار آهي ته افراد وانگر جماعتن جي لاءِ به موت ۽ حيات جا خدائي قوانين مقرر آهن. اهي اڻٽر حيثيت رکن ٿا. جڏهن ڪنهن جماعت يا گروه جون شرارتون ۽ فساد ان حد تائين پهچي ويندا آهن جو انهن جي هلاڪ ٿيڻ جو مقرر وقت اچي ويندو آهي ته پوءِ نتيجي جي ظاهر ٿيڻ ۾ هڪ لمحي جي به دير نه ڪئي ويندي آهي. زمين کي انهن جي وجود کان پاڪ ڪري وري ڪنهن ٻي جماعت کي پيشوائي جو موقعو فراهم ڪيو ويندو آهي.

فسادي گروه جي اها فطري هلاڪت ۽ فطري موت آهي.

دعا جا آداب

اُدْعُوْا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً ۭ اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِيْنَ ﴿٥٥﴾

”پنهنجي پالڻهار کان دعا ڪريو عاجزيءَ سان ۽ لِڪي لڪي بيشڪ اهو حد کان وڌندڙن کي پسند نه ٿو ڪري.“ (سوره الاعراف آيت 55)

دعا عبادت جو روح آهي ۽ ان جو عطر آهي. اسلام ۾ اها غرض مندي ۽ مطلب جي شيءَ نه آهي. ٻانهي ۽ معبود، بندي ۽ خدا جي وچ ۾ محبت ۽ لاڳاپي جي ڳالهه آهي. اسلام جو خدا، گهرڻ سان ناراض نه ٿوٿئي، نه گهرڻ سان ناراض ٿيندو آهي. عربي زبان جي هڪ شاعر ٻانهي ۽ خدا جو هڪ عجيب فرق بيان ڪيو آهي ته سخي کان سخي انسان هجي، تڏهن به ان کان وري وري گهريو وڃي ته هو خفي ٿيندو. پر خدا جو معاملو هي آهي ته ان کان وري وري گهرو ته هو خوش ٿيندو آهي ۽ گهرڻ ڇڏي ڏيو ته ناراض. اڪبر الهه آبادي هن ئي ڳالهه کي هيئن بيان ڪيو آهي:

خدا سے مانگ جو کچھ مانگنا ہے اے اکبر،
یھی وہ در ہے کہ ذلت نہیں سوال کے بعد۔

هن آيت پاڪ ۾ دعا جا آداب سيکاريا ويا آهن. سڀ کان پهريائين ”رَبَّكُمْ“ جو لفظ استعمال ڪري هيءُ سمجهايو آهي ته جنهن کان گهري رهيا آهيو اهو ڪو ظالم ۽ ابر طاقت نه آهي، اوهانجو پالڻهار آهي، اهو جو اوهان کي پالي ٿو ۽ اوهان جي مڙني مادي ۽ روحاني ضرورتن جو ضامن آهي. ان ڪري گهرڻ وقت خوف نه ڪريو. ان جي ربوبيت ۽ پروردگاريءَ جي شان آڏو ڪليل طرح سوال ڪريو ۽ ان کي پنهنجو ڄاڻي گهرو.

ٻي ڳالهه هيءَ چئي ته گهرڻ جو طريقو عاجزي وارو هجي. اهڙو نمونو نه هجي جيئن ڪو اجايا جنتر منتر زبان مان ڪيندو هجي. دعا عبادت آهي ۽ عبادت جي

جان عاجزي آهي، ان ڪري دعا گهرڻ وقت نهايت عاجزي ۽ نماڻائيءَ ڪان ڪم ورتو وڃي.

ٽين ڳالهه هي چئي ته دعا گهرو ته مخفي طرح. ڏاڍيان دعا گهرڻ جو مطلب هيءُ آهي ته ڄڻ اوهان پنهنجي پالڻهار کي ٻوڙو ٿا سمجهو. ائين نه آهي. اهو ته سميع ۽ بصير آهي، هر حال ۾ ڏسڻ وارو ۽ دل جي ارادن ۽ نيتن جو ڄاڻڻ وارو. حضور نبي اڪرم ﷺ جن بابت اچي ٿو ته هڪ ڀيري ڪجهه اهڙن ماڻهن وٽان سندن لنگهڻ ٿيو جيڪي تمام بلند آواز سان دعا گهري رهيا هئا، پاڻ فرمايائون ته جنهن کي اوهين سڏي رهيا آهيو اهو نه ته ٻوڙو آهي ۽ نه پري، اهو ته ويجهو به آهي ۽ چڱي طرح ٻڌي به ٿو.

ڪلام جو خلاصو هيءُ آهي ته دعا جا ڪجهه آداب آهن. دعا گهرو ٿا ته ٻڏتر نه هجڻ گهرجي، دعا عاجزيءَ سان گهري وڃي ۽ ٻوڪاٽ ڪرڻ بدران مخفي طرح گهرجي. جيڪڏهن اهي آداب موجود هوندا ته اهڙي دعا ڪنهن به صورت ۾ بيڪار نه ويندي. يا ته جلدي قبول ٿيندي آهي يا ان کي آخرت لاءِ ذخيرو بنايو ويندو آهي يا وري دنيا ۾ ان جي برڪت سان ڪا اينڊڙ مصيبت ٽاري ويندي آهي.

مسلمانن ۾ ايڪو ۽ اتحاد

وَاَطِيْعُوا اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ وَلَا تَنَازَعُوْا فَتَفْشَلُوْا وَتَذْهَبَ رِيْحُكُمْ وَاصْبِرُوْا ۭ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ ﴿٤٦﴾

”۽ الله ۽ ان جي رسول جي فرمانبرداري ڪندا رهو ۽ پاڻ ۾ جهڳڙو نه ڪريو، نه ته بي همت ٿي پوندؤ ۽ اوهان جي طاقت ختم ٿي ويندي، ۽ صبر ڪندا رهو، بيشڪ الله صبر ڪندڙن سان گڏ آهي.“ (سوره الانفال آيت 46)

هن آيت پاڪ جي اڳ پوءِ ۾ الله تعاليٰ بدر جي جنگ جا واقعا بيان ڪيا آهن ۽ هي ٻڌايو آهي ته جنگ جي حالت هجي يا امن جي، مسلمانن لاءِ ڪاميابيءَ جي هڪ ئي واٽ آهي ته اهي الله ۽ رسول الله ﷺ جن جي فرمانبرداري ڪندا رهن ۽ پاڻ ۾ هڪ ۽ متفق ٿي رهن.

جيستائين الله ۽ رسول ﷺ جن جي فرمانبرداريءَجو تعلق آهي ته ڪير مسلمان آهي جو هن ڳالهه سان اتفاق نه ڪندو ته دنيا ۽ آخرت ٻنهي جون سعادتون ان تي مدار رکن ٿيون؟ پر هتي غور جي لائق هيءَ ڳالهه آهي ته هتي الله ۽ رسول ﷺ جن جي اطاعت سان گڏ اتحاد ۽ اتفاق جي به تلقين ڪئي وئي آهي. ان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته دين ۾ مسلمانن جي باهمي اتحاد جو ڇا درجو آهي؟

فرمايو ويو: ’وَلَا تَنَازَعُوْ‘ – پاڻ ۾ جهڳڙو نه ڪريو. ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن

مسئلي ۾ اوهان جي وچ ۾ اختلاف هجي پر ان اختلاف کي جهڳڙي ۽ مخالفت جو رنگ نه ڏيو جيڪڏهن ائين ڪندؤ ته ان جا ٻه نقصان آهن: هڪ هي ته داخلي ۽ اندروني طرح تي اوهين پست همت ٿي ويندؤ. ڇو ته جڏهن انتشار ڦهلجي وڃي ته ان جو لازمي نتيجو پست همتي هوندو آهي. ٻيو هي ته اوهان جي ايڪي ۽ اتحاد ۽ اتفاق ڪري دشمنن جي دلين تي جيڪو رعب ويٺل آهي، اهو ويندو هليو. ذرڙا جڏهن هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويندا ته انهن کي ٿوري هوا به اڏائي ويندي آهي پر جڏهن اهي ذرڙا گڏ هوندا ته اهي لنگهڻ جي نه لائق هڪ واريءَ جو دڙو بڻجي پوندا آهن. ائين جيڪڏهن اوهين اندروني ڪشمڪش ۽ داخلي جهڳڙن ۾ ڦاسي پوندؤ ته دشمن لاءِ سٽيو ٽڪر بنجي پوندؤ ۽ نظم ۽ طاعت جي لڙهي ۾ پوتل رهندؤ ته انشاءَ الله دنيا ۾ اوهين بلند رهندؤ.

فرمايو ويو ته ڪڏهن ماڻهن جو پاڻ ۾ يا امير سان ڪنهن جو اختلاف ٿي پوندو آهي، پنهنجي طبعيت ۽ ذوق جي خلاف ڪو مسئلو سامهون اچي ويندو آهي ته ان وقت سهپ کان ڪم وٺجي ۽ ان تي صبر ڪرڻ گهرجي. ڇو ته الله تعاليٰ جو قاعدو هي آهي ته جيڪي ماڻهو صبر ڪندا آهن ته اهو انهن کي اڪيلو نه ڇڏيندو آهي، ان جي مدد، سڀني پريشانين جو علاج بڻجي پوندي آهي.

قرآن حڪيم جون خصوصيتون

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاۗءَتْكُمْ مَّوْعِظَةٌ مِّنْ رَّبِّكُمْ وَشِفَاۗءٌ لِّمَا فِي الصُّدُوْرِ ۥ وَهُدًى وَّرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِيْنَ ﴿٥٧﴾

”اي انسانو! اوهان وٽ اوهان جي پالڻهار جي پاران نصيحت اچي چڪي آهي ۽ انهن بيمارين لاءِ شفا به، جيڪي سينن ۾ هونديون آهن ۽ ايمان وارن جي حق ۾ هدايت ۽ رحمت.“ (سوره يونس آيت 57)

سڀني انسانن تي الله تعاليٰ جو هڪ عظيم احسان هيءُ آهي ته ان کين قرآن حڪيم جهڙي نعمت سان سرفراز فرمايو. هن آيت پاڪ ۾ قرآن حڪيم، اسان سان پنهنجو تعارف ڪرايو آهي. ان فرمايو هيءَ نصيحت ۽ وعظ به آهي. دل جي بيماري لاءِ شفا به ۽ ايمان وارن جي حق ۾ هدايت ۽ رحمت به. مشهور مفسر امام رازي لکيو آهي ته قرآن حڪيم پنهنجي هنن چئن وصفن ۾ در حقيقت انساني ارتقا جي چئن منزلن ۽ مرتبن جو بيان ڪيو آهي. انساني ارتقا جي پهرين منزل هي آهي ته انسان جو ظاهر هر طرح جي خرابين کان پاڪ ٿي وڃي. قرآن حڪيم اهو ڪم وعظ ۽ نصيحت ذاران ڪري ٿو. ٻي منزل هي آهي ته ظاهر سان گڏوگڏ انسان جو اندر به برائين کان پاڪ هجي، ان لاءِ فرمايو ويو ته هي سينن جي بيمارين لاءِ شفا آهي. ٽين منزل هي

آهي تہ فڪر، نظر، خيالات ۽ عقائد جي دنيا ۾ بہ حقيقي انقلاب برپا ٿي وڃي. ان کي قرآن حڪيم هدايت سان تعبير ڪيو آهي ۽ چوٿين ۽ آخري منزل هيءَ آهي تہ انهن ارتقائي منزلن کان لنگهندي انسان الله جي راضپي کي هٿ ڪري ۽ نجات لهي. اها ئي رحمت جي منزل آهي. مطلب هي ٿيو تہ قرآن حڪيم جي تعليم انساني ارتقاجي سيني طرفن تي شامل آهي. حق تہ هي آهي تہ هن ڪيميا جي نسخي کان سواءِ انسانيت جي عظمت جو تصور ئي نہ ٿو ڪري سگهجي.

آخر ۾ اهو شرط بہ بيان ڪيائين جنهن کان سواءِ قرآن حڪيم جي انهن خوبين مان فيض نہ ٿو پرائي سگهجي. فرمايو ويو تہ شرط هي آهي تہ دل ۾ ايمان هجي. جيڪڏهن اهو بنياد نہ هوندو تہ ان تي جاءِ جي تعمير ڪيئن ڪري سگهبي؟ اهو ٺيڪ آهي تہ قرآن جو فيض سڀ لاءِ آهي، پر جيئن برسات مان زمين جو اهو ڀاڱو ڪوبہ فائدو نہ ٿو وٺي سگهي جتي سم ۽ ڪلر هوندو آهي، جيئن سج جي روشني ان کي نہ ملندي آهي جيڪو انڌو هوندوآهي، اهڙي طرح قرآن جي برڪتن مان ان شخص کي ڪوبہ نصيب نہ ملندو جيڪو ايمان ۽ يقين کان محروم آهي.

فرعون جو لاش

فَالۡيَوۡمَ نُنَجِّيۡكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُوۡنَ لِمَنۡ خَلۡفَكَ اٰيَةً ؕ وَاِنَّ كَثِيۡرًا مِّنَ النَّاسِ عَنۡ اٰيٰتِنَا لَغٰفِلُوۡنَ ﴿٩٢﴾

”پوءِ اڄ اسان تنهنجي بدن کي نجات ڏينداسون تہ جيئن تون پاڻ کان پوءِ ايندڙن لاءِ نشاني ٿئين ۽ بيشڪ گهڻا ماڻهو اسان جي نشانين کان ويسلا آهن.“

(سوره يونس آيت 92)

هيءَ پاڪ آيت، فرعون بابت آهي، هن ۾ فرعون جيڪو اڄ کان اٽڪل ٻاويهه سؤ سال اڳ حضرت موسيٰ جي زماني ۾ گذريو آهي، حضرت موسيٰ عليہ السلام جي پويان پوندي ٻڏي ويو هو، ان جو بيان آهي.

قرآن حڪيم هن آيت ۾ فرعون کي خطاب ڪندي هيءَ دعويٰ ڪئي آهي تہ ان جو لاش ٻڏڻ کان پوءِ محفوظ رهندو تہ جيئن دنيا کي ياد رهي تہ خدائي جي ڪوڙن دعويدارن جو انجام ڪيڏو دردناڪ ٿيندو آهي. قرآن حڪيم اها دعويٰ ڪئي. تہ ڏگهي مدت تائين ماڻهن کي ان جي حقيقت جو اندازو نہ ٿي سگهيو. ڪن مخالفن تہ ڀوڳ ۽ ٽوڪ ڪندي قرآني صداقت کي ڪوڙي ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪئي، پرنيٺ اهو وقت بہ اچي ويو جيڪو قدرت جي طرفان هن حقيقت کي کولڻ لاءِ مقرر ٿي چڪو هو. اڄ کان اٽڪل نوي سال اڳ 1881ع ۾ آڳاٽي مصري قبرستان جي کوٽائي ڪندي آثار قديمہ جي انگريز ماهرن کي هڪ پٿر جي صندوق ملي. ان کي کوليو ويو تہ ان ۾ پنج لاش قديم سائنٽفڪ نمونن سان محفوظ هئا. هر لاش سان گڏ هڪ تختي هئي جنهن تي ان جو مختصر حال درج ٿيل هو ۽ انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا مطابق انهن مان هڪ لاش مصر جي ان فرعون جو هو جنهن جو بيان قرآن حڪيم هن آيت پاڪ ۾ فرمايو آهي.

هن مان معلوم ٿيو تہ قرآن حڪيم جي هر دعويٰ سچي آهي. علمي تحقيقات جي روشنيءَ سان گڏوگڏ دنيا ان جي هر دعويٰ تي ”آمَنَّا وَ صَدَّقْنَا“ (اسان ايمان آندو ۽ ان کي سچو ڄاتو؟ ان ڪري اڄ جيڪڏهن ان جي بيان ڪيل ڪا حقيقت سمجهہ ۾ نہ آئي تہ جلدي نہ ڪريو، وقت ايندو جو اها حقيقت پنهنجو پاڻ اکين آڏو پڌري ٿي پوندي.

روزيءَ جو مسئلو

وَمَا مِنۡ دَآبَّةٍ فِى الۡاَرۡضِ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزۡقُهَا وَيَعۡلَمُ مُسۡتَقَرَّهَا وَمُسۡتَوۡدَعَهَا ؕ كُلٌّ فِىۡ كِتٰبٍ مُّبِيۡنٍ ﴿٦﴾

۽ زمين تي هلڻ واري هر جانور جي روزي الله تي ئي آهي، اهو ڄاڻي ٿو تہ ڪير ڪٿي رهي ٿو ۽ ڪٿي حوالي ڪيو وڃي ٿو، سڀ ڪجهہ هڪ واضح دفتر ۾ لکيل آهي. (سوره هود آيت 6)

هيءَ ڳالهہ قرآن حڪيم ۾ ڪيترين جاين تي بيان ٿي آهي تہ هر انسان جي روزي الله تعاليٰ تي آهي ۽ اسلامي عقائد ۾ هيءَ هڪ اهڙي مڃيل حقيقت آهي جو ان کان ڪنهن مسلمان کي انڪار ڪرڻ جي مجال نہ آهي، پر هتي هڪ سوال ٿئي ٿو جيڪو هيءُ آهي تہ جڏهن هر انسان جي روزي الله تعاليٰ جي ذمي آهي تہ ائين ڇو آهي جو دنيا ۾ اڪيچار ماڻهو بک وگهي پير گسائي مري ويندا آهن ۽ ڪوبہ انهن کان پڇڻ وارو نہ هوندو آهي؟ ۽ ائين ڇو آهي تہ ڪجهہ ماڻهو تہ اهڙين جاين ۾ رهندا آهن جن جون چوٽيون پيون آسمان سان لڳن ۽ ڪن ماڻهن کي سر ڍڪڻ لاءِ ڀونگيون بہ نصيب نہ آهن؟ جي روزي الله تعاليٰ جي ذمي آهي تہ پوءِ هو سڀني کي ڇو روزي نہ ٿو ڏئي؟

هن سوال جي جواب لهڻ لاءِ اسان کي هيءُ ڏسڻو پوندو تہ الله تعاليٰ پنهنجي وجود کي ڪيئن پڌرو ڪندو آهي؟ ظاهر آهي تہ ائين تہ ان کي ڪوبہ شخص ڏسي نہ ٿو سگهي، ان کي ڏسڻو آهي تہ ڪائنات جي مظاهر ۽ جلوه گاهن کي ڏسڻ گهرجي جو انهن مان ان جي ذات جو پتو پوندو آهي. يا وري ان معاشري ۾ نظر ايندو آهي جو ان جي احڪام ۽ ان جي ڏنل نظام جي بنيادن تي بيٺل هوندو آهي. ٻين لفظن ۾ جڏهن قرآن هي چئي ٿو تہ هر شخص جي روزي الله تعاليٰ جي ذمي آهي تہ ان جو هڪ

مطلب اهو به آهي ته هر شخص جي روزي ان معاشري جي ذمي آهي جيڪو خدا تي ايمان رکڻ جو دعويدار آهي. جيستائين ڪو معاشرو پنهنجي افراد لاءِ باعزت روزيءَ جو انتظام نه ڪندو ان کي ڪامل اسلامي معاشري سڏائڻ جو حق نه ٿو پهچي. اسلامي معاشري جي هڪ اهم خصوصيت هيءَ به آهي ته ان ۾ ظالماڻي هيٺ مٿاهينءَ لاءِ ڪابه گنجائش نه هوندي آهي.

هن رباني ارشاد جي لحاظ سان پوري دنيا جي مسلمانن جو فرض آهي ته اهي اسلام جي فلاحي معاشي نظام کي رائج ڪري پنهنجي پنهنجي معاشرن جي ذريعي قرآن جي هن رزق واري واعدي کي عملي جامو پهرائين.

ماپ، تور ۾ گهٽتائي

وَيٰقَوْمِ اَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيْزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ اَشْيَآءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِدِيْنَ ﴿۸۵﴾

”اي منهنجي قوم! ماپ ۽ تور کي پورو ڪريو ۽ ماڻهن کي انهن جي شين ۾ گهٽتائي نه ڪريو ۽ زمين ۾ فساد نه ڦهلايو.“ (هود آيت 85)

هي حضرت شعيب عليه السلام جي تقرير جو هڪ فقرو آهي جو انهن پنهنجي قوم کي خطاب ڪندي فرمايو هو. مدين جي قوم ان زماني ۾ هڪ واپاري قوم هئي ۽ انهن جا گهڻا ماڻهو ماپ ۽ تور ۾ بدديانتي ڪندا هئا. الله تعاليٰ هن قوم ۾ پنهنجو پيغمبر موڪليو جنهن اچي هن خرابيءَ کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ سڳوري ماڻهن کي ٻڌايو ته جيڪڏهن اوهين انهن حرڪتن کان باز نه ايندؤ ته اوهان جي سوسائٽي عدل کان محروم ٿي عدم توازن ۾ ڦاسي پوندي ۽ ان طرح جيڪو فساد ۽ انتشار ڦهلجندو ان جا نتيجا نهايت خطرناڪ ۽ تباهي پيدا ڪندڙ ٿيندا.

مذهب بابت عام طرح تصور هي رهيو آهي ته ان ۾ رڳو پوڄا يا رڪوع ۽ سجدي جو بيان هوندو آهي. دنيا جا معاملا ان جي دائري کان ٻاهر آهن، پر قرآن ان مذهبيت کي غلط قرار ڏئي ٿو. ان وٽ اسلام مذهب نه پر دين آهي، زندگيءَ جو هڪ جامع نظام آهي. هو رڳو مسجد بابت هدايت نه ٿو ڏئي. بازار جي معاملن ۾ به اسان جي رهنمائي ڪري ٿو. زندگيءَ جي ڪابه ڪند، جهان جي روشن ڪندڙ هن سج جي روشنيءَ کان محروم نه آهي. واپار کي ئي وٺو، اهو ظاهر ۾ دنياداري نظر اچي ٿو، پر حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو ارشاد آهي ته جيڪڏهن ڪو واپاري ديانت ۽ امانت کي هٿان نه ڇڏيندو ته اهو قيامت جي ڏينهن انبيائن، صديقين ۽ شهيدن سان گڏ هوندو، اهو ئي سبب آهي جو قرآن حڪيم، ماپ، تور ۽ واپاري ڏي، وٺ ۾

بدديانتي ۽ ڪپت کي سخت گناهه ٺهرايو آهي ۽ ايستائين وضاحت ڪئي آهي ته ڪي قومون رڳو ان ڪري خدا جي عذاب جو نشانو بڻيون جو انهن جا واپاري معاملا صاف ۽ درست نه هئا.

ڪلام جو خلاصو هيءُ آهي ته ڏي، وٺ جي معاملن ۾ پاڪيزگي ۽ ديانت، دين جي بنيادي تقاضا آهي. جيڪو معاشرو ان کان محروم آهي ان کي اسلامي معاشري سڏائڻ جو ڪوبه حق نه ٿو پهچي.

قيامت جو زلزلو

يٰٓاَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوْا رَبَّكُمْ ۚ اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيْمٌ ﴿۱﴾ يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّآ اَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكٰرٰى وَمَا هُمْ بِسُكٰرٰى

”اي انسانو! پنهنجي پالڻهار کان ڊڄو ڇو ته قيامت جي ڏينهن جو زلزلو وڏي ڳري شيءَ آهي. جنهن ڏينهن اوهان ان کي ڏسندؤ هر کير پياريندڙ پنهنجي کير پياڪ ٻچي کي وساري ڇڏيندي ۽ هر ڏکي عورت پنهنجي حمل کي ڪيرائيندي ۽ ماڻهو تو کي نشي ۾ ڏيکاء ڏيندا.“ (سوره الحج آيت 1_2)

زمين جو اندريون پاڱو نهايت گرم رهندڙ جي صورت ۾ آهي جنهن جو اظهار ڪڏهن ڪڏهن ٻرندڙ جبلن مان نڪرندڙ باهه جي شڪل ۾ ٿيندو رهندو آهي. اها باهه زمين کي متاثر ڪندي آهي ته هڪ خوفناڪ آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي ۽ ڌرتي جا لوڏا محسوس ٿيندا آهن.

اسين ڳاڙهي پگهريل مادي تي آباد آهيون؟ جنهن کان رڳو پنجاهه ڪلوميٽر جو هڪ پترو پهاڙي تهه اسان کي جدا ڪري ٿو. اهو زمين جي پيٽ ۾ رائين آهي جيئن سپ تي ان جي سنهڙي کل. هڪ جاگرافيءَ جي ڄاڻوءَ جي قول تي، اسان جي آباد شهرن ۽ نيلي سمنڊن جي هيٺان هڪ قدرتي دوزخ ٻري رهيو آهي. اسين هڪ وڏي ڊائناميٽ مٿان بيٺا آهيون.

تاريخ الڳ الڳ زمانن ۾ جيڪي ڪجهه وڏا زلزلا رڪارڊ ڪيا آهن، انهن جي تفصيل تي غور ڪيو وڃي ته ائين لڳي ٿو ته ڄڻ اُهي به ننڍي نموني تي قيامت هئا. اوچتو آواز ٿيو، ڌرتي ڦاٽي پئي ۽ عاليشان جايون ۽ بنگلا هن باهه واري سيلاب ۾ ٻڏي ويا. لکن انسانن ۽ چوپاين جا لاش ائين پکڙيل هئا جيئن ڪنهن نديءَ جي يا سمنڊ جي ڪناري تي مئل مڇين جا ڍير هوندا آهن.

انساني علمن ڇا نه ترقي ڪئي آهي! پر اڃا تائين ڪوبه اهڙو ذريعو ايجاد نه ٿي سگهيو آهي جنهن سان هي معلوم ٿي سگهي ته زلزلو ڪڏهن ۽ ڪٿي ايندو. انسان

هن معاملي ۾ قدرت جي آڏو بيوس آهي، پر هن بيوسيءَ هوندي به هو اهو سمجھڻ جي ڪوشش نه ٿو ڪري ته اهي زلزلا ان ايندڙ وڏي قيامت جو اڳواٽ اطلاع ته نه آهن؟

قرآن حڪيم ان لاءِ هن آيت ۾ زلزلي جو مثال ڏئي هي سمجھايو آهي ته جڏهن الله تعاليٰ اوهان جي مشاهدي مطابق گھرندو آهي ته ڪائنات جي نظام کي ڊاهي ڇڏيندو آهي ۽ زلزلي جي صورت ۾ قيامت کي ان جي ابتدائي شڪل ۾ اوهان جي آڏو آڻيندو رهندو آهي، تڏهن ان لاءِ ڇا ڏکيو آهي؟ جيڪڏهن هو زلزلي جي هن انتهائي شڪل کي هڪ ڏينهن اوهان جي آڏو آڻي. جنهن جو نالو قيامت آهي.

دل جو عمل

لَنْ يَّنَالَ اللّٰهَ لُحُوْمُهَا وَلَا دِمَآؤُهَا وَلٰكِنْ يَّنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ

”خدا تائين نه انهن جو گوشت پهچندو آهي ۽ نڪي انهن جو رت پر اوستائين ته رڳو اوهان جي پرهيزگاري پهچي ٿي.“ (سوره الحج آيت 37 جو ڀاڱو.)

هيءَ پاڪ آيت ظاهر ۾ جانورن جي قرباني بابت آهي پر هن ۾ اسلام جي عبادت جي فلسفي جو پورو روح اچي ويو آهي. فرمايو ويو آهي ته الله تعاليٰ کي نه ته انهن جانورن جي گوشت جي گھرج آهي نه رت جي، ان جي درگاهه ۾ نه ته انهن جو گوشت پهچي ٿو نه رت. هو ان جذبي ۽ نيت کي ڏسي ٿو جنهن هيٺ هيءَ قرباني ڪئي ويندي آهي. جيڪڏهن ان مان مقصد رڳو ان جو راضپو ۽ ان جي خوشي آهي ته هيءَ قرباني قبول آهي ۽ جي ان جي پويان شهرت، ڏيکاءَ، نمائش يا ڪو ٻيو ذاتي ۽ نفساني فائدو آهي ته اهو دولت کي برباد ڪرڻ آهي ۽ ان تي ثواب ملڻ ته پري رهيو پر الٽو ڊپ آهي ته ڪٿي ان تي پڪڙ نه ٿئي.

۽ اهو رڳو قربانيءَ تي موقوف نه آهي، نماز، روزو، حج، زڪوات ۽ ٻين سڀني عملن ۽ عبادتن جو به اهو ئي حڪم آهي، جيڪڏهن انهن سڀني ۾ خدا ۽ رسول جي فرمانبرداري مقصود آهي ته ان جي ثواب جو ڇا چئجي! دنيا ۾ دل جو سڪون ملندو ۽ آخرت ۾ انعام ۽ عزت، پر جيڪڏهن اهي حقيقي روح ۽ خالص ۽ پاڪ جذبي کان خالي ٿيا ته پوءِ اهي هڪ اهڙو گل آهن جنهن ۾ خوشبو نه هجي ۽ هڪ اهڙو جسم هوندا جن ۾ جان نه هجي.

اسلام عملن ۾ نيت کي پهرين اهميت عطا ڪئي آهي. حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو ارشاد آهي: ’اَلْاَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ‘ – سڀني عملن جو دارومدار نيت تي آهي. نيت جڻ پاڙ آهي ۽ عمل ٻاهر نظر ايندڙ وڻ. نيت بنياد آهي ۽ عمل ان تي بيهندڙ عمارت، نيت ٻج آهي ۽ عمل ان تي ڦٽندڙ ٻوٽو. يا ٻين لفظن ۾ هيئن چوڻ

گھرجي ته هر عمل جا ٻه ڀاڱا آهن. پهريائين ان جي نيت ڪئي ويندي آهي ۽ هي دل جو عمل آهي. پوءِ ان کي پڌرو ڪرڻ هوندو آهي، اهو عضون جو ڪم آهي. اسلام عضون جي عمل کان به وڌيڪ دل جي عمل کي اهميت ڏيندو آهي ۽ ان وٽ عبادت اها مقبول آهي جا خلوص ۽ نيت جي ڀلائي تي بيٺل هجي.

وڏائي ۽ غرور

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْاَرْضِ مَرَحًا ۭ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُوْرٍ ۚ١٨

”۽ ماڻهن سان بيرخي نه ڪر ۽ زمين تي وڏائي سان نه هل. الله تعاليٰ ڪنهن به هٺيلي، وڏائي واري کي پسند نه ٿو ڪري.“ (سوره لقمٰن آيت 18)

هن آيت سڳوريءَ ۾ اها نصيحت بيان ڪئي وئي آهي جو حضرت لقمان پنهنجي پٽ کي ڪئي هئي. حضرت لقمان عرب ۾ هڪ حڪيم ۽ فلسفي جي حيثيت سان وڏي شهرت رکندو هو. ان ۾ جيتوڻيڪ اختلاف آهي جو اهو پيغمبر هو يا نه. پر قرآن حڪيم ان جو بيان هڪ حڪيم جي حيثيت سان وڏي عزت سان ڪيو آهي.

پهرين ڳالهه هي چئي ته ’لَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ‘ – ”صعر“ عربي زبان ۾ اُٺ جي هڪ بيماريءَ جو نالو آهي. جنهن ۾ هو پنهنجي ڪنڌ کي هڪ ئي پاسي تي ڦيريل رکندو آهي. مطلب هي ٿيو ته ماڻهن کان منهن ڦيري بي رخي سان ڳالهه نه ڪريو، ڌيان ۽ نوڙت سان ڳالهه ڪريو.

ان ٻي ڳالهه هي چئي ته اڪڙ سان نه هلو، ڇو ته الله تعاليٰ ڪنهن هٺيلي ۽ وڏائي واري کي پسند نه ٿو ڪري. ”مُخْتَالٍ“ عربي زبان ۾ ان شخص کي چوندا آهن جنهن جي هلت چلت ۽ عملن مان وڏائي بکندي هجي ۽ ”فَخُوْرٍ“ اهو آهي جو زبان سان وڏائي ڪندو آهي. مطلب هيءُ ٿيو ته عملن ۽ ٻولن ٻنهي سان رعب وجھڻ جي ڪوشش نه ڪريو.

آيت سڳوريءَ جو خلاصو هي نڪتو ته اسلام ۾ وڏائي تمام خراب شيءَ آهي، اهو هن ڳالهه کي سخت نفرت سان ڏسي ٿو جي ڪو ماڻهو ٻين کي پنهنجي پيٽ ۾ گھٽ سمجھي. انسان ڪامل جهان جي سردار ﷺ جن ته ايستائين فرمايو آهي ته جنهن ماڻهوءَ جي دل ۾ اهُر جي داڻي برابر به وڏائي ۽ غرور آهي ته اهو جنت ۾ نه ويندو.

الله تعاليٰ شال اسان کي وڏائي کان بچائي.

گفتار ۽ رفتار

وَاقْصِدْ فِيْ مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ ؕ اِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيْرِ ﴿١٩﴾ؑ

”۽ پنهنجي رفتار ۾ وچٽرائي اختيار ڪر ۽ آهستي ڳالهاءِ. آوازن ۾ سڀ کان بڇڙو آواز گڏهه جو آواز آهي.“ (سوره لقمٰن آيت 19)

اسلام زندگيءَ جي مڙني معاملن ۾ اعتدال ۽ وچٽري هلڻ جي تلقين ڪري ٿو. اهو ئي ڪارڻ آهي ته قرآن حڪيم امت مسلمه کي ’اُمَّةً وَّسَطًا‘ – وچ جي امت ڪري ياد ڪيو آهي. اعتدال ۽ وچٽري روش جي هي تعليم عبادت ۾ به آهي جو نه ته ماڻهو ايتري عبادت ڪري جو ٻين فرضن کي پٺيءَ پويان اڇلي ڇڏي ۽ نه ايتري گهٽ جو پنهنجي مالڪ کي ئي وساري ويهي. ۽ اعتدال جي هي تعليم رفتار ۽ گفتار ۾ به آهي ته جيئن شخصيت جو وقار رهجي اچي ۽ ڏسندڙ بدسليقي ۽ گهٽ درجي جي اثر ۾ نه ڦاسي.

جيستائين گفتار ۽ رفتار ۾ تيزي ۽ آهستي هجڻ جو لاڳاپو آهي، ضرورت آهر ان ۾ ڪو به انداز اختيار ڪري سگهجي ٿو، پر ڪي ماڻهو ان ۾ به وڏائي جي نمائش کان سواءِ نه ٿا رهن. يا ته اهي آڪڙ ڪري هلندا يا سر جهڪائي عاجزيءَ سان اهڙا مسڪين ٿي هلندا جو انهن کان جڻ ته ڪوبه وڌيڪ هيڻاهين ۽ خاڪساريءَ وارو نه آهي. ائين ڳالهائڻ مهل ڪي ماڻهو ٻين تي رعب وجهڻ لاءِ اجايو سجايو ڏاڍيان آواز سان ڳالهائيندا آهن يا وري اهڙي نرم آواز ۾ جو ائين نظر ايندو آهي ته اها عاجزي ۽ هيٺائي ته انهن جي فطرت بڻجي چڪي آهي.

فرمايو ويو ته جيڪو وڏائي ڪري بلند آواز سان ڳالهائيندو آهي، ان کي اهو وسارڻ نه گهرجي ته بلند آواز ته گڏهه جو به آهي. پر ڪوبه خوش ذوق انسان ان کي پسند نه ٿو ڪري سگهي. ۽ جيڪو آڪڙ سان هلندو آهي، ان کي هي خيال رهڻ گهرجي ته نه هو پنهنجي هلڻ سان زمين جي سيني کي ڦاڙي سگهي ٿو ۽ نه ڪي سيٺجي هلڻ سان جبلن جي بلنديءَ کي پهچي سگهي ٿو. ان ڪري عقل جي گهر اها آهي ته رفتار ۽ گفتار ۾ بناوٽ ۽ ڏيکاءَ کان پاسو ڪيو وڃي ۽ زندگيءَ جي مڙني معاملن وانگر هن سلسلي ۾ به اعتدال ۽ وچٽري واٽ کي اختيار ڪيو وڃي.

سچ چوڻ

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَقُوْلُوْا قَوْلًا سَدِيْدًا ﴿٧٠﴾ (سوره الاحزاب آيت 70)

”اي ايمان وارؤ! الله کان ڊڄندا رهو ۽ صاف سڌي ڳالهه ڪريو.“

آيت سڳوريءَ جي هن ڀاڱي ۾ ٻن بنيادي نيڪين جي تلقين ڪئي وئي آهي: هڪ تقويٰ ٻيو سچ ڳالهائڻ. تقويٰ خدا کان خوف رکڻ جو نالو آهي. پر هي اهو خوف نه آهي جو دهشت جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندو آهي، جيئن اسين ڪنهن خوفناڪ ۽ ڀوائتي شيءِ کان ڊڄي ويندا آهيون، پر هي اهو خوف آهي جو عظمت ڪري پيدا ٿيندو آهي، جيئن اسين پنهنجي استاد يا پنهنجي پيءُ جي وڏائي ۽ بزرگيءَ ڪري پنهنجي دل ۾ هڪ طرح جو ڊپ محسوس ڪندا آهيون. قرآن چئي ٿو ته جنهن ماڻهوءَ جي دل ۾ خدا جو ڊپ نه آهي ٻين لفظن ۾ جيڪو تقويٰ جي صفت کان محروم آهي اهو، انسان سڏائڻ جو حقدار نه آهي. قرآن حڪيم هڪ هنڌ پاڻ بابت چئي ٿو: ته آئون ”هُدًى لِّلنَّاسِ“ آهيان (انسانن لاءِ هدايت آهيان) ٻئي هنڌ چئي ٿو: ”هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ“ آئون خدا کان ڊڄندڙن لاءِ هدايت آهيان. انهيءَ مان معلوم ٿيو ته ان وٽ انسان اهو آهي جو متقي هجي ۽ جنهن جي دل ۾ خدا جو ڊپ هجي. هن آيت ڪريمه ۾ ٻي بنيادي نيڪي سچ ڳالهائڻ آهي. غلط ۽ ڪوڙ ڳالهه کان بچڻ ۽ صاف سٿري ڳالهه ڪرڻ قرآن وٽ عملن جي سڌاري جو سڀ کان وڏو ذريعو آهي. حضور نبي اڪرم ﷺ جن جي زماني جو واقعو آهي هڪ ماڻهو سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ ان عرض ڪيو ته يا رسول الله (ﷺ!) مان سخت گنهگار آهيان. زنا به ڪيان ٿو، شراب به پيئندو آهيان، ڪوڙبه ڳالهائيندو آهيان، دنيا جو ڪو عيب اهڙو نه آهي جو مون ۾ نه هجي. ٻڌايو ته پنهنجي حالت سڌارڻ لاءِ ڇا ڪيان. انسانيت جي معلم ﷺ جن فرمايو ته تون مون سان واعدو ڪر ته جيڪي چوان ان تي تون عمل ڪندين. ان واعدو ڪيو. پاڻ فرمايائون ته ڪوڙ ڳالهائڻ ڇڏي ڏي. هميشه سچ ڳالهاءِ ۽ جيڪي ڪم ڪندو رهين ان جي مون کي سڌ ڏيندو رهه. اهو ماڻهو هليو ويو. احوال لکندڙ لکن ٿا ته اهو ماڻهو ڪنهن غلط ڪم لاءِ تيار ٿيندو هو ته کيس اهو فڪر هوندو هو ته مون کي خدا جي رسول وٽ پنهنجي ڪارروائي ٻڌائڻي آهي، ڪوڙ ڳالهائي نه سگهندس. هن غلط ڪم جي سڌ ڏيندس ته شرمسار ٿيندس. نتيجو هي نڪتو جو ان احساس هوريان هوريان ان کي سڀني خرابين کان پاڪ ڪري ڇڏيو ۽ سچائي واري وصف ان جي حالت ئي بدلائي ڇڏي.

عملن جي سڌارڻ ۾ سچائي جي اها اهميت آهي جنهن ڪري حضور نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو ته! سڀني گناهن کان بچڻ جي ترڪيب هي آهي جو زبان کي روڪيو. هڪ ٻئي هنڌ فرمايائون! جڏهن انسان صبح ڪندو آهي ته بدن جا سڀ عضوا زبان کي چوندا آهن ته خدا کان ڊڄندي رهه! اسان تو سان آهيون، تون سڌي رهندين ته اسان به سڌا رهنداسين. تون ڏنگي هلندين ته اسين به ڏنگا ٿينداسين.

قرآن جي منڪرن جي ذهنيت

صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِی الذِّكْرِ ؕ ۝١ بَلِ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فِيْ عِزَّةٍ وَّ شِقَاقٍ ۝٢

”قسم آهي ان قرآن سمجهائيندڙ جو. جن انڪار ڪيو اهي ئي وڏائي ۽ مخالفت ۾ پيل آهن.“ (سوره ص آيت 1_2)

هن آيت پاڪ ۾ رسالت جي منڪرن ۽ قرآن جي منڪرن جي ذهنيت تي وڏو بليغ تبصرو ڪيو ويو آهي. فرمايو ويو ته سندن انڪار ۽ سرڪشيءَ جو ذمه دار قرآن نه آهي. هي ته ”ذِي الذِّكْرِ“ آهي خوب سمجهائڻ وارو آهي. ان ۾ هڪ هڪ ڳالهه چڱي طرح کولي بيان ڪئي وئي آهي. ڪوئي اشڪال اهڙو نه آهي جو حل نه ڪيو ويو هجي ۽ ڪو اهڙو الجهاؤ نه آهي جنهن کي سلجهايو نه ويو هجي. انهن جي انڪار جو اصل سبب هي آهي ته اُهي غرور ۽ وڏائي ۾ ڦاٿل آهن ۽ جڏهن انسان هن بڇڙي بلا جو شڪار ٿيندو آهي ته پوءِ سڌي واٽ کان گهڻو پري ٿي ويندو آهي، جيئن برسات هوندي ڪلراٺي زمين ۾ صلو نه ڦٽندو آهي. جهان کي روشن ڪندڙ سج جي روشني هوندي انڌن کي ڪو سماء نه هوندو آهي. اهڙي طرح قرآني روشنيءَ جي هوندي انهن جي ذهنن جي اونداهي ختم نه ٿي ٿئي.

اسلام هٺ ۽ وڏائي کي بنهه پسند نه ڪيو آهي. قرآن حڪيم چئي ٿو ته دنيا ۾ سڀ کان پهريون گناهه شيطان ڪيو ۽ اهو هي هو جو هو پهرئين انسان جي مقابلي ۾ آڪڙجي ويو، انکي جهڪڻ جو حڪم ٿيو، پر ان چيو ته هي ڪيئن ٿي سگهندو! ”اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ“ آئون ان کان ڀلو آهيان. هن وڏائي ۽ هٺ جو نتيجو هي نڪتو جو ان کي هميشه هميشه لاءِ خداوندي درگاهه مان ڌِڪار پيل ۽ تڙيل ٺهرايو ويو. دنيا ۾ جو سڀ کان پهريون گناهه هو سو اهو وڏائي ۽ هٺ جو گناهه هو.

وڏائي ۽ هٺ، دل ۽ دماغ جي جنهن خاص ڪيفيت جو نالو آهي ان ۾ رڳو پنهنجي وڏائي ئي اڳڀرو هوندي آهي. وڏيڪ هي ته وڏائي وارو ماڻهو ٻين جي تحقير، به ڪندو آهي ۽ انهن کي گهٽ ڄاڻندو آهي. ان ڪري حضور نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو آهي ته هٺ هي آهي جو حق کي قبول نه ڪيو وڃي ۽ ماڻهن کي گهٽ ڄاتو وڃي. رسالت جي زماني ۾ ڪجهه ماڻهو ان بيماريءَ ۾ ڦاٿا ته ان ڪري پوري زندگي ڪفر ۽ شرڪ جي ڌٻڻ کان نڪري نه سگهيا ۽ اڄ به جيڪڏهن ڪنهن جي دل ۾ هيءَ بيماري پيدا ٿيندي ته ان تي به ڇوٽڪاري ۽ ڪاميابيءَ جا سڀ دروازا بند ٿي ويندا.

خير ۽ شر

قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِيْنَ ۝٨٢ۙ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِيْنَ ۝٨٣

”۽ شيطان چوڻ لڳو، مون کي تنهنجي عزت جو قسم! آئون انهن سڀني کي گمراهه ڪندو رهندس، انهن کان سواءِ جو تنهنجا سچا ٻانهان آهن. (سوره ص آيت 82)

آدم عليه السلام ۽ ابليس جو قصو گهڻو پراڻو آهي، پر ان ۾ عبرت، بصيرت ۽ حڪمت ۽ نصيحت جا جيڪي سبق آهن اهي اسان لاءِ قيامت تائين نوان ۽ تازا رهندا. ڌرتي ۽ آسمان پيدا ڪندڙ، پهرئين انسان کي خلافت بخشي ۽ اها خلافت کيس علم ڪري عنايت ٿي (وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا) تڏهن ابليس جي ساڙ واري رڳ اڀري آئي. ان وڏائي ڪئي، چوڻ لڳو: مان باهه مان پيدا ٿيو آهيان، هي مٽيءَ مان — اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ — مان ان کان ڀلو آهيان. اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو مان ان جي اڳيان جهُڪان. الله تعاليٰ کي ان جو اهو هٺ ۽ حسد پسند نه آيو. ابليس کي ڌٽيءَ جي درگاهه مان ڌڪاريل ٺهرايو ويو پر هو ڌڪاريل ٿي برائي جو پتلو بنجي ويو ۽ چوڻ لڳو: آئون انسان کان بدلو وٺندس، کيس گمراهه ڪندس ۽ مون کي تنهنجي عزت جو قسم آهي ته تنهنجي خاص ۽ سچن ٻانهن کي ڇڏي ٻين سڀنيءَ کي فريب جي ڄار ۾ ڦاسائيندس. الله تعاليٰ قيامت تائين ابليس کي اها مهلت ڏني ۽ ان طرح انسان جي آزمائش جو هڪ اڻ کٽ سلسلو شروع ٿي ويو. حقيقت اها آهي ته الله تعاليٰ جي هر ڪم ۾ اڻ ڳڻيون حڪمتون ۽ مصلحتون هونديون آهن ۽ انهن سڀني جو احاطو انسان جي طاقت کان ٻاهر آهي، ليڪن ڪائنات جي نظام تي ڪجهه به غور ڪيو وڃي ته هي ڳالهه جلدي سمجهه ۾ اچي وڃي ٿي ته ابليس جو وجود به انسان لاءِ رحمت کان گهٽ نه آهي. مشهور چوڻي آهي ته هر ڪا شيءِ پنهنجي ضد سان سڃاڻبي آهي. ڪثافت نه هجي ته لطافت ڪيئن پڌري ٿئي. اونداهي نه هجي ته روشنيءَ جو قدر ڪير ڪري. گرمي سردي، اونداهي، روشني، رات، ڏينهن، زندگي، موت، اضداد جي انهيءَ سلسلي کي زندگيءَ جو نظام سڏجي ٿو. دشمن نه هجي ته دوست جي ڄاڻ نه ٿيندي. اهڙيءَ طرح شر نه هجي ته خير ڪٿي هوندو؟ ابليس کي آدم عليه السلام جي مقابلي ۾ آڻي، الله تعاليٰ انسان کي ان جي ستل صلاحيتن کي سجاڳ ڪرڻ جو موقعو موجود ڪري ڏنو آهي. هاڻي اهو اسان جو ڪم آهي ته اسان پنهنجي حريف کي سڃاڻون. ان جي فريب واري ڄار ۾ نه اچون ۽ زمين خلافت تي پنهنجي حقداريءَ کي ثابت ڪري ڏيکاريون.

خوف ۽ اميد جي وچ تي

اَمَّنۡ هُوَ قَانِتٌ اٰنَآءَ الَّيۡلِ سَاجِدًا وَّ قَآئِمًا يَّحۡذَرُ الۡاٰخِرَةَ وَيَرۡجُوۡا رَحۡمَةَ رَبِّهٖ

”ڇا؟ اهو ماڻهو جو الله کي دل جي گهراين سان ياد ڪندڙ آهي، رات جي وقتن ۾ الله جي سامهون سجدو ڪري ٿو ۽ ان جي حضور ۾ بيهي ٿو آخرت کان ڊڄي ٿو ۽ پنهنجي پالڻهار جي رحمت جي اميد رکي ٿو (اُهو انجي ابتڙ ڪندڙ جهڙو ٿي سگهي ٿو؟).“ (سورت زمر آيت 9)

آيت سڳوريءَ جي هن پاڱي ۾ هڪ مؤمن جي نفسياتي تصوير نظر اچي ٿي. الله تعاليٰ تي ايمان جي معاملي ۾ هو بيحد مخلص آهي ۽ ان وقت به جڏهن رات جي اڪيلائي ۾ هو اڪيلو هوندو آهي، ان کي ياد ڪندو، ان جي آڏو هٿ ٻڌي بيهندو ۽ ان جي حضور ۾ سجدو ڪندو آهي. پر هن ساري خلوص هوندي به ان جي دلي ۽ اندروني حالت هيءَ آهي جو هو بنا ڏيکاءُ عبادت تي هٿ ۽ وڏائي ڪرڻ بدران آخرت جي ڏينهن جي پڇا کان ڊڄندو آهي، پر اهو ڊپ اهڙو نه آهي جو کيس نراس بنائي. هو ان ڊپ سان گڏوگڏ پنهنجي پالڻهار جي رحمت جو اميدوار به آهي، کيس وڏي ۽ قوي اميد آهي ته قيامت جي ڏينهن سندس رب ان سان رحم ۽ ڪرم جو معاملو فرمائيندو.

اسان وٽ عام طرح ماڻهو خدا جي ذات ۽ صفات بابت افراط يا تفريط (حد کان وڌي وڃڻ يا بنهه گهٽ ٿي وڃڻ) جو شڪار آهن. يا ته اهي خدا کي اهڙي قهار ۽ جبار هستيءَ جي شڪل ۾ مڃن ٿا جو جنهن جي قهر ۽ ڪاوڙ کان بچڻ جي ڪابه صورت نه هجي يا وري ان کي اهڙو رحيم ۽ ڪريم تصور ڪنِ ٿا جو ان جي آڏو گناهن تي سزا ملڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. اسلام ۾ اُهي ٻيئي خيال علمي ۽ عملي گمراهيءَ جو ڪارڻ ٿي سگهن ٿا. ان وٽ حقيقت ۽ اصليت انهن ٻنهي خيالن جي وچ تي آهي. اسلام جو خدا، ’مَالِكِ يَوۡمِ الدِّيۡنِ‘ (جزا جي ڏينهن) جو مالڪ آهي ته ان سان گڏ رحمان ۽ رحيم به آهي. ان جي مڃڻ واري جي هڪ پاسي ان جي حساب کان ڊڄي ۽ ڪنبي ٿو ته ٻئي پاسي ان جي ٻاجهه ۽ بخشش جو طلبيندڙ ۽ اميدوار پڻ آهي. حضور نبي اڪرم ﷺ جن هن ڳالهه کي هيئن بيان فرمايو ته مؤمن جو مرتبو ڊپ ۽ اميد آهي. ته ٻئي پاسي پنهنجي غلطين تي پڪڙ جو به ڊپ آهي. تڏهن اسان جو فرض آهي ته نه اسين گناهن کان ايترو ڊڄون جو خدا جي رحمت کان نراس ٿي وڃون ۽ نه پنهنجي نيڪين تي ايترو ڀروسو ڪريون جو ان جون ٿاريون وڄي وڏائي سان ملن ۽ اسان الله تعاليٰ جي عذاب کان ڊڄڻ ئي ڇڏي ڏيون.

امن سان گڏيل زندگي

اَللّٰهُ رَبُّنَا وَ رَبُّكُمۡ ؕ لَنَاۤ اَعۡمَالُنَا وَ لَكُمۡ اَعۡمَالُكُمۡ ؕ لَا حُجَّةَ بَيۡنَنَا وَ بَيۡنَكُمۡ ؕ اَللّٰهُ يَجۡمَعُ بَيۡنَنَا ۚ وَ اِلَيۡهِ الۡمَصِيۡرُ ؕ﴿۱۵﴾

”الله اسان جو به مالڪ آهي ۽ اوهان جو به — اسان جا عمل اسان لاءِ آهن ۽ اوهان جا اوهان لاءِ، اسان جو ۽ توهان جو ڪوبه جهڳڙو نه آهي، الله اسان سڀني کي گڏ ڪندو ۽ ان ڏانهن وڃڻو آهي.“ (سور الشوريٰ آيت 15)

اسلام اهو ڀريون دين آهي جنهن امن سان باهمي بقا کي اجتماعي زندگيءَ جي بنياد ٺهرايو آهي. ان وٽ عقيدي جي معاملي ۾ ڏاڍ ۽ زور ناجائز آهي، فرمايو ويو: ”لَآ اِكۡرَاهَ فِي الدِّيۡنِ“، دين جي معاملي ۾ ڪابه سختي نه آهي، اهو دل جو سودو آهي. جنهنجي دل مڃي هن سچي عقيدي کي قبول ڪري، دل نه مڃي ته قبول نه ڪري. هيءَ تعليم به ان ئي ڏني آهي ته بتن کي به گهٽ وڌ نه چئو، متان مشرڪ ٻي سمجهيءَ کان الله عزت واري جي شان ۾ گستاخي ڪري ويهن، رڳو اهو نه پر ٻين مذهبن جي مڃيندڙن کي انهن ڳالهين تي هڪ ٻئي سان تعاون ۽ مدد ڪرڻ جي دعوت ڏني جيڪي انهن ۾ گڏيل طور مڃيون وينديون هيون. فرمايو: ”يٰۤاَهۡلَ الۡكِتٰبِ تَعَالَوۡا اِلٰي كَلِمَةٍ سَوَآءٍ بَيۡنَنَا وَ بَيۡنَكُمۡ“- اي اهل ڪتاب! اچو هن ڳالهه ڏانهن جو اسان جي ۽ اوهان جي وچ تي مڃيل آهي. هن آيت پاڪ ۾ به ٻين مذهبن بابت قرآن حڪيم جي هن فراخ دلي واري خيال جي ڇنڊڇاڻ ڪئي وئي آهي. فرمايو ويو ته دين جي معاملي ۾ اسان اوهان سان ڪوبه جهڳڙو ڪرڻ نه ٿا گهرون، اسان جي رسول اسان جي ڳالهه اوهان تائين پهچائي، هاڻي جيڪڏهن اوهان ان کي نه مڃيندؤ ته اوهان جو دين اوهان کي مبارڪ، اسان جو دين اسان کي مبارڪ. سچو ڪير آهي؟ ان جو فيصلو اهو ئي رب فرمائيندو جنهن وٽ اوهان سڀني کي موٽي وڃڻو آهي.

قرآن حڪيم ۾ رواداريءَ جي هيءَ اها تعليم آهي جنهن جي اثر هيٺ مسلمانن هميشه انسانيت ۽ انسان جي عزت واري اصول کي آڏو رکيو آهي. رسالت جي دور ۾ نجران جي عيسائين جو وفد آيو ته حضور نبي اڪرم ﷺ جن کين مسجد نبويءَ ۾ رهايو ۽ اهو خيال نه ڪيو ته اهي توحيد بدران تثليث (ٽه مورتيءَ) تي ايمان رکندا آهن.

اڄ جڏهن ته هڪ ٻئي جي عقيدن جي احترام ڪرڻ جي معاملي ۾ اسان جي ذهنن جا پاسا ڏينهون ڏينهن تنگ ٿيندا وڃن ٿا، قرآن حڪيم جي هن تعليم کي وري تازي ڪرڻ جي ضرورت آهي.

گارگند

وَلَا تَلْمِزُوْٓا اَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوْا بِالْاَلْقَابِ ۭ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوْقُ بَعْدَ الْاِيْمَانِ ۚ وَمَنْ لَّمْ يَتُبْ فَاُولٰۗىِٕكَ هُمُ الظّٰلِمُوْنَ ﴿١١﴾

”۽ پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي عيب نہ لڳايو ۽ نہ هڪ ٻئي تي (چيڙائڻ وارا) نالا رکو، ايمان آڻڻ کان پوءِ بدتهذيبيءَ جو نالو ئي بڇڙو آهي ۽ جيڪي (ان کان) توبہ نہ ڪندا اُهي ئي ظالم آهن.“ (سورت الحجرات آيت 11)

قرآن ۽ حديث جي زبان ۾ فسوق خراب ڳالهائڻ ۽ گارگند کي چوندا آهن. هن آيت ڪريمہ ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ايمان آڻڻ کان پوءِ فسوق (گارگند) ۾ ڦاسڻ تہ پري رهيو، ڪنهن مسلمان لاءِ ان جو نالو بہ نفرت جي لائق آهي. هو ان کان ائين نفرت ڪندو آهي جيئن صفائي کي پسند ڪندڙ انسان گندگيءَ کان نفرت ڪندو آهي.

قرآن حڪيم وٽ گارگند رڳو خراب لفظن جي ڪتب آڻڻ جو نالو نہ آهي، هر اهو لفظ ۽ ٻول جنهن سان ڪنهن ٻئي انسان کي تڪليف پهچي ٿي تہ اهو گار ۾ داخل آهي. ڪي ماڻهو ٻين تي عيب لڳائيندا آهن يا ٻين جو نالو بگاڙي انهن کي ڪنهن ٺوڪ واري نالي سان سڏيندا آهن. اُهي ٻيئي صورتون بہ گار ۾ اچي وڃن ٿيون. ۽ حضور نبي اڪرم ﷺ جن جو ارشاد آهي تہ مسلمان اهو آهي جنهن جي زبان ۽ هٿ کان مسلمان سلامت رهن. عام طرح ماڻهو ڳالهہ ٻولهہ ۾ هڪ ٻئي جي ماءُ، پيءُ تي طعنو ڪندا آهن. حضور نبي اڪرم ﷺ جن فرمايو تہ سڀ کان وڏو گناهہ هي آهي تہ ماڻهو پنهنجي ماءُ پيءُ تي لعنت ڪري. صحابين سڳورن رضہ پڇيو تہ يا رسول الله (ﷺ!) ڪير پنهنجي ماءُ پيءُ تي لعنت ڪري سگهي ٿو؟ فرمايائون تہ هن طرح جو ڪو ڪنهن ٻئي جي ماءُ پيءُ کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو تہ اهو بہ ان جي ماءُ پيءُ کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو. هڪ ٻئي هنڌ آنحضرت ﷺ جن هڪ مؤمن جي تعريف بيان ڪندي فرمايو آهي تہ اهو نہ تہ عيب ڪندو آهي، نہ لعنت ڪندو آهي ۽ نڪي بد زباني ۽ خراب ڳالهائيندو آهي.

قرآن حڪيم جي ارشاد ۽ احاديث نبويءَ جي هنن چٽائين مان پڌرو ٿيو تہ خراب ڳالهائڻ ۽ بدزباني اسلامي تعليم جي سراسر خلاف آهي ۽ جيڪو ماڻهو صحيح اسلامي زندگي گهارڻ گهري ٿو تہ اهو ڪڏهن بہ بداخلاقيءَ ۾ ڦاسڻ کي پسند نہ ڪندو.

اسلامي زندگي گهارڻ

وَّلَا تَجَسَّسُوْا وَلَا يَغْتَبْ بَّعْضُكُمْ بَعْضًا ۭ اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَّاْكُلَ لَحْمَ اَخِيْهِ مَيْتًا

فَكَرِهْتُمُوْهُ ۭ وَاتَّقُوا اللّٰهَ ۭ اِنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ رَّحِيْمٌ ﴿١٢﴾

”۽ نہ ڪنهن جي جاسوسي ڪريو ۽ نہ ڪو اوهان مان هڪ ٻئي جي گلا ڪري. ڇا اوهان مان ڪو پسند ڪندو تہ پنهنجي مئل ڀاءُ جو گوشت کائي؟ اهو اوهان کي خراب لڳندو. ۽ الله کان ڊڄندا رهو، بيشڪ الله توبهہ قبول ڪندڙ ۽ وڏو مهربان آهي.“ (سورت الحجرات آيت 12)

هن رباني ارشاد ۾ اسلامي زندگي گهارڻ جي ڪن بنيادي ڳالهين تي روشني وڌي وئي آهي. فرمايو ويو آهي تہ هڪ مسلمان کي اهو نہ ٿو سونهين تہ اهو ٻين جا عيب تلاش ڪندو وتي، ان کي پنهنجي عيبن دور ڪرڻ لاءِ ڪٿي فرصت آهي جو اهو ٻين جي عيبن ڪڍڻ ۽ ٺوڪڻ ۾ ڦاٿل رهي. اهڙي طرح ان جو هي بہ ڪم نہ آهي تہ اهو پر پٺ ڪنهن جي برائي ڪري. فرمايو ويو. پر پٺ ڪنهن جي گلا ۽ برائي ڪرڻ ائين آهي جيئن پنهنجي مئل ڀاءُ جو گوشت کائڻ.

عيب ڳولڻ ۽ گلا ڪرڻ اُهي بہ اهڙيون خرابيون آهن جو سماج ۾ بغض، دشمني ۽ مخالفت جي باهہ کي ڀڙڪائينديون آهن. انهن ڪري هڪ ٻئي تان ڀروسو کڄي ويندو آهي ۽ ڪو بہ ماڻهو پنهنجي عزت کي ٻين وٽ محفوظ نہ ڄاڻندو. اهو ئي ڪارڻ آهي تہ اسلام جيڪو هڪ مثالي همدرد ۽ رواداريءَ وارو معاشرو ٺاهڻ گهري ٿو، انهن خرابين جو سخت مخالف آهي.عيب ڳولڻ بابت هو اها تعليم ڏئي ٿو تہ ڪنهن ٻئي جي عيب تي نظر پوي تہ پنهنجي گريبان ۾ بہ ليئو پائي ڏسو. ڇا اوهين ان کي پسند ڪندؤ تہ اوهان جا عيب اگهاڙيا وڃن؟ جي نہ تہ پوءِ ٻين لاءِ ان کي پسند نہ ڪريو. حضور جهان جي سردار ﷺ جن فرمايو تہ جو شخص دنيا ۾ پنهنجي ڪنهن ڀاءُ جي عيب کي ڍڪي ٿو تہ قيامت ۾ الله تعاليٰ بہ ان جي عيب کي ڍڪيندو ۽ جيڪو دنيا ۾ ڪنهن جو عيب اگهاڙي ٿو تہ ان کي معلوم هجڻ گهرجي تہ قيامت ۾ ان جي عيبن کي کولي الله تعاليٰ بہ ان کي خوار ڪندو. اهڙيءَ طرح گلا بابت ان جي تعليم اها آهي تہ ان ڪري انسان جون سڀ نيڪيون تباهہ ۽ برباد ٿي وينديون آهن. عام طرح ماڻهو گلا ڪندي چوندا آهن تہ هيءَ ڳالهہ تہ آئون فلاڻي کي منهن تي چوڻ لاءِ تيار آهيان، پر ان چوڻ ڪري گلا ڪا جائز ٿي نہ سگهندي. گلا نالو ئي ان جو آهي تہ ڪنهن ماڻهو ۾ نيڪ اها برائي موجود آهي، جنهن جي پچار ان جي پرپٺ ڪئي وڃي ٿي، جيڪڏهن اها برائي موجود نہ هجي ها تہ پوءِ اهو بهتان آهي ۽ الاهي قانون ۾ ان جي باقاعدي سزا مقرر آهي.

آيت پاڪ جو حاصل هي آهي تہ هڪ مسلمان کي ٻئي مسلمان ڀاء جي عزت جو محافظ هجڻ گهرجي. جيڪڏهن هو ان ۾ ڪوتاهي ڪري ٿو تہ قيامت جي ڏينهن ان کان سخت ڇا ڳاڇا ڪئي ويندي.

عادلاڻو معاشي نظام

مَآ اَفَآءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُوْلِهٖ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُوْلِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَ
الْمَسٰكِيْنِ وَابْنِ السَّبِيْلِ ۙ كَیْ لَا يَكُوْنَ دُوْلَةًۢ بَيْنَ الْاَغْنِيَآءِ مِنْكُمْ

”انهن ڳوٺن مان جيڪو مال ۽ دولت الله پنهنجي رسول کي عطا ڪيو آهي، اهو الله، سندس رسول، مائٽن، يتيمن، مسڪينن ۽ مسافرن لاءِ مخصوص آهي ته ائين نه ٿئي جو دولت اوهان جي مالدار ماڻهن ۾ چڪر ڪائيندي رهي.“ (سوره الحشر آيت 7)

دولت انساني سماج لاءِ رت وانگر آهي. رت بدن جي ڪنهن هڪ پاڱي ۾ بيهجي وڃي، چڪر نه ڪائي ته هلاڪت جو ڊپ آهي، اهڙي طرح دولت پوري سماج ۾ چڪر نه ڪائي. رڳو ڪن خاص خاص ماڻهن وٽ گڏ ٿئي ته اها به صحتمند زندگيءَ جي علامت نه آهي. ان مان طرحين طرحين خرابيون جنم وٺنديون آهن ۽ امن واري گڏيل زندگيءَ جي اتفاق کي هيڏانهن هوڏانهن ڪري ڇڏينديون آهن. هن بابت اسلام جيڪو اصول عطا ڪري ٿو اهو هن آيت ۾ بيان ٿيو آهي ۽ اهو هي آهي ته دولت ڪن مخصوص ماڻهن ۾ ڦرندي نه رهي پر اهڙو معاشي نظام ڪڙو ڪيو وڃي جنهن ۾ عزت سان سڀني ماڻهن جون گهرجون پوريون ٿي سگهن. مشهور عالم، فقيهه حضرت قاضي ابو يوسف راوي آهي ته جڏهن ايران فتح ٿيو ته مسلمان سپاهين حضرت سعد بن ابي وقاص جي ذريعي حضرت فاروق رضه کان گهر ڪئي هئي ته فتح ڪيل زمينون انهن ۾ ورهايون وڃن.

مديني جا ڪجهه بزرگ هن گهر جي فائدي ۾ هئا، پر حضرت فاروق رضه وٽ اها گُهر جائز نه هئي. حضرت فاروق رضه انهن جي گهر کي رد ڪرڻ وقت قرآن پاڪ جي جن آيتن مان سند ورتي هئي انهن مان هڪ آيت اها مٿين هئي.

هن آيت سڳوري ۾ اسلامي غلبي سان هٿ آيل زمينن جي حقدارن جي ٽولي جو بيان ڪيو ويو آهي، باقي حقدارن جي فهرست ٻين ملحقه آيتن ۾ ڏني وئي آهي.

هن فهرست ۾ فقير، مهاجر، مفلس، انصار ۽ پوءِ ايندڙ حقدارن جا نالا ڳڻايا ويا آهن. قاضي ابو يوسف فرمائي ٿو ته: ”انهن آيتن کي پڙهڻ کان پوءِ حضرت فاروق رضه، صحابين کي چيو هو ته جيڪڏهن اسان فتح ڪيل زمينون هن وقت حاضر مسلمانن ۾ ورهائي ڇڏيون ته پوءِ ’وَالَّذِيْنَ جَآءُوْا مِنْۢ بَعْدِهِمْ‘ (اهي ماڻهو جيڪي پوءِ آيا) انهن کي ڇا ڏنو ويندو.“

حضرت قاضي صاحب جي خيال ۾ حضرت عمر فاروق رضه انهن آيتن مان جيڪو مطلب ورتو هو اهو هي هو ته سڀ جون سڀ فتح ڪيل زمينون سڀني مسلمانن

تي وقف آهن، انهن جي تقسيم جائز نه آهي. ان ڪري انهن مصر، آفريقا، شام ۽ ايران جي گورنرن کي اٽل حڪم ڏنو هو ته ڪابه زمين ڪٿي به مسلمانن ۾ ورهائي نه وڃي ۽ نڪي ان جي نجي خريد و فروخت عمل ۾ اچي.

حضرت فاروق رضه جو خيال هو ته ”كَيْ لَا يَكُوْنَ دُوْلَةًۢ بَيْنَ الْاَغْنِيَآءِ مِنْكُمْ“ ته دولت اوهان مان ڪن ٿورن مالدارن ۾ بند نه رهجي وڃي. هن، امت تي وقف ڪرڻ جو بنياد آهي ۽ پالڻهار نه ٿو گهري ته اسلامي سماج ۾ دولت چڪر ڪائڻ کان رهجي وڃي. ڪجهه ماڻهو ته وڏا مالدار ٿي وڃن ۽ ڪجهه سڄا ۽ محتاج بڻجي پون.

حضرت عمر فاروق رضه جو هي خيال رڳو سندن خيال نه هو.

قاضي ابو يوسف رح جي ئي روايت آهي ته:

”حضرت عمر فاروق رضه صحابين جي نمائنده جماعت جي سامهون جڏهن قرآن حڪيم جون اهي آيتون تلاوت ڪيون ۽ نتيجو ڪڍيو ته، ”سڀ فتح ڪيل ڇڏيل زمينون پوري قوم جي ملڪيت آهن“ ته سڀني صحابين ان راءِ سان اتفاق ڪيو هو ۽ سڀ هن راءِ تي گڏ ٿي ويا ته ڇڏيل زمينون پوري قوم جي ملڪيت آهن، انهن کي نه ته ورهائي سگهجي ٿو ۽ نه وڻي ۽ وڪڻي سگهجي ٿو.(1)

معلوم هجي ته انهن ڏينهن ۾ عوامي روزگار جو مدار رڳو پوک تي هو. واپار تي روزي ڪمائيندڙن جو انگ تمام وڏو هو. اها سموري تحقيق سرڪاري ملازمن ۽ سپاهين جي هڪ چڱي وڏي جماعت جي سامهون آئي هئي. ان هوندي به پوک نوي فيصد ماڻهن لاءِ روزگار جو ذريعو هئي ۽ نوي فيصد آباديءَ جي روزگار جي ذريعي کي قومي ملڪيت نهرائڻ جو مطلب هي هو ته اسلام پيداوار جي عام ذريعن کي قومي ملڪيت بنائڻ گهري ٿو ۽ افرادي استحصال ۽ اجاره داري کان اسلامي سماج کي پاڪ ڪرڻ جو آرزومند آهي. نه ته اهو ٿورن هٿن ۾ دولت جي بند رهڻ کي خراب نه ڄاڻي ها ۽ ان جي امڪان کي ختم ڪرڻ جو عملي نمونو تجويز نه ڪري ها.

مائٽن کي تبليغ

وَاَنْذِرْ عَشِيْرَتَكَ الْاَقْرَبِيْنَ ۙ﴿۲۱۴﴾ (الشعراء 214)

اوهان پنهنجن ويجهن مائٽن کي خدا جي عذاب کان ڊيڄاريو.

مڪي جي اوائلي دور ۾ هي سورة نازل ٿي آهي. جنهن ۾ هن آيت ذريعي حڪم ڪيو ويو ته اوهان پنهنجن مائٽن تائين توحيد جو پيغام پهچايو. چنانچه،

---

(1) ڪتاب الخراج ص 64_65 اهو ئي بيان الخطيب جو به آهي، تاريخ بغداد ص 11

قريش قبيلي جي سمورن سرڪردن کي دعوت ڏني وئي، ۽ اهي هڪ پهاڙي جي دامن ۾ اچي گڏ ٿيا. بخاري شريف جي روايت مطابق پاڻ ڪريم ﷺ جن شروعات ۾ اهو سوال ڪيو ته ”ارئيتم ان حدثتكم ان العدو مصبحكم اوممسيكم اوكنتم تصدقواني“ مان جيڪڏهن اها ڳالهه توهان کي چوان ته دشمن جو هڪ لشڪر صبح يا شام جي وقت اوهان تي حملو ڪندو ته ڇا اوهان ان ڳالهه کي مڃيندؤ؟ ”قالو اجرّبناک مراراً فما رئينافيک الاصدقا“ اوهان جي زندگي جو ڪيترا ڀيرا تجربو ڪيو اٿئون اوهان ۾ سچائي کان سواءِ ٻي ڪابه شيءِ ناهي.

پوءِ ارشاد فرمايائون. اهو عذاب مان ڏسي رهيو آهيان. ان کان بچڻ جي صورت اها آهي ته: ”قُوۡلوا لااله الا الله تفلحون“ توحيد کي قبول ڪيو نجات ٿيندي ان تي ابو لهب بد شد ڳالهايو ۽ چيو ته الهذا جمعتنا – ان ڳالهه لاءِ اسان کي هت ڪٺو ڪيو اٿيئي. ان کان پوءِ ابولهب جي هلاڪت لاءِ ”تبت يدا“ سورة نازل ٿي. ٻين مشرڪن ظلم ۽ ڏاڍ ڪيا مگر منصب رسالت جي فرض ادا ڪرڻ واري حالت ۾ توحيد جي داعي کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ ۽ توهين ڪرڻ سخت ڏوهه ۽ خدا جي غضب کي ڀڙڪائڻ آهي ان ڪري خاص طرح ابولهب جي جهنمي هجڻ جو اعلان ڪيو ويو. توحيد جي انهيءَ اهميت ۽ عظمت کي هميشه خيال ۾ رکڻ گهرجي.

فرعون جي سرڪشي

اِذۡهَبۡ اِلٰی فِرۡعَوۡنَ اِنَّهٗ طَغٰی ﴿١٧﴾ (سورة النازعات 18)

اي موسيٰ عہ فرعون ڏانهن پيغام کڻي وڃ، اهو سرڪش بڻجي ويو آهي.

حضرت يوسف عليہ السلام جي مصر ۾ حڪمراني واري دور ۾ بني اسرائيل وڏي شان ۽ شوڪت سان مصر ۾ اچي آباد ٿيا. چار سؤ سال جي عرصي دوران اتي فرعونن جي حڪمراني قائم ٿي ۽ بني اسرائيل کي غلام بڻايو ويو، نه فقط غلام ٿيا پر انهن تي شديد قسم جو ظلم ۽ ڏاڍ پڻ ڪيو ويندو هو. ان عرصي ۾ بني اسرائيل ۾ سيدنا موسيٰ عليہ السلام پيدا ٿيو. ان جي شروعاتي پرورش فرعون جي گهر ۾ ٿي. ان وچ ۾ هڪ فرعوني خاندان جو ماڻهو حضرت موسيٰ عہ جي هٿان قتل ٿي پيو حضرت موسيٰ عہ مدين ڏانهن سفر اختيار ڪيو اتي ڏهن سالن جي رهڻ کان پوءِ مصر ڏانهن واپس اچي رهيو هو ته ڪوهه طور جي وادي طويٰ ۾ سندس هم ڪلامي رب ذوالجلال سان ٿي.

اِذۡ نَادٰىهُ رَبُّهٗ بِالۡوَادِ الۡمُقَدَّسِ طُوًى ﴿١٦﴾

ان موقعي تي الله تعاليٰ نبوت سان سرفراز فرمائي حڪم فرمايو ته اي موسيٰ

فرعون سرڪش ڏانهن توحيد جو پيغام کڻي وڃو ۽ بني اسرائيل کي فرعون جي ظلم کان آزاد ڪرايو.

انهن ٻنهي مطالبن سان گڏ سيدنا موسيٰ عہ فرعون طاقتور ۽ ظالم بادشاهه جي دربار ۾ پهتو.

هڪ ظالم، جابر ۽ سرڪش حڪمران، جيڪو حڪومتي طاقت ۽ فوج سان لاڳاپيل هجي. ان وٽ هڪ غلام قوم جو فرد، غريب ۽ مسڪين شخص قوم جي آزادي جو مطالبو ۽ ربوبيت ۽ الوهيت جا خود ساخته اختيار ڪسڻ جو پيغام پيش ڪري، اها ڪيڏي وڏي جرائت، بهادري ۽ اولي العزمي آهي. اهو ئي سچ پچ نبوت جو عظيم ڪارنامو هوندو آهي ۽ پوءِ فرعون تباهه ۽ برباد ٿيو ۽ بني اسرائيل قوم کي آزادي ملي وئي. پيغمبرن جي پوئلڳن کي به ان طرح توحيد جو داعي، آزادي جو اڳواڻ ۽ قومن کي نجات ڏيندڙ بڻجڻ گهرجي.

انسان جي حالت

لَقَدۡ خَلَقۡنَا الۡاِنۡسَانَ فِیۡ كَبَدٍ ﴿٤﴾ (البلد-٤)

انسان کي تڪليف ۾ رهڻ لاءِ پيدا ڪيو ويو آهي.

دنيا ۾ انسان کي هڪ لمحو به خوشي حاصل نه آهي. هر وقت ڪنهن نه ڪنهن مصيبت جو شڪار رهي ٿو. هي دنيا ته جدوجهد ۽ عمل جي دنيا آهي ان ڪري هن کي دارالعمل چيو ويو آهي. هي دنيا دارالجزا ناهي ان ڪري عمل جو پورو بدلو هت ملي نٿو سگهي. هن دنيا جي فطرت ۾ رکيل آهي ته هت هر وقت آرام نه ملندو. پيغمبر عليہ السلام کان وڌيڪ ڪابه مقدس هستي وجود ۾ نه آئي آهي. مگر سندس پوري زندگي مشڪلات ۽ مصائب ۾ گذري. مڪي ۾ توحيد خاطر دشمنن جو کهڙو رويو رهيو، مديني ۾ پورو وقت جنگين ۽ جهيڙن ۾ مصروف رهيا. عام انسان پيءُ ۽ پٽ هر وقت پريشانين ۾ گذارين ٿا. پيءُ کي ڳڻتي تعليم، تربيت نگهداشت ۽ سندس معاش جي ۽ پٽ محتاجي ۽ ٻين جي آڏو سائل. هڪ انسان ڄمڻ کان مرڻ تائين مختلف تڪليفن ۾ گذاري ٿو پر جهالت ۽ ناداني سبب ان فريب ۾ مبتلا آهي ته هو راحت حاصل ڪري سگهي ٿو جيڪا هن دنيا ۾ ڪيس ڪانه ملندي.

اصل سڌي واٽ اها آهي ته هو اُن گهاٽي کان پار ٿي وڃي. يعني غلامن کي آزاد ڪرڻ، غلام قومن جي آزادي لاءِ ڪوشش ڪرڻ، هارين ۽ مزدورن جي خوشحالي لاءِ ڪاوش ڪرڻ“ پاڻ کي ضرورت هوندي محتاجن کي کاڌو کارائڻ“ يتيمن جي سارسنڀال لهڻ، مٽي آلود مسڪينن جو سهارو بڻجڻ، اهڙا گڻ رکندڙ

انسان تڪليف ۽ ڏک مان آزاد ٿي راحت محسوس ڪري سگهي ٿو ۽ اهڙي انسان ڪي انصاف واري ڏينهن اڻ ڪٿ نعمتن سان نوازيو ويندو.

تزڪيہ نفس

قَدۡ اَفۡلَحَ مَنۡ زَكّٰىهَا ۙ﴿٩﴾ وَقَدۡ خَابَ مَنۡ دَسّٰىهَا ؕ﴿١٠﴾ (الشمس9-10)

اهو شخص ڪامياب ٿيو جنهن پنهنجي نفس ڪي پاڪ ڪيو ۽ اهو نامراد ٿيو جنهن پنهنجي نفس ڪي مٽي ۾ ملائي ڇڏيو.

انساني جسم ۾ روح رکيل آهي، جنهن سان حياتي وابستہ آهي. روح ڪي ”امر ربّي“ بہ چيو ويو آهي. ان روح ڪي نفس سان بہ تعبير ڪيو ويو آهي. ڪڏهن ان نفس ڪي شعور، اختيار ۽ ارادو بہ چيو ويو آهي. ان ڪي فرقان يعني صحيح ۽ غلط ۾ نکيڙ ڪندڙ بہ قرار ڏنو ويو آهي. نفس ۾ نيڪي ۽ بدي جو الهام بہ ڪيو ويو آهي.

جهڙي طرح هدايت جي سڃاڻپ لاءِ نبوت ۽ ڪتاب جي ضرورت هوندي اهي.
اهڙي طرح نفس ۾ بہ نيڪي ۽ برائي جو شعور موجود رهي ٿو. ”الاثم ما حاك في نفسك“ گناه اهو آهي جنهن جي ڪرڻ سان تنهنجي نفس ۾ ڪٽڪو پيدا ٿي وڃي، يعني نفس بہ گناه جي نشاندهي ڪري ٿو.

ان ڪري نفس جي فطري پاڪ جذبن ڪي ترقي تي پهچائڻ جي هر وقت ڪوشش ڪرڻ گهرجي اهو آهي تزڪيہ نفس. پر جيڪڏهن منفي جذبن ڪي وڌايو ويو ۽ انهن جي پيروي ڪئي وئي تہ ڄڻ نفس ڪي مٽي ۾ ملائي ڇڏيو.

نفس جي طهارت ۽ نفس جي خباثت لاءِ انسان ڪي ارادو ۽ اختيار ڏنو ويو آهي. ان تي اجر ۽ سزا جو دارومدار آهي.

عملن ۾ اختلاف

اِنَّ سَعۡيَكُمۡ لَشَتّٰى ؕ﴿٤﴾ (سورة الليل-4)

توهان جي عملن ۾ اختلاف رهندو.

رات جو انڌيرو جڏهن پوري جهان ۾ ڇانئجي ويندو آهي تہ ڪي ماڻهو عبادت ۽ ذڪر ۾ مشغول ٿي ويندا آهن (وبالليل هم يستغفرون) ڪي ماڻهو ڪلبن ۾ وڃي شراب نوشي ڪندا آهن، چورن جو گروه گهرن ۾ گهڙڻ جو مشورو ۽ منصوبو بڻائيندو آهي. ڏينهن اڃي ٿو تہ هر ماڻهو مختلف ڪمن ۾ لڳي وڃي ٿو. انسانن جا بہ گروه مرد ۽ عورتون جدا جدا ڪمن ۾ مصروف رهن ٿا. ان مان معلوم ٿيو تہ انسانن

جي جدوجهد ۽ ڪوشش هر هڪ ڪان جدا آهي. سندن عملن ۾ اختلاف آهي انسانن جي نظريي جي قوت ۽ عملي قوت ۾ بہ اختلاف آهي. هڪڙن مال خرچ ڪيو، تقويٰ اختيار ڪيائون، سچ جي تائيد ڪيائون انهن لاءِ حق جو رستو آسان ڪيون ٿا. جن شخصن بخل ڪيو، بي پرواه بڻيا رهيا سچي ڳالهہ ڪي ڪوڙو سمجهيائون تہ انهن ڪي بدبختي ڏانهن ڌڪي ڇڏيندا سون. پوءِ ڌن دولت ان ڪي خدا جي عذاب ڪان بچائي نٿا سگهن. نيڪي ۽ بدي لاءِ شعور پيدا ڪيو ويو جيڪو نکيڙ ڪري ٿو. پوءِ پيغمبر ۽ ڪتاب موڪليا ويا جيڪي هدايت ڪي چٽو ڪن ٿا. پوءِ تاريخ جا تجربا سيڪارين ٿا. (فَذَكِّرۡهُم بِاَيّٰامِ اللهِ) ان ڪان پوءِ بہ انسان جي عملن ۾ اختلاف قائم رهي ٿو. ۽ قيامت جي ڏينهن عملن جي نتيجن مطابق جزا ۽ سزا جو انتظام ٿيل آهي.

پيغمبر عليه السلام تي انعامات خداوندي

وَلَسَوۡفَ يُعۡطِيۡكَ رَبُّكَ فَتَرۡضٰى ؕ﴿٥﴾ (والضحيٰ-5)

جلدئي تنهن جو پالڻهار توکي انعامن سان نوازيندو. پوءِ اوهان خوش ٿي ويندؤ.

غار حرا ۾ شروعاتي وحي جي نازل ٿيڻ ڪان پوءِ ڪجهہ عرصو اهڙو گذريو جنهن ۾ وحي جو اچڻ بند ٿي ويو. ان دور ڪي ”فترة الوحي“ چيو ويندو آهي. اهو ٽي مهينا يا بعض روايتن مطابق ڇهن مهينن جو عرصو چيو وڃي ٿو. ان دوران حضرت رسالت مآب ﷺ جن سخت پريشاني واري ڪيفيت ۾ رهيا. سوچڻ لڳا تہ هي ڪهڙو معاملو ٿي ويو!

ان ڪان پوءِ هي سورة نازل ٿي. جنهن ۾ فرمايو ويو تہ سج جي روشني ۽ رات جو انڌيرو فطرت جون نشانيون آهن اهي شاهدي ڏين ٿيون تہ هڪ جهڙي حالت هميشہ نہ رهندي آهي. ڪڏهن وحي ايندي آهي تہ ڪڏهن ڪنهن مصلحت هيٺ رڪجي ويندي آهي. مگر هي هڪ حقيقت آهي، تنهن جي پالڻهار توکي پاڻ ڪان نہ جدا ڪيو آهي نہ وري توکان ناراض ٿيو آهي. هر پوئين حالت پهرين حالت ڪان توهان لاءِ بهتر هوندي ۽ توهان تي انعامن جي بارش وسندي رهندي تان تہ توهان خوش ٿي ويندا. خدا جي نعمتن مان ڪجهہ هي نعمتون ڏنيون ويون آهن.

- توهان ڪي يتيمي جي حالت ۾ سهارو عطا ڪيو ويو
- توهان ڪي هدايت جي شاهراه عطا ڪئي وئي.
- توهان ڪي تنگدستي مان ڪڍي غنيٰ سان همڪنار ڪيو ويو.

ان ڪري يتيمن تي شفقت ڪندا رهو، غريبن جا غمگسار ٿيو، الله تعاليٰ جي نعمتن جي پرچار ڪندا رهو.

الله تعاليٰ طرفان ان طرح پيغمبر جي تعليم، تربيت ۽ تزڪيي جو انتظام ڪيو ويندو آهي. اهڙي طرح هر پيغمبر پنهنجي امت جي اصلاح لاءِ فڪرمند رهندو آهي. امت جي صالح ۽انهن ڪي بہ امت جي فلاح لاءِ هر وقت پاڻ پتوڙڻ گهرجي.

پيغمبر جي مقام جي بلندي

وَ رَفَعۡنَا لَكَ ذِكۡرَكَ ۝ (سورح الانشراح-4)

اسان توهان جو مقام ۽ مرتبو بلند ڪيو سون.

جڏهن ڪو شخص ڪنهن نظريي ڪي مقصد حيات بڻائيندو آهي تہ پوءِ هو ان تي پنهنجي جان بہ قربان ڪري ڇڏيندو آهي. سيني پيغمبرن عليهم السلام توحيد خاطر هر قسم جون عظيم قربانيون ڏنيون ڇو تہ توحيد جي پيغام هنن جو مقصد حيات هو. شرح صدر ان ڪي چئبو آهي تہ ڪنهن ڪم لاءِ اها ڪيفيت پيدا ٿي وڃي جو هو پڪي ارادي، مضبوط عقيدي، بلند حوصلي، ثابت قدمي ۽ استقامت سان ان ڪم ڪي سرانجام ڏي. پوءِ چئبو تہ هن ڪي ان ڪم لاءِ شرح صدر حاصل آهي. قرآن ۾ فرمايو ويو تہ جنهن شخص ڪي اسلام لاءِ شرح صدر حاصل ٿي ويو تہ اهو رب طرفان هڪ روشني تي قائم آهي.

(اَفَمَنۡ شَرَحَ الله صدرهٗ لِلاسلام فهو علىٰ نور من ربّه)

هن سورة ۾ فرمايو ويو تہ حضرت رسول اڪرم ﷺ جن ڪي اسلام لاءِ شرح صدر عطا ڪيو ويو. سمورا بوجهہ هٽايا ويا. سندن ذڪر مبارڪ ڪي قيامت تائين عظمت ڏني وئي. ڏک ۽ سک جوڙيوال آهن. جڏهن تبليغ ۽ انسانن جي رابطي مان واندا ٿيو تہ رب جي حضور ۾ حاضر ٿيو ۽ رب سان هم ڪلامي ۾ مشغول ٿي وڃو.

انسان جي بهترين صورت

لَقَدۡ خَلَقۡنَا الۡاِنۡسَانَ فِيۡٓ اَحۡسَنِ تَقۡوِيۡمٍ ۝ (سورة التين-4)

اسان انسان ڪي بهترين صورت ۾ پيدا ڪيو آهي.

چار جڳهن جي گواهي پيش ڪئي وئي آهي. جيڪي چئن پيغمبرن سان منسوب آهن.

- التين- جودي جبل تي حضرت نوح عليہ السلام جي ٺهرايل مسجد
- الزيتون- بيت المقدس جي مسجد جتي حضرت مسيح عليہ السلام پيدا ٿيا.
- طور سينا- جنهن پهاڙي تي موسيٰ عليہ السلام ڪي نبوت ملي.

- البلد الامين- مڪة المڪرمہ جتي سرڪار رسالت مآب ﷺ جن پيدا ٿيا ۽ ڪين نبوت ملي ۽ الله تعاليٰ جو پهريون گهر تعمير ٿيو.

انهن چئن پيغمبرن جي ڪردار، پاڪيزگي ۽ سندن بزرگي سبب انسان ڪي اعليٰ مقصدن جي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ گهرجي. انسان ڪي بيحد متوازن تقويم ۽ حُسن صورت سان خلقيو ويو آهي. ۽ عظيم ڪردار جا حامل ان جا هيرو هئڻ گهرجن. پر پوءِ هو هيٺين درجي ڏانهن ڪري پوي ٿو جنهن ڪري هو شرف انسانيت وڃائي ويهي ٿو. ان سبب هو حيواني درجي تي پهچي وڃي ٿو. مگر اهي شخص جيڪي خدا پرستي، حُسن عمل ۽ نافع انسانيت وارا ڪم ڪن ٿا انهن لاءِ اڻ ڪٽ اجر آهي.

ڇا ان ڪان پوءِ بہ عملن جي انجام جو انڪار ڪندؤ؟

ڇا الله تعاليٰ جي بادشاهي ۽ حاڪميت دنيا ۽ آخرت ۾ قائم ناهي؟

شب قدر

اِنَّاۤ اَنۡزَلۡنٰهُ فِيۡ لَيۡلَةِ الۡقَدۡرِ ۝ (القدر-1)

اسان پهريائين قرآن مجيد کي شب قدر ۾ نازل ڪيو سون.

دنيا ۾ماديت ۽ روحانيت جي ڪشمڪش هميشہ ڪان جاري رهي آهي ۽ قيامت تائين جاري رهندي.

جڏهن دنيا ۾ فسق فجور جو ماحول، گندگي ۽ فساد سان معاشرو ڀرجي ويندو آهي تہ الله تعاليٰ جي نعمت پيغمبر ۽ ڪتاب نازل ٿيندو آهي تان تہ دنيا هدايت ۽ فيض سان روشن ٿي وڃي جنهن رات هن دنيا ۾ ڪتاب الاهٰي نازل ٿيندو آهي اها ”ليلة القدر“ آهي. رمضان المبارڪ جي مهيني ۾ پوئين ڏهاڪي جي هڪ رات ۾ مڪي شهر جي ڀرسان غار حرا ۾ حضور صلي الله عليہ وسلم جي قلب مبارڪ تي قرآن مجيد پهريائين نازل ٿيو، قرآن مجيد نازل ٿيڻ سبب ان رات ڪي شرف ۽ تقدس مليو ۽ هڪ هزار مهينن جي عبادت برابر ڪيس سعادت حاصل ٿي. ان رات سبب روحانيت جا مدارج بہ انتها ترقي ڪن ٿا. انسان جو تعلق ”حضيرة القدس“ سان ڳنڍجي وڃي ٿو. ان ڪري ليلة القدر جي عبادت ڪي وڏو مقام حاصل آهي. ان رات ڪي جنهن قرآن مجيد جي نازل ٿيڻ ڪري فضيلت حاصل آهي تہ خود قرآن مجيد جو مقام ۽ درجو ڪيڏو بلند ۽ عظمت وارو هوندو. ان ڪري قرآن مجيد ڪي سمجهڻ، ان ۾ غور ۽ تدبر ڪرڻ ۽ ان جي پيغام ۽ دعوت ڪي پهچائڻ سان انسان جو رابطو صاحبِ عرش عظيم سان ٿي وڃي ٿو ۽ قرب الاهي جي منزل ماڻي ٿو.

هڪ تعليم ۽ هڪ پيغام

وَمَآ اُمِرُوۡۤا اِلَّا لِيَعۡبُدُوا اللّٰهَ مُخۡلِصِيۡنَ لَهُ الدِّيۡنَ ۙ حُنَفَآءَ (البينہ-5)

سيني انسانن کي اهو حڪم ڏنو ويو تہ هو فقط هڪ الله جي عبادت ڪن ۽ الله جي اطاعت ۾ مخلص رهن ۽ يڪسو ٿي وڃن. هيڏي هوڏي نہ واجهائين.

دنيا جي سيني قومن ڏانهن پيغمبر ۽ هادي موڪليا ويا. ڪتاب ۽ صحيفا اماڻيا ويا. سيني جي تعليم ۽ پيغام اهو هو تہ هڪ خدا تعاليٰ جي عبادت ڪن. هن کي اڪيلو معبود، اڪيلو ربّ ۽ اڪيلو بادشاهہ تسليم ڪن. هن سان ڪنهن کي بہ ڀائيوار نہ بڻائين. مگر مختلف قومن ۽ اهل ڪتاب توحيد جي تعليم کي ڇڏي شرڪ ڏانهن جهڪي پيا. پاڻ ۾ ٽولا ٽولا ٿي وحدت کي ڇڏي انتشار ۽ اختلاف ۾ ڪاهي پيا. ان ڪان پوءِ خدا جي ناراضگي ۽ غضب جو شڪار بڻيا.

اهل ڪتاب جو حسد ۽ بغض ايترو وڌي ويو جو هو توحيد خالص جو بہ انڪار ڪرڻ لڳا. توريت جي گواهين کي بہ ڦيرڻ لڳا ۽ آخري رسول ﷺ جي تصديق ڪرڻ کان بہ منهن موڙي ڇڏيائون ان سبب لعنت ۽ مسڪنت مٿن مڙهي وئي. مگر جن ماڻهن توحيد جو اقرار ڪيو ۽ صالح اخلاق سان پاڻ کي سينگاريائون اهي مخلوق جا ڀلارا شخص آهن. الله انهن کان راضي ٿيو ۽ هو الله کان راضي ٿيا. ان کان وڌيڪ ٻي ڪا بہ ڀلائي ڪونهي.

عملن جو ڏسڻ

يَوۡمَئِذٍ يَّصۡدُرُ النَّاسُ اَشۡتَاتًا ۙ لِّيُرَوۡا اَعۡمَالَهُمۡ ؕ۝٦ (الزلزال-6)

قيامت جي ڏينهن ماڻهن کي ٽولا ٽولا ڪري اٿاريو ويندو تان تہ هو پنهنجا عمل اکين سان ڏسن.

قيامت جي شروعات زلزلن سان ٿيندي. زمين ۾ پوريل سڀ شيون (خزانا، دفينا، معدنيات) ٻاهر نڪري اينديون. انسان انهن کي ڏسي حيران ٿي ويندو. چوندو تہ انهن شين جي ڪري مون پنهنجي آخرت برباد ڪئي. پروردگار جي حڪم سان اهي سڀ شيون پنهنجا احوال ٻڌائينديون. ماڻهو ٻيهر جيئرا ٿيندا تان تہ هو پنهنجي عملن جو پاڻ مشاهدو ڪن. سڀ عمل عالم مثال ۾ شڪيلون اختيار ڪندا. نيڪي ۽ بدي پنهنجي شڪل ۾ ظاهر ٿيندي، نہ ڏسڻ واريون شيون ڏسڻ واري صورت اختيار ڪنديون. هر ماڻهو ذري پرزي جيتري شيءِ بہ ڏسي سگهندو. خير ۽ شر جو هر عمل

شڪل اختيار ڪري سامهون ايندو ۽ ان عمل جو اخلاق جي ترازو ۾ وزن ڪيو ويندو. عمل جو ڳرو هجڻ ۽ هلڪو ٿيڻ اخلاص، تقويٰ ۽ ايمان جي بنياد تي ٿيندو.

جن عملن کي هن دنيا ۾ ڏسي نٿا سگهون، نماز جو اجر، روزي جو ثواب، همدردي، خيرخواهي، احسان ۽ نيڪي جو اجر ان کان سواءِ ظلم، ڏاڍ ۽ دل آزاري جو گناهہ، اهي سڀ عمل ۽ انهن جو اجر ۽ ڏوهہ شڪل ۽ صورت ۾ ڏيکاريا ويندا ۽ انهن جي نتيجن مطابق پورو پورو بدلو هر هڪ انسان کي ڏنو ويندو.

انسان جي ناشڪري

اِنَّ الۡاِنۡسَانَ لِرَبِّهٖ لَكَنُوۡدٌ ۚ۝٦ وَاِنَّهٗ عَلٰى ذٰلِكَ لَشَهِيۡدٌ ۚ۝٧ (العاديات)

انسان پنهنجي پالڻهار جو احسان وساريندڙ ۽ ناشڪرو آهي ۽ هو ان ڳالهہ کي ڄاڻي بہ ٿو.

انسان جي احسان فراموشي تي گهوڙي جي وفاداري ۽ ان جي گڻن سان گواهي بيان ڪئي وئي آهي. تيز ڊڪندڙ گهوڙا جيڪي هانبارو هڻن ٿا. جيڪي سنبن سان چڻگون ڪڍن ٿا. پرهہ ڦٽي دشمنن تي حملا ڪن ٿا. تيزي سان مٽي اڏائين ٿا ۽ دشمنن جي صفن ۾ داخل ٿين ٿا.

هڪ گهوڙو اهي گڻ رکي ٿو ۽ مالڪ سان وفادار آهي. ٻي طرف انسان رب جون بي شمار نعمتون حاصل ڪرڻ کان پوءِ بہ پالڻهار جو شڪرگذار نٿو بڻجي. هر وقت هو مال ۽ دولت جي چاهت ۾ سرگردان آهي ڪيس اهو احساس ڪونهي تہ هڪ ڏينهن هو قبر ۾ داخل ٿيندو ۽ پوءِ اتان ٻي جهان لاءِ اٿاريو ويندو. الله تعاليٰ سندس سيني جي رازن کان واقف آهي. انسان جي سيني عملن کان هو چڱي طرح واقف آهي. عملن جا نتيجا انسان کي نيٺ ڀوڳڻا پوندا. احسان فراموشي جي سزا کان هو بچي ڪونہ سگهندو.

گهڻائي جي طلب

اَلۡهٰكُمُ التَّكَاثُرُ ۙ۝١ حَتّٰى زُرۡتُمُ الۡمَقَابِرَ ؕ۝٢ (سورة التكاثر-1،2)

هر شيءِ ۾ گهڻائي جي طلب اوهان کي غافل ڪري ڇڏيو. تان تہ توهان وڃي قبرن جي حوالي ٿيؤ. اوهان کي جلد حقيقت جي خبر پئجي ويندي.

انسان هر شيءِ ۾ گهڻائي چاهيندو آهي. مال گهڻو هجي، اولاد گهڻي هجي، سهولتن جون شيون گهڻيون هجن، جايون جڳهون هڪ کان وڌيڪ هجن، مٺ مائٺ،

اولاد، پائر ۽ دوست گهڻا هجن. گهڻائي جي طلب ۾ ٿي هو آخرت جي زندگي وساري ويهي ٿو. ڪيس دنيا ۾ ته جيڪو نصيب ۾ هوندس اهوئي ملندو پر حرص ۽ سڌن ۾ گم ٿي نيٺ حياتي تان به هڪ ڏينهن هٿ کڻي وڃي ٿو ۽ وڃي قبر پيٽڙو ٿئي ٿو. حياتي جا دم پورا ڪري جڏهن ٻئي جهان ۾ پهچي ٿو ته مٿس حقيقت حال واضح ٿئي ٿي. علم يقين اچي وڃي ٿو. جهنم جا نظارا نظر ۾ اچن ٿا ۽ عين اليقين ٿي وڃي ٿو. پوءِ خبر پوي ٿي ته گهڻائي جي طلب مون کي ڪيتري قدر گمراهه ۽ سڌي راهه کان هٽائي ڇڏيو ان وقت ئي نعمتن جي حاصل ڪرڻ واري هوس جي باري ۾ ڪائنس سوال جواب ڪيو ويندو.

ڪاميابي جا اصول

وَالۡعَصۡرِ ۙ﴿۱﴾ اِنَّ الۡاِنۡسَانَ لَفِیۡ خُسۡرٍ ۙ﴿۲﴾ (سورة العصر)

زمانو ۽ تاريخ گواهي ڏئي ٿي ته انسان نقصان ۾ رهيو آهي.

هر انسان پنهنجن ڪوششن ۾ ناڪام رهيو آهي اها ناڪامي انسانن جي همه گير آهي فردن ۽ قومن تي شامل آهي. اها ايڏي وڏي دعويٰ قرآن مجيد ڪئي آهي. ان دعويٰ تي دليل، زماني جا واقعا ۽ تاريخ جي اٿل پٿل، ابن آدم جا ڪارناما، سندس سوانح حيات، عملن جا نتيجا گواهه آهن.

”تذڪير بايام الله“ جي ذريعي انسان جي خُسران کي چٽو ڪيو ويو آهي. ۽ گهاٽي کان بچڻ لاءِ هن کي ڪاميابي جي اصولن کان آگاه ڪيو ويندو آهي.

چار اصول

- ايمان- اطمينان قلب- الله تعاليٰ تي يقين رکندڙ دل- پريشاني، عجز ۽ احتياج وقت جنهن هستي جو سهارو وٺجي. جنهن جي محبت سان دل مالامال هجي. مخلوق مان آسرا ۽ اميدون لاهي فقط محبوب حقيقي سان دل جو لڳي وڃڻ اهو آهي ايمان بالله (من تو شدم تو من شدي)
- عمل صالح: زندگي جي سموري جدوجهد حُسن عمل سان سينگاريل هجي. عمل ڪرڻ ۾ ڪنهن خاص عمل جو اشارو نه ڪيو ويو بلڪ خدا جي عبادت کان وٺي مخلوق جي همدردي ۽ دنيا کي سنوارڻ، سينگارڻ ۽ ان کي انسانن لاءِ نفعي بخش بڻائڻ جي هر قسم جي ڪاوش کي عمل صالح چيو ويو آهي.
- تواصي بالحق: حق جي وصيت پوري قوم ۽ انسانن سان لاڳاپيل آهي. ايمان ۽ عمل ته ڪنهن حد تائين انفرادي به ٿي سگهن ٿا. پر حق لاءِ اٿي بيهڻ مرد مجاهد جو ڪم آهي. رهبانيت ۽ اڪيلو رهڻ اسلام جو پروگرام ناهي بلڪ اجتماعي طرح حق لاءِ جهاد ۽ اجتماعيت سان لاڳاپجي وڃجي. اها جدوجهد پوري دنيا تائين ڦهلجي وڃي.
- تواصي بالصبر: طاغوتي نظام ٽوڙڻ لاءِ جيڪو اجتماعي جهاد شروع ٿيندو ان ۾ ڏک ۽ مصيبتون مشڪلات ۽ رڪاوٽون جيل ۽ دربدري، تشدد ۽ ڏاڍ جا مرحلا ايندا ۽ ضرور ايندا. انهن موقعن تي استقامت، ثابت قدمي ۽ هڪ ٻي کي صبر ۽ برداشت ڪرڻ جي تلقين ڪرڻ بنيادي اصول آهي. انهن چئن اصولن تي عمل ڪرڻ واري قوم هر قسم جي گهاٽي کان محفوظ ٿي ويندي.

دولت جو پڄاري

الَّذِیۡ جَمَعَ مَالًا وَّ عَدَّدَهٗ ۙ﴿۲﴾ (سورة الهمزه)

جيڪو شخص هميشه دولت گڏ ڪندو رهي ٿو ۽ ان کي ڳڻيندو ٿو رهي.

هلاڪت اهڙي شخص لاءِ آهي جيڪو ماڻهن کي طعنا ڏيندو ٿو رهي ۽ چغل خور به آهي. سندس زندگي جو مقصد دولت کي گڏ ڪرڻ، ان کي سنڀالي رکڻ ۽ ڳڻيندو رهڻ آهي. ڇا اها دولت هن وٽ هميشه رهندي؟ هن کي جلد ئي پڙڪيل باهه سان واسطو پوندو جنهن ۾ هميشه هن کي رهڻو پوندو.

دنيا ۾ عام طرح ٻن قسمن جا ماڻهو هوندا آهن هڪڙا دولت جا پڄاري، جيڪي دولت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن اخلاق، شرافت ۽ ديانت داري جا قائل نه هوندا آهن. دوکو، فريب، چالاڪي ۽ ٺڳي هنن جي هٿيار هوندا آهن. ڪنهن به طرح دولت جا انبار ٿي وڃن. اها انهن جي منزل هوندي آهي. ان جي مقابلي ۾ ٻيا ماڻهو اهڙا شريف، ديانتدار ۽ سچار هوندا آهن جيڪي ڀلي غربت ۽ تنگي جو شڪار ٿي وڃن. مگر اخلاق ۽ مذهب کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيندا. آهن. پهريان انسان جهنگلي جانورن وانگر آهن. ڏسڻ ۾ انسان لڳندا آهن پر اندر ۾ ابليس وانگر سرڪش ۽ درنده هوندا آهن. ٻيا انسان حقيقت ۾ انسانيت جو جوهر ۽ خلاصو آهن. جن کي وڏو مرتبو مليل آهي. جيڪي ماڻهو دولت پرست هوندا آهن، اهي اخلاق ڪريمانه کان به خالي هوندا آهن. انهن جو مشغلو، ٽوڪ بازي، چٿر، مهڻا ڏيڻ، چغليون هڻڻ ۽ ماڻهن کي وڙهائڻ هوندو آهي. دولت تي نخرا ڪرڻ، پاڻ پڏائڻ ۽ دولت جي شهرت ۽ ان کي حساب ڪتاب ڪري ماڻهن کي ٻڌائڻ ۽ مخلوق جي بيعزتي ڪرڻ سندن مقصد هوندو آهي. اهڙن ڪمينه صفت ۽ گندگي ۽ گراوٽ ۾ ٻڏل انسانن کي پڙڪيل باهه ۾ هميشه لاءِ اڇلايو ويندو ۽ باهه جي ٿنڀن سان ٻڌو ويندو ۽ اهڙو بند ڪيو ويندو جو هو ڪڏهن به نڪري نه سگهن.

ڪعبة الله جي حفاظت

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحٰبِ الْفِيْلِ ؕ۝١ (سورة الفيل)

ڇا توهان ان ڳالهه کي نہ ڏٺو تہ هاٿين واري لشڪر سان الله تعاليٰ ڪهڙو سلوڪ ڪيو!

حضور ڪريم ﷺ جن جي هن دنيا ۾ تشريف آوري کان فقط چاليهه ڏينهن اڳ مڪي شريف ۾ هڪ عجيب ۽ حيرت انگيز واقعو ظاهر ٿيو. ان جو تفصيل هن طرح آهي تہ، يمن ۾ هڪ عيسائي حڪمران ابرهہ بن الاشرم نالي حڪومت ڪندو هو ان کي حسد جاڳيو تہ مڪي ۾ ڪعبت الله کي ايتري شهرت، عزت ۽ بزرگي ڇو حاصل آهي؟ ان گهر کي مٽايو ۽ ڊاهيو وڃي پوءِ اسان جي معبد جي عزت ٿيندي يا شهرت ملندي. ان خيال سان هو هاٿين تي سوار ٿي هڪ وڏو لشڪر تيار ڪري مڪي تي چڙهائي ڪئي ۽ مڪي جي ويجهو پهچي هڪ گهاٽي ۾ منزل ڪيائين. مڪي جي قريشن کي چوائي موڪليائين تہ مان ڪعبي کي ڊاهڻ آيو آهيان. باقي اوهان سان منهنجي ڪابہ لڙائي ڪونهي. توهان مقابلو ڪريو يا مڪو ڇڏي پهاڙين تي هليا وڃو!

قريشين فيصلو ڪيو تہ اسان ۾ ايڏي وڏي لشڪر سان وڙهڻ جي سگهہ ڪانهي. هي خدا جو گهر آهي ان جي حفاظت پاڻ خدا ڪندو. ان طرح هو مڪي کي خالي ڪري پهاڙين تي وڃي سهڙيا. ابرهہ پنهنجي مقصد لاءِ چرپر ڪئي تہ اوچتو ڏسندي ئي ڏسندي ابابيل پکي آسمان تي ڇانئجي ويا. انهن جي چونچن ۾ هڪ هڪ پٿر هو. جيڪو لشڪر جي هر ماڻهو کي چٽيندا ويا. پوءِ اهو لشڪر، سربراهہ سميت جانورن جي ڪاڌل چاري وانگر بڻجي ختم ٿي ويو. الله تعاليٰ ٻڌايو تہ الله تعاليٰ جو سنئون سڌو مقابلو ڪرڻ لاءِ جيڪو فرد يا قوم سامهون ايندي ۽ شعائرالله کي مٽائڻ لاءِ پروگرام جوڙيندي تہ ان جو هولناڪ حشر اهڙو ئي ٿيندو.

ٻانهي کي گهرجي تہ ”عبديت“ جي مقام تي قائم رهي. خدا سان جنگ ڪرڻ جي رٿا نہ بڻائي.

خوشحالي ۽ امن امان

فَلْيَعْبُدُوْا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِ ۙ۝٣ (سورة قريش)

مڪي جي قريشن کي گهرجي تہ هو هن گهر (بيت الله) جي پالڻهار جي عبادت ڪن جنهن هنن کي رزق جي ڪشادگي ۽ امن امان جي نعمت سان نوازيو آهي.

مڪي ۾ قريش جو قبيلو آباد هيو، ان قبيلي مان نبي آخرالزمان ﷺ جن پيدا ٿيا. ان قبيلي کي بيت الله جي مجاوري ۽ خدمت ڪرڻ جي سعادت حاصل هئي. پر هنن ان عظيم نعمت جو قدر نہ ڪيو ۽ بت پرستي ۾ لڳي ويا. الله تعاليٰ بيت الله جي متولي هجڻ ڪري هنن کي دنيا جي قومن ۾ شرف ۽ عزت بخشي. قريش سردي ۾ يمن ڏانهن ۽ گرمي ۾ شام ڏانهن واپار جي سانگي قافلن جي صورت ۾ سفر ڪندا هئا. واپار ۾ کين وڏو نفعو ٿيندو هيو ۽ هو خوشحال زندگي گذاريندا هئا. عزت احترام سبب قريش جي قافلن جي لٽ ۽ ڦر بہ نہ ٿيندي هئي. ان ڪري هن لاءِ امن امان هيو. مگر اها خوشحالي ۽ امن امان جنهن سبب هنن کي حاصل هو اهو هيو ڪعبت الله جي مجاوري. پر هنن ان جو قدر نہ ڪيو ۽ شرڪ بت پرستي ۾ مشغول ٿي پنهنجي مقام ۽ مرتبي تان ڪري پيا. الله تعاليٰ هن آيت ۾ کين متوجهہ ڪيو تہ رزق ۾ واڌارو ۽ امن جي موجودگي جو شڪرانو، ان ڳالهہ ۾ آهي توهان رب ذوالجلال جي خالص عبادت ڪريو ۽ توحيد تي ڪاربند ٿيو. ان طرح جنهن بہ قوم يا فرد تي الله تعاليٰ جي ڪا نعمت ٿئي ۽ ڪو مقام ۽ مرتبو ملي تہ هو ان جو قدر ڪن ۽ خدا جو حق ادا ڪن. عالمن، رهبرن ۽ رهنمائن کي جيڪو علم، فيض، مرتبو ۽ اختيار ڏنو ويو آهي تہ ان جو اهو حق آهي تہ هو توحيد جا داعي بڻجن. اسلام جي اشاعت ڪن، خدا جي مخلوق جي خدمت ڪن ۽ امت مسلمہ جي اجتماعي ڪمن ۾ بهترين رهنمائي جو فريضو ادا ڪندا رهن.

عبادت جو ڏيکاءُ

اَرَءَيْتَ الَّذِىْ يُكَذِّبُ بِالدِّيْنِ ؕ۝١ فَذٰلِكَ الَّذِىْ يَدُعُّ الْيَتِيْمَ ۙ۝٢ (سورة الماعون)

ڇا ان شخص کي اوهان ڏٺو جيڪو قيامت جي ڏينهن جي حساب ڪتاب کي ڪوڙو ٿو سمجهي، اهوئي شخص آهي جيڪو يتيم کي ڌڪا ڏئي ٿو ۽ مسڪين جي خوراڪ لاءِ ڪنهن کي بہ نٿو اڀاري. اهڙن عبادت گذارن لاءِ هلاڪت آهي جيڪي عبادتن ۾ غفلت ڪندا آهن ۽ ريا ڪاري لاءِ عبادت ڪندا آهن ۽ اهي معمولي شيون بہ انسانن کي ڏيڻ کان روڪنيدا آهن.

جيڪي قومون ۽ افراد ذاتي نفعن کي ترجيح ڏيندا آهن ۽ ملت جي افراد جي محتاجي کي نظرانداز ڪندا آهن. اهڙا شخص بخل جي بيماري ۾ پئجي دولت جا پڄاري ٿي ويندا آهن. اهي ڪوڙ ٿا ڳالهائين تہ هنن جو قيامت تي ويساهہ آهي. يتيمن کي نڪرائڻ، مسڪينن لاءِ خوراڪ جو انتظام نہ ڪرڻ ۽ انسانن جي بک ۽ بدحالي ۾ انهن جو سهارو نہ بڻجڻ وارا قيامت جا ڇٽا پٽا منڪر آهن ۽ انهن جو نمازون ڏيکاءَ

خاطر ۽ ريا ڪاري تي مبني آهن. اهي ان حد تائين بدڪار بخيل آهن جو زندگي جون معمولي شيون به انسانن کي ڏيڻ جا روادار ناهن. پوءِ اهي شخص قوم، ملت ۽ معاشري جي فلاح لاءِ ڪهڙي طرح مفيد ٿي سگهن ٿا. انهن جا اهي عمل ملت جي زوال جو بنياد سبب آهي.

خير ڪثير جو ملڻ

اِنَّآ اَعۡطَيۡنٰكَ الۡكَوۡثَرَ ﴿١﴾ (سورة الكوثر)

بيشڪ اسان اوهان کي خير ڪثير (حڪمت جو خزانو) عطا ڪيو آهي پوءِ پالڻهار جي عبادت ڪريو ۽ قرباني جي وصف پيدا ڪيو. اوهان جي دشمن جو نالو نشان نه رهندو.

مڪي جا منڪر رهاڪو طعنو ڏيندا هئا ته پيغمبر عليه السلام کي نرينه اولاد نه آهي يا وفات ڪري ٿي وڃي ان ڪري سندن نالو نشان نه رهندو. ان تي الله تعاليٰ فرمايو ته اي پيغمبر ع اوهان کي خير ۽ ڀلائي جي ڪثرت سان نوازيو ويو آهي. دنيا ۽ آخرت جو هر قسم جو خير اوهان کي حاصل آهي. قرآن مجيد جيڪو حڪمت ۽ دانائي سان ڀريل آهي اهو اوهان کي عطا ڪيو ويو. آخرت ۾ حوض ڪوثر اوهان لاءِ تيار ڪيو ويو آهي.

امام شاهه ولي الله دهلوي رحہ ”عالم مثال“ جو تصور ڏنو آهي ان مطابق دنيا ۾ قرآن مجيد حڪمت جو خير ڪثير آهي ۽ آخرت ۾ ان جو مثال حوض ڪوثر جي صورت ۾ عطا ڪيو ويندو. قرآن مجيد جي فيض ۽ هدايت سان پيغمبر عليه السلام جو ذڪر مبارڪ قيامت تائين قائم رهندو جڏهن ته دشمنن جو نالو نشان دولت ۽ اولاد جي هوندي به مٽجي ۽ ميسارجي ويندو. پيغمبر عليه السلام کي تلقين ڪئي وئي ته هو عبادت ۽ قرباني ۾ مصروف ٿي وڃي.

خالص توحيد

قُلۡ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ﴿١﴾ اَللّٰهُ الصَّمَدُ ﴿٢﴾ لَمۡ يَلِدۡ ۙ وَلَمۡ يُوۡلَدۡ ﴿٣﴾ وَلَمۡ يَكُنۡ لَّهٗ كُفُوًا اَحَدٌ ﴿٤﴾

پيغمبر چئو ته- اها مقدس هستي جنهن جو نالو الله آهي، اهو هڪ آهي سڀ ان جا محتاج ۽ هو ڪنهن جو به محتاج ناهي. هو ڪنهن مان پيدا نه ٿيو آهي نه وري هن مان ڪوبه پيدا ٿيو آهي. (پيءُ ماءُ ۽ اولاد کان پاڪ آهي) ۽ ڪوبه هڪڙو ان جي برابر ۽ مٽ نه آهي. (سورة اخلاص)

خالص توحيد بيان ڪرڻ ۾ هن سورة جو ڪوبه مثال ڪونهي، خدا تعاليٰ کان سواءِ ٻيو ڪوبه احد ڪونهي. احديت ان لاءِ مخصوص آهي. ان طرح ”الصمد“ به فقط ذات خداوندي آهي. ”الذّي يصمد اليه في الحوائج“ جنهن هستي ڏانهن مصيبتن ٽارڻ لاءِ قصد ڪيو وڃي.

مخلوق جي هر شيءِ پوءِ اهي نبي يا ولي هجن، ملائڪ يا جن هجن، سج چنڊ تارا هجن، حيوان، پکي پرندا هجن، پوکون وڻ ٽڻ هجن يا پهاڙ دريا ۽ سمنڊ هجن، اُهي سڀ جا سڀ پنهنجي پيدائش ۾ پنهنجي پرورش ۾ ۽ پنهنجي وجود جي بقا ۽ استحڪام ۾ مڪمل طرح رب ذوالجلال جا محتاج آهن ۽ محض محتاج. محتاج شخصيتون الله تعاليٰ جي ذات ۽ صفتن ۾ ڪنهن به طرح ڀائيوار، شريڪ ۽ حصيدار نٿيون ٿي سگهن.

انسان مختلف زمانن ۾ ايڏو ڀلجي ويو جو هن خدا جي مخلوق مان ڪن برگزيده شخصيتن، ڪن مظاهرن ۽ آثارن کي پنهنجو الٰهه بڻائي ڇڏيو ۽ اهو خيال ڪندو رهيو ته اهي سڀ خدا جي صفتن ۾ شريڪ ڪار آهن. اسلام انهن خيالن کي شرڪ سڏي ٿو. اهي خيال حقيقت ۽ حق جي ابتڙ آهن الله تعاليٰ احد آهي، صمد آهي، ڪنهن جو محتاج ڪونهي ڪوبه ساڻس ڀائيوار ڪونهي انهيءَ خالص توحيد تي هر مسلمان کي ڪاربند رهڻ گهرجي.

جسماني نقصانن کان پناهه حاصل ڪرڻ

قُلۡ اَعُوۡذُ بِرَبِّ الۡفَلَقِ ﴿١﴾ مِنۡ شَرِّ مَا خَلَقَ ﴿٢﴾ وَ مِنۡ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ ﴿٣﴾ وَ مِنۡ شَرِّ النَّفّٰثٰتِ فِى الۡعُقَدِ ﴿٤﴾ وَ مِنۡ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ ﴿٥﴾ (سورة الفلق)

پيغمبر چئو ته مان صبح جي مالڪ جي پناهه حاصل ڪريان ٿو. انهن سڀني براين کان جيڪي پيدا ڪيون ويون آهن. رات جي انڌيري کان جڏهن هو ڇائنجي وڃي. ڳنڍيين تي ڦوڪون ڏيندڙين جي برائي کان منهن جي نعمتن تي جيڪو حسد ڪري ته ان جي برائي کان پناهه وٺان ٿو.

فلق جي معنيٰ جدا ٿيڻ آهي، صبح به رات کان جدا ٿيندي آهي ان ڪري صبح جي رب جي پناهه حاصل ڪئي وئي آهي. غاسق مان مراد رات آهي جڏهن داخل ٿئي. نفاثات مذڪر ۽ مؤنث لاءِ استعمال ٿيندو آهي يعني ڳنڍيين ۾ ڦوڪون ڏيندڙ. انساني جسم کي پهچندڙ نقصان، مخلوق جي هر شيءِ مان پهچي سگهن ٿا رات جي انڌيرن کان به، جادو ٽوڻا ڪندڙن مان به ۽ نعمتن تي حسد ڪندڙ ۽ انهن کي مِٽائيندڙ دشمنن کان به.

انهن سڀني نقصانن جي ازالي لاءِ ڪنهن عظيم هستي جي پناهه طلب ڪرڻ لازمي آهي. اها تعليم سڀ کان پهريائين حضور ڪريم ﷺ جن کي ڏني وئي ۽ انهن جي ذريعي امت مسلمه کي سيکاريو ويو ته هو ظالمن ۽ حاسدن جي بدڪرداري کان محفوظ ٿيڻ لاءِ روشني جي رب جي پناهه هر وقت طلب ڪندا رهن.

روحاني نقصانن کان پناهه حاصل ڪرڻ

قُلۡ اَعُوۡذُ بِرَبِّ النَّاسِ ۝١ مَلِكِ النَّاسِ ۝٢ اِلٰهِ النَّاسِ ۝٣ مِنۡ شَرِّ الۡوَسۡوَاسِ ۬ۙ الۡخَنَّاسِ ۝٤ الَّذِىۡ يُوَسۡوِسُ فِىۡ صُدُوۡرِ النَّاسِ ۝٥ مِنَ الۡجِنَّةِ وَ النَّاسِ ۝٦ (سورة الناس)

پيغمبر چئو ته- مان پناه حاصل ڪريان ٿو، انسانن جي رب جي، انسانن جي بادشاهه جي ۽ انسانن جي معبود جي. شيطان جي وسوسن جي برائي کان، جيڪو انسانن جي دلين ۾ وسوسا وجهندو رهي ٿو. اهو شيطان جنن مان هجي يا انسانن مان.

هن سورة ۾ انسان جي اندروني نظام تي حملي ڪندڙ اهڙي شيطان کان پناهه حاصل ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي جنهن کي اسين ڏسي نٿا سگهون ۽ هو اسان تي حملو ڪري اسان کي سڌي راهه کان هٽائڻ لاءِ ڪوشش ڪندو رهي ٿو. اِنَّهٗ يَرٰىكُمۡ هُوَ وَقَبِيۡلُهٗ من حَيۡثُ لَا تَرَوۡنَهُمۡ – شيطان ۽ ان جو ڪٽنب اوهان کي اهڙي طرح ڏسي رهيو آهي جتي اوهان ان کي نٿا ڏسي سگهو.

انسان پيدا ٿئي ٿو ته ڏسي ٿو ته ماءُ ۽ پيءُ پرورش ڪري رهيا آهن مگر جڏهن شعور وارو ٿئي ٿو ته ”رب الناس“ کي ئي پالڻهار سمجهي ٿو. پوءِ وري حاڪم سان واسطو پئي ٿو ته هن کي حڪم ڏيندڙ تصور ڪري ٿو. شعور اچڻ کان پوءِ ان کي عاجز ۽ محتاج سمجهي ٿو ۽ ”ملک الناس“ ڏانهن متوجهه ٿئي ٿو. اسباب کي متصرف سمجهي ٿو ۽ انهن ڏانهن احتياج رکي ٿو نيٺ خالق اسباب تي نظر وجهي ”اله الناس“ جي منزل حاصل ڪري ٿو.

توحيد جي انهن درجن تي شعور حاصل ڪرڻ کان پوءِ هڪ اهڙي هستي جيڪو رب، مَلِڪ ۽ اِلٰهُ آهي. ان جي پناهه حاصل ڪرڻ لازمي آهي، اهڙي دائمي دشمن کان جيڪو اسان جي اندروني نظام دل ۽ دماغ ۾ وسوسا وجهي اسان کي هدايت کان محروم ڪرڻ لاءِ حربا استعمال ٿو ڪري. انهيءَ ٻنهي سورتن کي ”معوذتين“ چيو ويو آهي.

قرآن جو سوچيندڙن ذهنن لاءِ پيغام

وَلَقَدۡ يَسَّرۡنَا الۡقُرۡاٰنَ لِلذِّكۡرِ فَهَلۡ مِنۡ مُّدَّكِرٍ ۝١٧ (سوره القمر ١٧)

”اسان قرآن کي نصيحت وٺڻ لاءِ آسان ڪري ڇڏيو آهي. ڇا پوءِ ڪو سوچڻ وارو آهي.“

ڪوبه ماڻهو جيڪڏهن هن ڪتاب کي سچ پچ سمجهڻ گهري ٿو ته ان کي پهريون ڪم هي ڪرڻ گهرجي ته پنهنجي ذهن کي اڳ ۾ قائم ڪيل تصورن ۽ نظرين کان يا موافق ۽ مخالف غرضن کان خالي ڪري ۽ خالص سمجهڻ جو مقصد کڻي کليءَ دل سان مطالع شروع ڪري. جيڪي ماڻهو چند مخصوص قسم جا خيال ذهن ۾ رکي هن ڪتاب کي پڙهڻ شروع ڪندا آهن ته اهي حقيقت ۾ پنهنجا ئي خيال هن جي سٽن ۾ پڙهندا ويندا آهن، فهم قرآن جي ته انهن کي هوا به ڪانه لڳندي آهي. مطالعي جو هي طريقو ڪنهن به ڪتاب جي پڙهڻ لاءِ صحيح نه آهي ۽ خاص ڪري قرآن پاڪ ته اهڙي طرز جي پڙهندڙن لاءِ پنهنجي معنيٰ جا دروازا هرگز نٿو کولي.

وري جيڪو شخص صرف مٿاڇري معلومات حاصل ڪرڻ گهري ٿو، ان لاءِ ته شايد هڪ دفعو پڙهڻ ڪافي ٿي وڃي ته قرآن جي دامن مان اهو به گهٽي ميڙا چونڊي ڪري ڪونه سگهندو. اهڙيءَ طرح جيڪو ان جي گهرائي ۾ وڃڻ گهري ٿو. ان لاءِ ٻه چار دفعا پڙهڻ به ڪافي ٿي نٿو سگهي. ان کي ته هر هر پڙهڻ گهرجي ۽ هر دفعي هڪ خاص ڍنگ سان پڙهڻ گهرجي ته جيئن ضروري شيون نوٽ ڪندو وڃي. اهڙي طريقي سان جيڪي ماڻهو پڙهڻ لاءِ تيار ٿين انهن کي گهٽ ۾ گهٽ ٻه دفعا پورو قرآن صرف انهيءَ مقصد سان پڙهڻ گهرجي ته جيئن مجموعي حيثيت سان اهو نظامِ فڪر ۽ عمل سندن سامهون اچي وڃي، جنهن کي هي ڪتاب پيش ڪرڻ گهري ٿو. هن ابتدائي مطالعي جي دوران هو قرآن جي پوري منظر جي هڪ جامع نظر حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڏسندا وڃن ته هي ڪتابُ ڪهڙا بنيادي تصور ٿو پيش ڪري ۽ انهن تصورن تي ڪهڙي قسم جو نظامِ زندگي تعمير ڪري ٿو. انهيءَ وچ ۾ جيڪڏهن ڪنهن جڳهه تي ڪو سوال ذهن ۾ پيدا ٿئي ته ان جو فيصلو اتي ئي انهيءَ وقت نه ڪن بلڪه انکي الڳ نوٽ ڪري ۽ صبر سان اڳتي مطالعو جاري رکن. گهڻو ڪري اڳتي هلي ڪٿي نه ڪٿي ان جو جواب ڪين ملي ويندو جيڪڏهن جواب ملي وڃي ته سوال سان گڏ ان کي نوٽ ڪري ڇڏين پر جيڪڏهن پهرين مطالعي ۾ ڪين پنهنجي ڪنهن سوال جو جواب نه ملي ته صبر سان ٻيهر پڙهن. ذاتي تجربن ۾ آيل نتيجن جي بنياد تي اها ڳالهه پڪ سان چئي سگهجي ٿي ته ٻئي ڀيري جي گهري مطالعي ۾ شايد ئي

ڪنهن سوال جو جواب رهجي وڃي. اهڙيءَ طرح قرآن تي هڪ جامع نظر حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ تفصيلي مطالعي جي شروعات ڪرڻ گهرجي. انهيءَ سلسلي ۾ مطالعو ڪندڙ کي تعليمات قرآن جو هڪ هڪ نقطو ذهن نشين ڪري نوٽ ڪرڻ گهرجي. مثال طور هو هن ڳالهه کي سمجهڻ گهري ٿو ته انسانيت جو اهو ڪهڙو نمونو آهي جنهن کي قرآن پسند ڪري ٿو ۽ ڪهڙي نموني جي انسانن کي گمراه ۽ مردود قرار ڏئي ٿو. هن مضمون کي چڱيءَ طرح سمجهڻ لاءِ هن کي کپندو آهي ته پنهنجي ڪاپيءَ تي هڪ طرف ”پسنديده انسان“ ۽ ٻئي طرف ”ناپسنديده انسان“ جون خصوصيات آمهون سامهون نوٽ ڪندو وڃي. يا مثال جي طور هو معلوم ڪرڻ گهري ٿو ته قرآن جي نزديڪ انسان جي فلاح، سلامتي ۽ نجات جو دارومدار ڪهڙين شين تي آهي ۽ اهي ڪهڙيون شيون آهن جن کي هو انسان لاءِ نقصان، تڪليف ۽ بربادي جو سبب قرار ڏئي ٿو. هن مضمون کي به وضاحت ۽ تفصيل سان سمجهڻ جو طريقو هيءَ آهي ته ماڻهو پنهنجي ڪاپيءَ تي هڪ طرف ”فلاح جا اسباب“ ۽ ٻئي طرف ”خساري جا اسباب“ جا به عنوان هڪ ٻئي جي سامهون لکي ۽ روزانه قرآن جي مطالعي جي دوران ٻنهي قسمن جون شيون نوٽ ڪندو وڃي. اهڙي طرح عقيدن، اخلاقن، حقن، فرضن، معاشرت، تمدن، معيشت، سياست، قانون، نظمِ جماعت، صلح، جنگ ۽ زندگيءَ جي ٻين مسئلن مان هر هڪ جي متعلق قرآن جي هدايتن کي ماڻهو نوٽ ڪندو وڃي ۽ هيءَ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ته انهن مان هر هڪ شعبي جي شڪل مجموعي طرح ڇا ٿي بنجي ۽ وري انهن سڀني کي ملائي گڏ ڪرڻ سان سموري زندگيءَ جو نقشو ڪهڙو ٿو بنجي.

وري جڏهن ڪو ماڻهو زندگيءَ جي ڪنهن خاص مسئلي جي باري ۾ تحقيق ڪرڻ گهري ته قرآن جو ان جي متعلق نقطہ نظر ڪهڙو آهي ته ان لاءِ بهتر طريقو هي آهي ته پهريائين هو ان مسئلي متعلق قديم ۽ جديد علم جو گهرو مطالعو ڪري ۽ پوري طرح معلوم ڪري ته ان مسئلي جون بنيادي ڳالهيون ڪهڙيون آهن. انسان انهي متعلق ڇا سوچيو آهي ۽ ڇا سمجهيو آهي. ڪهڙيون ڳالهيون ان ۾ صفائي طلب آهن ۽ انساني فڪر جو گهوڙو ڪٿي وڃي دنگ ڪري ٿو. انهي کان پوءِ انهن صفائي طلب مسئلن کي نگاهه ۾ رکي ماڻهوءَ کي قرآن جو مطالعو ڪرڻ گهرجي. جڏهن ماڻهو اهڙي طرح ڪنهن مسئلي جي تحقيق لاءِ قرآن پڙهڻ ويهي ٿو ته ڪيس اهڙين اهڙين آيتن ۾ پنهنجي سوالن جا جواب ملن ٿا جن کي هو اڳ ۾ ڪيترا دفعا پڙهي چڪو هوندو ۽ سندس خيال ۾ ڪڏهن به اها ڳالهه ڪانه آئي هوندي ته ڪو انهن آيتن ۾ به ڪو اهڙو مضمون لڪل هوندو.

ليڪن فهمِ قرآن جي انهن سڀني تدبيرن هوندي به ماڻهو قرآن جي روح کي پوري طرح معلوم ڪري نٿو سگهي جيستائين هو عملي طور اهو ڪم نه ڪندو جنهن لاءِ قرآن آيو آهي. هي محض نظرين ۽ خيالن جو ڪتاب ڪونه آهي جو توهان آرام ڪرسيءَ تي ليٽي ان کي پڙهو ۽ ان جون سموريون ڳالهيون توهان کي سمجهه ۾ اچي وڃن. هي دنيا جي عام تصور وانگر صرف مذهبي ڪتاب به نه آهي جنهن جون ڪنهن مدرسي يا خانقاه ۾ ويهي، سڀ رمزون حل ڪيون وڃن. هي هڪ دعوت ۽ تحريڪ جو ڪتاب آهي، جنهن ايندي ئي هڪڙن خاموش طبع ۽ نيڪ طبع انسانن کي پستيءَ جي کڏ مان ڪڍي بلندين تي پهچايو ۽ ڪين خدا کان ڦريل دنيا جي مقابلي ۾ آڻي بيهاريو. استحصال جي خلاف ان جي ذريعي آواز بلند ڪرايو ويو ۽ ان وقت جي ناانصافين، ڏاڍ، ظلم ۽ ڪفر جي علمبردارن سان ڪيس لڙايو ويو. گَهر گَهر مان هڪڙي ارڏي دل، سلڇڻي روح ۽ پاڪيزه نفس کي ڇڪي ٻاهر ڪڍيو ويو ۽ انهن کي حق ڏانهن سڏيندڙ جي جهنڊي هيٺ گڏ ڪيو ويو. ڪنڊ ڪنڊ مان هڪ هڪ فتنه انگيز ۽ فساديءَ کي چونگو ڏئي اٿاريو ويو ۽ حق جي حامين سان انهن جي جنگ ڪرائي وئي. اڪيلي هڪڙي شخص جي آواز سان پنهنجي ڪم کي شروع ڪري فلاحي معاشري جي قائم ٿيڻ تائين پورن ٽيويهن سالن تائين هي ڪتاب ئي هن عظيم الشان تحريڪ جي رهنمائي ڪندو رهيو. ۽ حق ۽ باطل جي ڊگهي ۽ جوکائتي ڪشمڪش جي دوران هڪ هڪ منزل ۽ هڪ هڪ مرحلي تي تخريب جا ٽوڙ ۽ تعمير جا نقشا ٻڌايا. هاڻي ڀلا اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو ته ڪو ماڻهو حق ۽ باطل، انصاف ۽ ظلم ۽ ڪفر ۽ دين جي لڙائي جي ميدان قدم ئي نه رکي نه وري انهيءَ ڇڪتاڻ واري منزل کان لنگهڻ جو ڪيس اتفاق ئي ٿئي ۽ هو صرف قرآن جا لفظ پڙهي سمجهي وٺي ته قرآن جون حقيقتون سندس آڏو کلي پون. هرگز نه! ان کي ته توهان تڏهن سمجهي سگهو ٿا جڏهن ان کي هٿ ۾ کڻي دعوت اِلي الله جو ڪم شروع ڪري ڏيو ۽ جهڙي طرح هي ڪتاب هدايت ڏيندو وڃي اهڙي طرح قدم کڻندا وڃو ۽ اهڙي طرح اهي سمورا تجربا توهان جي سامهون ايندا ويندا جيڪي قرآن جي نازل ٿيڻ وقت پيش آيا هئا. اوهان کي پنهنجي ان عملي دعوتي ڪم ۾ مڪي، حبش، ۽ طائف جون منزلون به توهان جي سامهون ايندون ته بدر ۽ اُحد کان وٺي حُنين ۽ تبوڪ تائين سڀ مرحلا به توهان جي سامهون ايندا. انسانن جي آزادين ۽ ڀلائيءَ جي ان ڪم جي ازلي دشمنن جو ابوجهل ۽ ابولهب وانگر توهان سان واسطو پوندو ته منافق ۽ يهودي به توهان کي ملندا. سابقين اولين کان وٺي مؤلّفة القلوب تائين سڀني قسمن جا انساني نمونا توهان کي ڏسڻ ۾ ايندا ۽ انهن سان توهان کي منهن ڏيڻو به پوندو.

وري انهيءَ اصول جي مطابق قرآن جا حڪم، ان جي اخلاقي تعليم، انجون معاشي ۽ تمدني معاملن ۾ هدايتون ۽ زندگيءَ جي ٻين مختلف معاملن جا ٻڌايل اصول ۽ قانون تيستائين ماڻهوءَ جي سمجھ ۾ اچي نٿا سگهن جيستائين هو عملي طور انهن ڳالهين سان واسطو نہ رکي. نہ اهو فرد هن ڪتاب کي سمجهي سگهي ٿو جنهن پنهنجي انفرادي زندگي خلقڻهار جي پيروي کان آزاد ڪري رکي هجي ۽ نہ وري اها قوم هن کان واقفيت حاصل ڪري سگهي ٿي جنهن جا سمورا اجتماعي ادارا احڪم الحاڪمين جي منشا ۽ ان جي ڏسيل طريقي جي خلاف هلي رهيا هجن.